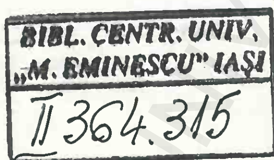
PETRU ZUGUN

LEXICOLOGIA LIMBII ROMÂNE

LEXICON 2

ETP TEHNOPRESS

PETRU ZUGUN

LEXICOLOGIA LIMBII ROMÂNE

Editura **TEHNOPRESS**
Str. Zimbrului nr. 17
6600 Iaşi
Tel. 032 260092
Fax : 032 260092
E-mail : tehnopress@k.ro

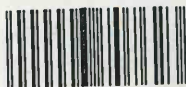

ISBN 973-8048-41-9

PETRU ZUGUN

LEXICOLOGIA LIMBII ROMÂNE

Prelegeri

TEHNOPRESS
IAȘI — 2000

Editura TEHNOPRESS
Str. Zimbrului nr.17
6600 Iaşi
Tel. 032 260092
Fax 032 260092
E-mail: ...

ISBN 973-...

CUVÎNT ÎNAINTE

Titlul şi subtitlul volumului indică atît conţinutul, cît şi destinatarii lui: prezentarea, sub forma prelegerilor universitare mediu amplificate, a celor mai multe dintre aspectele importante ale lexicului limbii române actuale, ale cărei norme literare esenţiale şi semnificative datează de mai mult de un secol; studenţii filologi, profesorii de limba română şi oricine este interesat, din motive diferite, de aceste aspecte. Îl redactăm la aproximativ un deceniu de cînd, la Iaşi, prin planul de învăţămînt, prezentării descriptive a lexicului limbii române literare din perioda modernă i s-a acordat, obligatoriu, prima dată, un semestru (în anul I), iar, în ultimul timp, încă unul (în anul al II-lea), opţional, acesta, însă cursuri şi seminarii speciale sînt, de asemenea, posibile şi necesare (unele sînt deja şi reale) şi în ceilalţi ani de studiu. „Materia" prelegerilor noastre acoperă aproximativ trei semestre.

Structura preponderent didactică a volumului – conceput ca introducere în lexicologia limbii române literare actuale, îndeosebi, – a impus caracterul de sinteză a cercetărilor, inclusiv a cercetărilor proprii, însă, fiind ştiut că în domeniul umanist orice abordare, inclusiv aceea sub forma sintezei, este originală, desigur că în grade de originalitate care diferă după autorii sintezelor, lingviştii vor găsi aici şi relativ numeroase contribuţii proprii, mai ales în domeniul conceptelor lexicologiei, al polisemiei, al neologizării şi al formării cuvintelor limbii române. Ponderea relativ mare a teoretizărilor se explică prin obiect şi prin scop: descrierea structurală a lexicului matern al majorităţii destinatarilor prelegerilor.

Fiind convinşi de faptul că în activitatea didactică trebuie să se aplice consecvent dictonul *non multa, sed multum*, am dat atenţie deosebită ordinei expunerii, clarităţii prezentării şi selecţiei exemplelor; cu aceasta, vrem să spunem că am conceput prelegerile noastre din perspectiva posibilităţii (şi a necesităţii) de a fi accesibile, pentru a fi *memorate* (inteligent – desigur –, nu mecanic), fiindcă universitatea este, şi ea, o şcoală, deci o instituţie în care se învaţă, nu este o bibliotecă unde se citeşte – şi unde, de altfel, poate fi citită şi reţinută bibliografia indicată de noi, o bibliografie care, neîndoielnic, este extensibilă pînă la limitele capacităţii de a fi stăpînită de mintea care, citind, o recreează; de aceea, am eliminat ce ni s-a părut excesiv în raport cu specificul lucrării.

Trimiterile reciproce (între capitole şi paragrafe) şi reluarea unor exemple, proprii sau din bibliografie, au tot motivare didactică. Principiul accesibilităţii ne-a determinat, între altele, să ilustrăm metoda onomasiologică printr-un articol de dicţionar din *Etymologicum Magnum Romaniae* de B. P. Hasdeu, nu prin studii precum acela al lui Iorgu Iordan despre *cap* „craniu" („Bulletin linquistique", 1940), accesibile numai absolvenţilor, nu şi studentului începător. Aceste realităţi, sperăm, şi aspecte ale volumului nostru au la bază convingerea că, fără cenzură didactică, lingvistica universitară românească şi străină – şi lingvistica, în general - devine – parţial, a şi devenit, de altfel – *nu numai neproductivă*, ci şi, de-a dreptul, *contraproductivă*, cînd se adresează doar celor, extrem de puţini, care o pot înţelege ca cercetători.

Aşadar, fiecare capitol (şi chiar paragraf) al prelegerilor noastre poate avea – în unele cazuri chiar are – înfăţişare de cercetare micromonografică, însă, cum se poate vedea din indicaţiile din text şi din *Bibliografie*, orice capitol poate fi extins pînă la dimensiunea unui volum ca cel de faţă, fără ca acest fapt să epuizeze cu totul subiectul lui, fiindcă lexicul, care formează „cealaltă jumătate a limbii",

este, ca şi gramatica, un domeniu inepuizabil, astfel că şi unii elevi şi colegi universitari, sau unii cititori, tineri, acum, ai volumului nostru vor ajunge să-l abordeze, parţial, sau în integralitatea lui. Vor putea realiza aceasta dacă vor face apel – ca şi noi, şi ca ceilalţi cunoscători avizaţi ai lexicului românesc – la sursele lexicologiei, îndeosebi la dicţionarele mari şi conţinînd citate ilustrative (pe baza cărora vor face primul pas, în această direcţie, sporirea exemplelor date de noi), la conceptele lexicale şi la metodele de studiu lingvistic. Pînă atunci, este absolut necesar ca ei să ştie ce s-a realizat, esenţial, pînă acum, să cunoască, adică, pornind şi de la prelegerile noastre, stadiul cercetărilor pe care vor intenţiona, eventual, să le continue original şi pe care le vor şi continua, dacă vor avea şansele socio-profesionale favorizante. Numai procedînd astfel, raportul *învăţare - citire* se va putea reface în sensul lui tradiţional, sănătos: să se *înveţe* (esenţialul) mai mult decît doar să se *citească* (fenomenalul), nu invers, ca acum.

N.B. Exemplificarea proprie se bazează pe texte cunoscute, fapt ce a impus numai uneori precizarea surselor. Abrevierile utilizate sînt cele general folosite, astfel că nu le explicăm în mod special. Ortografia şi formele flexionare sînt cele impuse de tradiţie.

I. ASPECTE GENERALE

Considerațiile care urmează au menirea de a preciza cadrul în care vor fi prezentate, sintetic sau detaliat, cele mai multe dintre temele importante de lexicologie a limbii române moderne; de asemenea, aceste considerații argumentează necesitatea implicării, în studiul lexicologic, a perspectivelor din care a fost și din care poate fi studiată limba română.

1. *Definiția lexicologiei și comentariul ei*

Lexicologia este disciplina științifică al cărei obiect de studiu este lexicul, fie lexicul de la un moment dat, studiat în scopul observării modului lui de funcționare, al stabilirii seriilor de unități lexicale, clasificate după criterii variate, și al observării structurilor lor semantice și morfematice, fie lexicul observat în constituirea și evoluția lui, în toate perioadele de dezvoltare a limbii române, de la româna comună pînă astăzi (vezi și *infra*, I 3 b).

Din definiția lexicologiei rezultă următoarele asecte generale, corelate cu noțiunile implicate:

a) prin *lexic* se înțeleg: cuvintele (lexemele) și îmbinările stabile de cuvinte – ambele fiind unități fundamentale și independente, adică utilizabile și separat, combinațiile lor fiind, totuși, subînțelese; apoi, unitățile lexicale neindependente – constitutive ale cuvintelor –: *rădăcini*, *radicali*, *baze de derivare*, *etimoane*, *sufixe*, *prefixe*, *prefixoidele și sufixoidele* –; *xenismele* (împrumuturi din alte limbi, intenționat neadaptate la specificul limbii române); morfemele gramaticale și distribuția cuvintelor sînt luate în

considerare atunci cînd sînt implicate în constituirea specificului de formă sau de sens al unităților lexicale;

b) lexicologia poate fi atît *sincronică sau/ și descriptivă*, cît și *diacronică sau/ și evolutivă*, ambele perspective putînd viza oricare stadiu al limbii;

c) termenul *lexic* este preferabil celui de *vocabular*: primul este supraordonat, iar al doilea – subordonat, lexicul fiind constituit dintr-o serie, foarte bogată și variată, de vocabulare (al numelor de rudenie – naturală sau socială –, al meseriilor, al științelor, al numeralelor, al culorilor, al sporturilor, al simbolurilor etc.; vezi, *infra*, „cîmpurile lexicale"); de asemenea, el stă în relații de formă și de sens cu termeni precum *lexicologie*, *lexem* (cuvîntul privit numai în latura sa semantică lexicală, nu și în aceea *gramaticală sau stilistică*), *lexicografie*, *lexicolog*, *lexicon* ș.a., pe cînd celuilalt termen nu-i corespund formații lexicale similare (nu se spune, de exemplu, *vocabularologie*, *vocabularografie* etc.).

2. Subdisciplinele sau ramurile lexicologiei

Acestea variază după concepții lingvistice. Tradițional, există trei: *etimologia* – a cărei unitate de studiu este *etimonul*, unitatea care poate explica, sub raport formal și semantic, altă unitate lexicală –, preocupată de originea și evoluția unităților lexicale; *lexicografia*, vizînd alcătuirea de dicționare, de principiile de alcătuire a acestora, de critica și de evoluția dicționarelor de orice tip; *semantica*, interesată de identificarea și explicarea raportului dintre forma și sensul unităților lexicale. De mai mult timp, din semantică s-au desprins (sau sînt în curs de desprindere, pe măsura cunoașterii din ce în ce mai adîncite a lexicului) alte subdiscipline, precum: *toponimia*, care studiază numele de locuri, unitățile ei de studiu fiind *entopicul* (termenii generici, precum *deal*, *vale*, *rîu*, *lac*, *munte*, *plai*, *muncel*,

stradă, *sat* ş.a.), *hidronimul* (numele de ape, curgătoare sau stătătoare), *oronimul* (numele de înălţimi), *oiconimul* (numele de aşezări umane), *hodonimul* (numele de străzi) ş.a.; *antroponimia*, care studiază numele de oameni (numele proprii, pseudonimele, poreclele, supranumele ş.a.); toponimia şi antroponimia se reunesc, alteori, într-o singură disciplină, *onomastica*, care include şi *zoonimia* (numele de animale şi, în general, de fiinţe, de organisme cu viaţă) şi *fitonimia* (numele româneşti de plante), *cosmonimia*, la care se studiază numele noţiunilor cosmice (*Tera*, *Luna*, *Vărsătorul* etc.), populare sau culte; *frazeologia*, care studiază îmbinările stabile de cuvinte: *expresiile*, *locuţiunile*, *sinapsele*, *îmbinările uzuale*, *zicătoarea*, *proverbul*, *sentinţa*, *maxima*, *dictonul* ş.a. (pentru definiţiile lor, să se vadă, în primă instanţă, dicţionarele); *derivatologia* (studiul cuvintelor formate, cu şi fără model moştenit sau împrumutat, în seama *etimologiei* rămînînd cuvintele moştenite sau împrumutate); *sinonimica* (studiul sinonimelor, în seama lexicologiei rămînînd *polisemia*, *antonimia* ş.a.). Cele mai mari şanse de a se impune ca ramuri ale lexicologiei le au derivatologia şi, mai ales, frazeologia, interdisciplinară (combină lexicologia cu gramatica şi istoriologia). Trebuie să se înţeleagă faptul că fiecare subdisciplină lexicală „comunică“, explicit sau implicit, cu celelalte, deci că nu există o separare rigidă a lor; de asemenea, fiecare şi împreună se raportează atît la celelalte discipline lingvistice, cît şi, în general, la alte ştiinţe (*psihologia*, *sociologia*, *istoriografia*, *astronomia*, *fizica*, *etnologia* etc.); o formulare memorabilă a acestei realităţi – baza, indispensabilă, în acelaşi timp, a progresului cunoaşterii lingvistice – a dat-o Titu Maiorescu (cel mai de seamă lingvist român de dinainte de B. P. Hasdeu, A. Philippide, Ovid Densusianu, Sextil Puşcariu şi alţi contemporani, mai tineri, cei mai mulţi, ai lui): „Căci cuvîntul numai în dicţionarele cărturarilor se înfăţişează ca o unitate izolată

de cîteva litere împreunate laolaltă, cari, prin permutări, se pot preface îndată în alte unități; în realitatea vieței sufletești cuvîntul este un complex de înțelesuri și de simțiri care nu există niciodată singuratice, ci sunt totdeauna legate cu înțelesurile și simțirile din alte cuvinte și alcătuiesc astfel între ele țesătura cea trainică a personalității unui individ, ca și a unui popor" (*Despre neologisme*, alineatul prefinal).

3. *Sursele lexicologiei*

Sursele lexicologiei sînt în număr de patru:

a) propria experiență lingvistică a lexicologului, adică ce știe lexicologul despre propria-i limbă nativă și despre alte limbi.

b) experiența lingvistică a celorlalți vorbitori ai limbii (române) sau cunoscători ai ei, adică ce s-a spus și ce s-a scris, ca text, în românește; se includ aici și atlasele lingvistice, textele dialectale și folclorice, înregistrările magnetice, precum și observațiile cu tentă lingvistică ale vorbitorilor comuni nelingviști.

c) dicționarele de orice tip, din orice timp și din orice loc (adică limbă), începînd cu *Dicționarul limbii române* (DA/DLR), deci dicționarul Academiei Române (volumul I, partea I, în 1913), în lucru, încă, dar spre finalizare; apoi, cele avînd siglele DEX, DLRLC, DLRM, REW, DN_3, NDN, *Lexiconul tehnic român*, dicționarul etimologic al lui Alejandro Ciorănescu, dicționarele pe specialități (de matematică, de fizică, de astronomie ș.a.), dicționare enciclopedice, dicționare toponimice, dicționare de pseudonime, de personaje, de autori, de argou, de termeni regionali, de arhaisme, dicționare bilingve (și, în general, multilingve) ș.a.; lexicologul citește, prioritar, dicționare de orice fel, le conspectează, le adnotează și compară.

d) lucrările de lexicologie (și de lingvistică, în general), publicate sub formă de volume, sau ca studii, articole, note, recenzii ș.a., în special cele din revistele de

specialitate (şi pentru care să se vadă *Bibliografia* de la finele volumului), precum şi cele de folcloristică, istoriologie ş.a. Şi sursele lexicografiei „comunică" între ele, încît lexicolog de valoare poate fi numai acela dotat cu memorie deosebită, putere neobişnuită de muncă intelectuală, capacitate de analiză, de relaționare şi de sinteză, fantezie ordonată de principii ştiințifice.

4. *Numărul unităților lexicale ale limbii române*

Acesta este controversat şi discutabil, pentru că nu va putea fi niciodată precizat cu exactitate, din motive obiective, precum: neîncetata evoluție a limbii, creativitatea lexicală practic nelimitată, necunoaşterea tuturor surselor, progresul constant al cunoaşterii. Se pot da, totuşi, cifre aproximative, şi acestea variind după concepții lexicale şi lingvişti.

Numărul cuvintelor comune (aparținînd lexicului general) a fost estimat la 140.000 (prezentate, aproape în totalitate, în DA/DLR, volumele publicate sau în curs de publicare, pentru cifră să se vadă DLR, VI, 1965, p. XV), în cel mai bogat dicționar complet (toate literele) al limbii române, *Dicționarul universal al limbii române* de Lazăr Şăineanu, în edițiile din deceniul al nouălea, secolul încheiat cu anul 2000, apărînd în jur de 100.000; dacă la acesta se adaugă numele proprii (toponime, antroponime etc), mult mai numeroase decît cele aparținînd vocabularului general, şi numele tuturor noțiunilor tehnice şi ştiințifice, denumirile (dar numai cele româneşti, nu şi cele din latina savantă) de specii de animale şi plante, precum şi numele de personaje, autori etc., afixele şi xenismele, de asemenea, atunci se poate afirma că lexicul limbii române cuprinde aproximativ un milion de unități lexicale, din care vorbitorii obişnuiți ai limbii române folosesc, în media zilnică, nu mai mult de o mie (inclusiv termenii profesionali), astfel că alcătuirea manualelor de

învățare a limbii române de către străini, pe baza principiului numit *basic* (în engleză) se justifică pe deplin.

Marele aflux de neologisme de după 1990 și denumirile din științe și tehnici ridică numărul lexemelor vocabularului general la peste 180.000, prin această cifră limba română fiind – ca și prin numărul de vorbitori (aproximativ treizeci de milioane) - o limbă medie, între engleză (aproximativ 600.000 de cuvinte) și limbi africane sau polineziene (în jur de două mii de cuvinte).

5. *Locul lexicologiei între celelalte discipline lingvistice*

Lingvistica din ultimele decenii studiază limba din șase puncte de vedere fundamentale, fiecărui punct de vedere corespunzîndu-i o disciplină științifică și fiecare disciplină științifică avînd ca obiect propriu de studiu una sau mai multe unități principale ale limbii.

a) din punctul de vedere al *formării sunetelor vorbirii, al receptării și al interpretării lor funcționale*; disciplina lingvistică se numește *fonetică* și ea studiază sunetul din vorbire (precum și, desigur, combinațiile de sunete ale vorbirii, ca și tot ce este raportabil, din acest punct de vedere, la vorbire: accent, intonație, modificări fonetice explicabile prin coarticulație ș.a.); privit funcțional, sunetul se numește *fonem*, iar fonetica funcțională este numită *fonologie* (să se vadă disciplina din semestrul I, anul I);

b) din punctul de vedere al *semnificațiilor unităților, minimale sau complexe* semnificative sub raport *lexical* ale limbii – deci ca denumiri ale obiectelor, acțiunilor și însușirilor acestora –, semnificații deduse din raporturile între aceste unități în funcționarea lor în vorbire; disciplina se numește *lexicologie*, iar unitățile ei de studiu sînt cele precizate anterior (*cuvîntul* și *expresia* sînt unitățile fundamentale). Lexicologia integrează fonetica, în chip

specific (cuvintele sînt alcătuite din sunete etc.), şi se relaţionează direct cu următoarele două discipline lingvistice;

c) din punctul de vedere al *semnificaţiei unităţilor minimale gramaticale* ale limbii, deduse din raporturile între ele, identificabile prin combinaţiile lor stabile în unităţi complexe, încadrabile, după criterii de sens şi de formă, în categorii semantice fundamentale; disciplina se numeşte *morfologie*, unitatea ei de studiu se numeşte *morfem gramatical*, unităţile complexe în care funcţionează acesta, împreună cu alte morfeme (cele lexicale) fiind *forma flexionară* şi *cuvîntul*, iar categoriile morfologice fundamentale fiind *modul*, *timpul*, *genul*, *numărul*, *persoana* ş.a., fiecare constînd în cel puţin două sensuri opozabile (*singular* şi *plural*, pentru *număr*; *cele trei persoane gramaticale*, pentru *persoană* etc.) (să se vadă disciplinele din anul al II-lea);

d) din punctul de vedere al posibilităţilor de asociere în combinaţii libere, pentru a exprima comunicări şi judecăţi, asocieri ale unităţilor complexe studiate de lexicologie şi morfologie; disciplina se numeşte *sintaxă*, iar unităţile ei principale de studiu se numesc *partea de propoziţie*, *propoziţia* şi *fraza* (acum, în anul al II-lea şi în anul al III-lea la filologie). Sintaxa integrează, în mod specific, lexicologia şi morfologia;

e) din punctul de vedere al posibilităţilor combinatorii, în combinaţii libere infinite, ale frazelor, pentru a exprima complexitatea fenomenală a experienţei umane; disciplina se numeşte *textologie*, iar unităţile ei fundamentale de studiu sînt *contextul* şi *textul*, privite în coeziunea şi coerenţa lor structurală (acum, opţional, în anii al II-lea – al IV-lea, de studiu filologic). Textologia include sintaxa, fiind o disciplină transfrastică;

f) din punctul de vedere al *expresivităţii* unităţilor limbii, simple sau complexe, expresivitate latentă sau expresivitate intenţională („convenţie emotivă generalizată în limbă“ o numeşte Eugenio Coseriu), creată de cel care vrea să-l

impresioneze, să-l convingă, să-l emoționeze sau să-l șocheze pe interlocutor; disciplina se numește *stilistică* (opțional, în anul al IV-lea), iar obiectul ei de studiu – *valoarea stilistică* (numită, cu puțin succes pînă acum, de D. Caracostea, *stilem*, prin analogie cu termeni lingvistici avînd aceeași finală *-em*, precum *fonem*, *morfem*, *semantem* ș.a., care asigură unitatea „lingvisticii emice"). Stilistica integrează parțial, în modalitatea specifică ei, celelalte cinci discipline lingvistice (sau părți ale acestora).

Comunicarea verbală este studiată și de alte discipline lingvistice, care nu au însă unități lingvistice proprii de studiu, cum au cele șase precizate mai sus: de *psiholingvistică* (care studiază adecvarea la interlocutor a componentelor limbii și procesele psihice ale limbajului, conceput ca formă de manifestare a psihicului; să se vadă lucrările de psiholingvistică elaborate de Tatiana Slama-Cazacu), de *sociolingvistică* (care studiază relațiile între limbă, cultură și societate, precum și dependența comportamentului lingvistic de gradul de cultură și de strat social), de *etnolingvistică* (care studiază limba ca produs social și ca funcție a culturii materiale și spirituale) ș.a. Toate fac parte din *etnologie*, iar aceasta, împreună cu celelalte discipline științifice (*astronomie*, *fizică*, *matematică*, *pedagogie* etc.) sînt părți componente ale *istoriologiei*. Pe noi ne interesează, îndeosebi, cele șase discipline lingvistice precizate, pentru care se poate remarca fenomenul de integrare succesivă a lor și a unităților studiate de ele, în ordinea prezentată aici. În cadrul lor, lexicologia, prin cuvintele autosemantice numite substantive, verbe, adjective și adverbe, cu care se exemplifică prioritar, explică suportul fundamental minim pe care îl au comunicările constînd în relaționări infinite, numeric, dar clasificabile, după criterii variate, în categorii, ale unităților componente.

Prin unitățile ei fundamentale specifice, *cuvîntul* și *îmbinarea stabilă de cuvinte*, lexicologia se plasează, între

celelalte cinci discipline lingvistice, avînd şi ele unităţi proprii de studiu, într-o poziţie privilegiată, determinată de implicarea unităţilor ei în toate aceste discipline, fiindcă fiecare dintre ele se bazează pe cuvînt şi pe îmbinare, liberă sau stabilă, de cuvinte. Fonetica are în vedere articularea sunetelor şi a grupărilor de sunete în cuvinte integrate în contexte şi fonologia se justifică prin apel la sensul cuvintelor, fiindcă numai prin relaţionarea grupărilor de sunete cu sensuri pot fi deosebite variantele aceluiaşi fonem de variantele unor foneme diferite. Formele flexionare, morfemele gramaticale şi categoriile gramaticale din morfologie sînt ale cuvintelor flexibile, iar *sintaxa* studiază „punerea împreună" (sensul etimologic al termenului) a cuvintelor, adică relaţionarea lor pentru a se comunica astfel ceva prin limbaj articulat şi pentru a exprima, prin comunicări, judecăţi. Preocupată de modalităţile de relaţionare a comunicărilor şi judecăţilor în ansambluri verbale, textologia implică lexicologia atît direct – prin identificarea cuvintelor şi îmbinărilor stabile de cuvinte, a căror recurenţă asigură unitatea contextelor şi a contextelor în texte -, cît şi indirect, prin cuvintele relaţionate specific în acestea. În sfîrşit, stilistica se raportează la lexicologie prin identificarea aspectelor afective şi/ sau expresive ale cuvintelor şi expresiilor. Locul privilegiat al lexicologiei între disciplinele lingvistice este demonstrat şi de frecvenţa deosebit de mare a termenului *cuvînt* în definiţiile şi clasificările specifice ale fiecărei discipline precizate.

6. Relaţiile lexicologiei cu celelalte discipline lingvistice

Unităţile limbii – sunete, morfeme, forme flexionare, cuvinte, îmbinări stabile de cuvinte, propoziţii, fraze,

contexte etc. – există şi funcţionează numai în interacţiune şi raportare reciprocă, niciodată izolat, şi numai din motive care ţin de necesitatea descrierii lor complexe ele nu apar totdeauna relaţionate direct şi explicit, însă, chiar şi în această situaţie, creată de lingvist, raportarea în discuţie trebuie subînţeleasă. Acesta este cadrul prezentării relaţiilor lexicologiei cu celelalte discipline lingvistice (vezi, mai sus, *5*), în care, vorbind de unităţile lexicologice, facem apel direct şi explicit la noţiuni şi termeni ai celorlalte ştiinţe ale limbii.

A. *Relaţiile lexicologiei cu fonetica* constau în următoarele aspecte (aici şi în continuare, numai cele principale):

a) în constituenţii acustico-fiziologici ai unităţilor lexicale, sunete şi foneme, combinate în silabe, dublate de accente şi intonaţii etc.; nu există unităţi lexicale în afara sunetelor vorbirii (motiv pentru care nu acceptăm „derivarea cu sufixul zero“ ş.a.; vezi *infra, II.3.A*);

b) în păstrarea identităţii cuvintelor în condiţiile variaţiei lor fonetice (alofone) – istorice, dialectale, sociale, stilistice ş.a. -, identitate asigurată de sens şi de posibilităţile combinatorii specifice (*asemenea*, *asămini*, *aseminea* etc. reprezintă un singur cuvînt, nu mai multe);

c) în clasificările unităţilor lexicale după criterii fonetice – număr de sunete, de silabe, accentuare, alternanţe fonologice ş.a.;

d) în observarea neimplicării/implicării accentului la identificarea cuvintelor: neimplicare în *bólnav/ bolnáv*, *gíngaş/ gingáş*, *síntem/ sîntém* etc., implicare în *véselă/ vesélă*, *compánie/ companíe* ş.a.;

e) în clasificarea unităţilor lexicale după raportul între forma şi sensul lor, în polisemantice, sinonime, omonime, antonime, paronime;

f) în selecţia şi în asocierile de cuvinte bazate atît pe criteriul congruenţei semantice, cît şi pe specificul lor acustic, fapt constatabil mai ales în poezia prozodică (cu măsură, ritm,

rimă ş.a.), care limitează posibilităţile de selecţie a cuvintelor în scopul asocierii lor (să se vadă cartea noastră despre Eminescu, din 1994, şi bibliografia indicată);

g) în explicarea obiectivă a evoluţiei istorice a cuvintelor, prin „legi fonetice", „analogie", „modificări fonetice condiţionate" etc.

B. *Relaţiile lexicologiei cu morfologia* constau în:

a) integrarea oricărui cuvînt sau îmbinări stabile de cuvinte în una dintre cele zece (după opinia tradiţională) părţi de vorbire, nici o unitate lexicală neexistînd în afara acestora;

b) păstrarea identităţii cuvîntului în condiţiile variaţiei lui morfologice parţiale (alternanţe fonologice intraradicale) sau totale (în flexiunea supletivă, aceea a verbului *este* sau a pronumelui personal, de exemplu), adică în identificarea cuvintelor prin alomorfele lui (să se vadă cartea noastră despre *cuvînt* privit morfologic); identitatea este asigurată de sens şi de valoare gramaticală, categorială (*mes*- din pl. *mese* este acelaşi radical ca şi *mas*- din sg. *masă* etc.);

c) dependenţa, uneori, a sensului principal sau, mai des, a sensurilor lexicale de forma flexionară, precum în pl. *friguri* în raport cu sg. *frig*; în *capete*, *capi* şi *capuri*; *coţi*, *coate*, *coturi* ş.a., sau în combinaţia cu pronumele reflexiv *se*, ca în *apucă - se apucă*, *face - se face* ş.a.;

d) dependenţa unor categorii gramaticale de sensul lexical, cum este cazul *comparaţiei*, imposibilă pentru adjective şi adverbe precum *excelent*, *optim*, *viu* (cu sensul lor principal) ş.a.;

e) clasificarea afixelor lexicale după criteriul morfologic al părţilor de vorbire în care se încadrează cuvintele formate de ele (unele schimbă valoarea morfologică a bazei, formînd, de exemplu, verbe din substantive şi adjective, pe cînd altele o păstrează, precum sufixele diminutivale; să se vadă expunerea despre *derivare*);

f) relaționarea cuvintelor formate prin conversiune cu părțile de vorbire (şi de propoziție), substantive şi adjective din verbe la infinitiv, gerunziu, participiu etc., de exemplu.

C. *Relațiile lexicologiei cu sintaxa* constau în:

a) păstrarea identității sensului principal al cuvintelor în condițiile combinării lor cu alte cuvinte, precum în *omul cîntă*, *omul bun*, *om de înțeles*, *trei oameni* etc.;

b) variația sensului cuvîntului polisemantic după combinațiile stabile: cu pronume, în *îi arde* (*de ceva*), *îi vine* (*să plece*), *mă priveşte* (*ce fac*) etc.; cu prepoziții, în *dă în* „loveşte", *dă de* (*cineva*) „întîlneşte", *dă de* (*ceva*) „găseşte", *dă cu* (*ceva*) „insistă"; *trage în ei*, *trage asupra lor*, *trage contra lor*, *trage la ei*, *trage spre ei*, *trage de ei* ş.a.; cu pronume reflexiv şi prepoziții, în *se dă cu* „se asociază", *se dă pe* (*ceva*) „se înstrăinează", *se dă drept* „se preface", *se dă la* „amenință" ş.a. (să se vadă expunerea despre polisemie);

c) variația sensului după „valoarea sintactică", precum în (*el*) *ajunge* (*acasă*), (*el*) *ajunge* (*trenul*), (*el*) *ajunge* (*persoană importantă*) ş.a.;

d) variația, uneori, a sensurilor unui cuvînt după topică, precum în *partea bună - o bună parte*, *om oarecare - oarecare om*, *eterna țigară - țigara eternă* ş.a.;

e) încadrarea cuvintelor formate prin conversiune în structurile prin care se relevă funcțiile sintactice şi în distribuția şi asocierile specifice părții de vorbire care le primeşte, substantivul provenit din adjectiv, numeral, verb, adverb, comportîndu-se, nu numai flexionar, ci şi sintactic, ca orice substantiv primar, nu ca adjectiv, verb ş.a.m.d. (vezi *infra*);

f) clasificarea cuvintelor compuse după criterii sintactice (de tip *parte de propoziție*, de tip *propoziție*, de tip *frază*); apoi, după raporturile sintactice originare între termenii constituenți ş.a. (să se vadă expunerea de la *compunerea cuvintelor*);

g) necesitatea diferenţierii între îmbinarea liberă şi îmbinarea stabilă omonimă, precum în *şterge putina*, *a-i lipsi o doagă* (*butoiului*, respectiv *unui individ*) ş.a.

D. *Relaţiile lexicologiei cu textologia* constau în:

a) perceperea relaţionării frazelor în contexte, adică a unităţii, contextuale şi textuale, a comunicărilor ample, prin unităţile lexicale (şi gramaticale) recurente, diseminate în text şi trimiţînd, fiecare, la cele spuse anterior utilizării lor, precum: *acel*(*a*), *pe atunci*, *din nou* ş.a.; în numele proprii repetate ş.a.;

b) utilizarea ca simboluri şi motive a unor cuvinte, cele mai cunoscute fiind cele din textele biblice (*sămînţa*, *grîul*, *neghina*, *oile*, *lupii*, *talanţii* ş.a.); *coroană* „regat"; din poezia lui M. Eminescu (*înger*, *demon*, *luceafăr*; *codrul*, *teiul*, *apa* ş.a.); pentru detalieri să se vadă cursurile şi seminariile speciale de textologie, precum şi, desigur, bibliografia adiacentă.

E. *Relaţiile lexicologiei cu stilistica* constau în:

a) perceperea selecţiei şi combinării unităţilor lexicale ca indici de personalitate a vorbitorilor, fiindcă limbajul defineşte explicit omul (mediul, originea, instrucţia, mentalitatea, intenţiile etc.);

b) specificul lexical al stilurilor funcţionale, descrierea acestora uzînd, obligatoriu, de clasificări, de unităţi lexicale selectate din limba comună şi combinate specific în fiecare stil funcţional (să se vadă lecţiile de stilistică);

c) clasificarea multor unităţi lexicale după mediul utilizării lor, în elemente lexicale aparţinînd de *limbaje profesionale*, de *argou* şi de *jargon* (să se vadă expunerea lor, în acest volum);

d) explicaţia prin *metaforă*, *metonimie*, *sinecdocă*, *hiperbolă* etc. a sensurilor derivate, figurate, contextuale ş.a. (să se vadă expunerea despre *polisemie*).

A fost prezentat aici, sintetic, numai cadrul în care vor fi abordate, preponderent sincronic, aspectele lexicale ale

limbii române actuale, deduse din faptele de limbă oferite de limba comună, de limba literară şi de limbajul literaturii beletristice. Fiindcă facem operă esenţial didactică, ne vom preocupa de categorii şi subcategorii, evitînd intenţionat exemplificarea abundentă (care este contraproductivă).

7. *Unităţile fundamentale ale lexicului românesc: cuvîntul şi îmbinarea stabilă de cuvinte*

Categoriile structurale de unităţi lexicale fundamentale prin care vorbitorii limbii române încorporează vocal sensuri relaţionale sînt aceleaşi din orice limbă: 1) *cuvinte* şi 2) *îmbinări stabile de cuvinte*, primele fiind simple, derivate sau compuse, iar celelalte fiind fie a) *expresii*, fie b) *locuţiuni*, fie c) *grupări* (sinapse) formate din determinat + determinant (care nu este şi epitet), avînd sensul unui singur cuvînt, fie d) *îmbinări uzuale*. Sînt cuvinte *apă*, *aer*, *foc*, *pămînt*, *ştie*, *alb*, *pămîntesc*, *neştiutor*, *noi*, *acela*, *doi*, *unsprezece*, *aici*, *vai* etc; a) sînt expresii *a da foc* „a aprinde", *a sări peste cal* „a exagera", *cine ştie ce* „ceva", *pe din două* „jumătate" ş.a.; b) sînt locuţiuni *a-şi da seama* „a observa", *a o lua razna* „a devia" ş.a.; c) sînt grupări stabile orice formule – de salut, ştiinţifice ş.a. –, sinapse precum: *socru mare, cumătru mare, nepot de-al doilea, albul ochiului*, *viţă de vie*, *bună ziua*, *asfalt poros*, *spirt de lemn* şi *alcool (m)etilic*, ambele însemnînd „metanol", *semnele citării*, *parte de vorbire*, *parte de propoziţie*, *curent electric, curent literar*, *idee fixă* „prejudecată", *sînge rece* „autocontrol", *mărul discordiei* „cauză", *autostradă internaţională*, *adresă e-mail*, *furnizor de acces*, *tendonul lui Ahile*, *buză de iepure* şi *gură de lup* (nume de malformaţii genetice); în cazul lor, înţelesul ansamblului nu se depărtează mult de sensul fiecărui cuvînt din îmbinare, iar determinantul nu este epitet, ci face parte din denumirea

specifică, inexistentă fără determinant; prin aceasta, sinapsele diferă de *sintagme*, concept sintactic prin care se înțeleg îmbinările libere de cuvinte, formate din *determinat* + *determinant*, cel mai adesea echivalate cu denumirile de *grup verbal* (verb/ predicat + complemente) și *grup nominal* (substantiv/ pronume/ numeral + atribut); d) sînt îmbinări uzuale *Facultatea de Litere*, *Camera Deputaților*, *Monitorul Oficial*, titlurile de opere literare, științifice, cinematografice etc.

A. *Noțiunea lingvistică de cuvînt.* Obișnuit, sînt considerate cuvinte grupările de sunete (uneori, un singur sunet) care au sens (sau sensuri) lexical sau gramatical, care au independență, în cadrul comunicărilor, fapt ce permite schimbarea locului lor și înlocuirea lor cu alte cuvinte, și care au caracter indestructibil, adică nu permit intercalarea altor cuvinte în interiorul lor. Cele patru condiții sînt îndeplinite de unitățile lexicale *el*, *vine* și *repede*, dintr-o comunicare ca *el vine repede*, fiindcă fiecare unitate constă dintr-o grupare de sunete asociată cu un sens; ordinea sunetelor poate fi modificată, putîndu-se spune și *repede vine el*, *vine repede el*, *repede el vine*; pot fi substituite prin alte cuvinte: *tu* cu *eu*, *vine* cu *citesc* ș.a., *repede* cu *acum* ș.a., în comunicarea *eu citesc acum* etc.; sînt indestructibile, nici o unitate de acest tip nepermițînd intercalarea altei unități – nu se poate spune, de exemplu, *e-repede-l*, în care *repede* s-a intercalat între *e-* și *-l* din *el*.

În scris (în scrierea comună și realizată după norme stabilite de lingviști care acceptă sau susțin concepția despre cuvînt de mai sus, cu toate consecințele ei), între unitățile lexicale numite cuvinte, identificate și identificabile ca atare, apare fie o pauză albă (blanc), o întrerupere a scrisului, fie un semn ortografic precum cratima, în *le-o* din *le-o dă*, fie două semne, ca în *odat'* din *odat' era un împărat*, în care după ultima literă din *odat* apar apostroful și blancul. În vorbirea normală nu apar pauze (speciale) între cuvintele redate, în scriere, delimitabil.

Cele patru condiții ale identificării cuvîntului în comunicări concrete, reale, sînt, selectiv, deci rareori concomitent, îndeplinite de cuvintele grupate, după sens, în orice categorie: de cuvintele *autosemantice*, precum cele numite în morfologie substantive, adjective, numerale, verbe şi adverbe; de *substitute* (pronume, dar există şi alte subcategorii de substitute; adverbele pronominale şi unele dintre cele nehotărîte; substantive precum *lucru*, *faptă*, *chestie*); de unele „cuvinte gramaticale", precum sînt cele încadrate, în morfologie, la articole, verbe auxiliare, prepoziții, conjuncții, pronume reflexive cu forme scurte neaccentuate, adverbe care exprimă comparativul şi superlativul şi de cuvintele care numai exprimă, fără a denumi, noțiuni, precum interjecțiile.

Acestei concepţii comune despre noțiunea de cuvînt i se pot însă aduce obiecții bazate, în special: a) pe aspectul semantic al comunicărilor, mai exact pe echivalențele între ceea ce reprezintă, conform criteriilor de mai sus, un cuvînt, pe de o parte, şi o grupare de cuvinte, pe de altă parte; la acest aspect, se adaugă: b) recunoaşterea drept cuvinte a unor unități, în ciuda omiterii unor condiții care stau la baza identificării cuvintelor în contexte. Astfel,

a) dacă examinăm comunicările: *dau prietenului cartea* şi *am dat lui Ion o carte* (în care *Ion* = prieten), nu se înțelege de ce prima comunicare are numai trei cuvinte, *dau*, *prietenului*, *cartea*, iar a doua – şase cuvinte, *am*, *dat*, *lui*, *Ion*, *o*, şi *carte*. Admitem că, în trei situații, *dau* este substituibil prin *dat*, *prieten* prin *Ion*, şi *cartea* prin *carte*; însă *am*, considerat cuvînt, este substituit prin *zero*, iar cuvinte fără suport fonetic nu există (prima condiție, mai sus); *-lui* din *prietenului* nu este considerat cuvînt, dar echivalentului lui, adică *lui* din *lui Ion*, i se recunoaşte acest statut; de asemenea, în aceeaşi situație, *-a* din *cartea* - este echivalent, morfologic, cu *o* din *o carte*. De asemenea, *lui* şi *o* nu sînt permutabile, fiindcă nu se poate spune *o lui Ion am carte dat* (doar *am* are o posibilitate de

comutare, în *dat-am*). În ambele comunicări, există numai trei părți de propoziție; de ce să fie identificate un număr dublu de cuvinte în a doua comunicare, față de prima comunicare? În ambele comunicări există ori numai trei, ori șase cuvinte, dar care sînt cele șase din prima comunicare? În situația unităților *am*, *lui* și *o*, „cuvinte gramaticale“, sînt și celelalte „cuvinte gramaticale“, prepoziții (și numele lor arată poziția lor unică, fixată înaintea numelui; limba română nu are postpoziții), deci imposibilitatea permutării lor fără nume, observații transferabile și la conjuncții, la adverbele morfem ale comparației, care, în plus, nu permit nici intercalarea nici unei unități între ele și adjectivul sau adverbul la comparativ sau superlativ (se spune numai *este mai frumos aici*, nu și *este mai aici frumos*);

b) sînt binecunoscute echivalențele semantice perfecte între ceea ce se consideră a fi două sau mai multe cuvinte și un singur cuvînt, în *foarte rar* = *rarisim, a fost venit* = *venise*, *eram venind* = *veneam*, *lui Maria* = *Mariei*, (calea) *de Cetate* = (calea) *Cetății* ș.a., sau între trei cuvinte și două cuvinte, în *am să vin* = *voi veni*, ș.a.m.d.; nu mai vorbim de variabilitatea, în timp, a normelor ortografice, de tipul *ceeace* - *ceea ce*, *dela* - *de la*, *dealtfel* - *de altfel* ș.a., fapt care a făcut să se identifice, în aceeași comunicare, cînd, să spunem, cinci cuvinte, cînd șase sau mai multe. După criteriile ortografice ale scrierii cuvintelor în prepoziția compusă *de la* există două cuvinte (între cele două prepoziții apare blancul), însă în altă prepoziție, tot compusă, *înspre*, avem un singur cuvînt, fiindcă blancul nu apare între *în* și *spre*.

Fiind vorba de echivalențe semantice, pot fi invocate și echivalențe (traduceri literale) între limbi diferite, dar aparținînd aceluiași tip morfologic. Avem în vedere echivalențe între ceea ce se consideră a fi un singur cuvînt într-o limbă (latină, franceză, engleză ș.a.) și două sau mai multe cuvinte în altă limbă (română, de exemplu), și

invers: lat. *melior* – rom. *mai bun*; sp. *mejor* – rom. *mai bine*; lat. *transitur* – rom. *este trecut*; fr. *partirai* – rom. *voi pleca*; engl. *larger* – rom. *mai larg*; fr. *l'homme* – rom. *omul*; engl. *more often* = *oftener* ş.a.

Nu este acceptabil să identificăm *cinci* cuvinte în lat. *invadunt urbem somno vinoque sepultam*, cu *nouă* în traducerea rom. *au invadat oraşul în somn şi în vin cufundat*, şi cu tot alte variabilităţi numerice lexicale în traducerea în alte limbi.

Să constatăm, de asemenea, că lexemele există şi funcţionează numai împreună cu morfemele gramaticale de orice tip (desinenţe, sufixe, articole, verbe auxiliare, adverbe morfem, prepoziţii, conjuncţii, pronume reflexive morfem), astfel că, fapt esenţial, cuvintele nu pot consta decît în asocieri de lexeme cu morfeme gramaticale în forme flexionare. Cele două dimensiuni semantice fundamentale ale limbii, lexicală şi gramaticală, sînt *coocurente şi cofuncţionale* atît principial, cît şi real, în fiecare cuvînt, indiferent de tipul „morfologic" sau „sintactic" („legate" sau „libere" al formelor gramaticale.

Examinînd astfel de fapte, precum şi altele, similare (de exemplu, caracterul izolabil, chiar în limbajul general, nu numai în metalimbaj, al silabelor şi vocalelor, „necuvinte"), ajungem la concluzia că, în lingvistica generală, conceptul lingvistic de cuvînt trebuie să fie diferit de conceptul *comun*, şi anume: *cuvîntul este ansamblul de morfeme lexicale şi gramaticale care formează o parte de propoziţie*; astfel, atît în comunicarea în latină (vezi mai sus), cît şi în traducerile ei în limbi diferite, trebuie identificate tot atîtea cuvinte cîte părţi de propoziţie sînt exprimate – *cinci*, în situaţia de mai sus (în română: *au invadat*, *oraşul*, *în somn*, *şi în vin* şi *cufundat*), iar articolele, verbele auxiliare, adverbele morfem, prepoziţiile, conjuncţiile ş.a. nu sînt cuvinte, ci sînt părţi din cuvinte, adică din formele lor flexionare, ale substantivelor, pronumelor, adjectivelor, numeralelor, verbelor şi

adverbelor, exprimînd sensuri ale altor categorii gramaticale decît genul, persoana, modul ş.a., binecunoscute – determinare, circumstanţialitate, implicare ş.a. –, care trebuie recunoscute şi descrise ca atare. (Pentru ce înseamnă *gramatică*, să se vadă, la *Bibliografia selectivă*, trimiterile lui John Lyons la precizările lui Charles Fries, citate la p. 487-495, relaţionabile cu opiniile lui Eugenio Coseriu şi cu definiţia *cuvîntului lingvistic* dată, independent de aceşti autori, de noi, prima dată la începutul anilor '70. La Fries, *gramatică* înseamnă: a) sensurile articolelor, prepoziţiilor, conjuncţiilor etc.; b) funcţiile sintactice – de subiect etc.; c) sensul implicat în intonaţiile enunţării, în engleză, interogaţia fiind marcată prin morfeme gramaticale precum *do*, *does*, provenite din *do* „face"). În *limbă* (fr. *langue*, în sensul din lingvistica structurală), cuvîntul, reprezentat prin forme flexionare, este indestructibil, impenetrabil, însă în *vorbire* (fr. *parole* „id".), cuvîntul este penetrabil (în *în dulce somn*, *dulce*, cuvînt, s-a intercalat între prepoziţie şi substantiv, unitate care constituie, conform celor spuse mai sus, un singur cuvînt şi nu două cuvinte). Comunicările se alcătuiesc prin juxtapunerea sau/ şi întrepătrunderea cuvintelor, adică a formelor lor flexionare.

Lăsînd deoparte implicaţiile de ordin gramatical ale conceptului de cuvînt teoretizat succint mai sus (pentru detalii să se vadă volumul nostru *Cuvîntul. Studiu gramatical*, 1983), precizăm că discuţia de aici vizează, „în special", un aspect practic: selecţia exemplelor din expunerea despre lexicul limbii române, care urmează; acestea vor aparţine: substantivelor, verbelor, adjectivelor, pronumelor, numeralelor, adverbelor şi interjecţiilor, nu şi „cuvintelor gramaticale": articole, prepoziţii, conjuncţii, pronume reflexive cu forme scurte, verbe auxiliare, adverbe morfem. Faptul că cele mai multe prepoziţii şi conjuncţii sînt polisemantice şi, firesc, sensul lor categorial, integrabil în categorii gramaticale, reiese din corespondenţe

morfematice nu poate fi un argument pentru a le refuza integrarea lor în *dimensiunea gramaticală*, nu în aceea lexicală a limbii, fiindcă acelasi lucru (polisemia, precum şi sinonimia, omonimia şi antonimia) se întîmplă, cum se ştie, şi cu cele mai multe morfeme gramaticale „legate" şi, în general, cu cele mai multe unităţi semnificative ale limbii, contraargument omis, inexplicabil – sub raport strict ştiinţific – de unii critici ai modelului lingvistic propus de noi. Numai făcînd concesii tradiţiei gramaticale ne vom referi, uneori, la prepoziţii şi conjuncţii şi la locuţiunile corespunzătoare lor. De fapt, ne bazăm pe cele patru „semnificate categoriale de bază" (E. Coseriu): substantiv, verb, adjectiv, adverb, restul părţilor de vorbire fiind *altceva* decît lexic.

B. *Noţiunea lingvistică de expresie.* Expresiile sînt îmbinări stabile de cuvinte avînd, împreună, un singur sens (sensuri) şi comportîndu-se ca o singură parte de vorbire, aceea în care se încadrează echivalentul lor semantic. Ele sînt rezultatul imediat al frecventei utilizări de combinaţii stereotipe de cuvinte, devenite astfel „izolări" (vezi Al. Philippide, *Principii de istoria limbii*), în raport cu combinaţiile lor libere, mai puţin frecvente decît cele stereotipe. La formarea expresiilor a contribuit, uneori, şi elipsa, ca în *cine ştie cine*, „cineva", provenită dintr-o îmbinare stereotipă în care verbul de după al doilea *cine* a fost omis, pentru a nu fi repetat (< *a făcut aceasta cine ştie cine a făcut* etc.).

În cadrul fiecărei părţi de vorbire (cu excepţia *articolului*) şi în cadrul fiecărui vocabular, alături de *cuvinte* există deci şi îmbinări stabile (constante) de cuvinte, sinonime, cel mai adesea, cu lexeme (cuvinte, considerate numai lexical) şi avînd funcţia de parte de propoziţie (sau de component al unei părţi de propoziţie multiple); îmbinările stabile se opun îmbinărilor libere ale aceloraşi cuvinte, în care asocierile se bazează pe un inventar nelimitat, cel puţin teoretic, alcătuit din lexeme aparţinînd aceloraşi părţi

de vorbire din care fac parte şi termenii îmbinării stabile. Dacă se compară: *bagă de seamă că iau masa*, „*observă că mănînc*“ cu *bagă ața în ac şi ia masa de aici* (= *introduce firul în urechile acului* şi = *deplasează masa de acolo* etc.), se pot observa atît sinonimia între îmbinarea stabilă şi termeni simpli corespunzători, cît şi funcția unică (numai de predicat aici,) a îmbinărilor stabile şi a cuvintelor simple sinonime, pentru prima parte, formată din îmbinări stabile, dar funcții sintactice diferite (predicat, complemente ş.a.), în a doua parte, conținînd îmbinări libere. În măsura în care îmbinările stabile numite *expresii* sînt expresive şi analizabile în părți de propoziție, fără ca prin această analiză să se ajungă la nonsensuri, precum este posibil în (*l-*)/*a luat la vale pe Ion* „(l-)a ironizat“, îmbinările stabile analizabile în predicat şi complement (dar analiza aceasta nu esta admisibilă în plan semantic-sintactic) pot fi numite *expresii*, însă dacă ele nu sînt expresive (sau sînt foarte puțin expresive), mai simple şi mai stabile decît expresiile şi, prin analiza lor sintactică, se ajunge la nonsensuri, pentru că includ termeni specifici sau pentru că aceasta ar duce la perceperea altui sens decît cel transmis, îmbinările stabile pot fi numite *locuțiuni*, locuțiuni fiind, între altele, din motivele precizate, *şi-a luat inima în dinți* „a îndrăznit“, „a cutezat“, *a face* (cuiva)*un topor* „a(-l) lovi, a(-l) bate”, *a da gură* „a săruta”, *a-şi da seama* „a observa“, *a o lua razna* „a rătăci, a divaga, a aiura“ ş.a. În cazul lor, raporturile sintactice (de subordonare, de coordonare ş.a.) sînt suspendate, fiindcă nu mai vorbim aici, separat, de predicat şi complement etc. Utilizarea generalizată a termenului *expresie* atît pentru *expresii propriu-zise*, cît şi pentru *locuțiuni*, evită, de asemenea, posibilitatea încadrării diferite (de către lingvişti diferiți) a aceloraşi îmbinări stabile.

Pentru identificarea îmbinărilor stabile de cuvinte pot fi utilizate următoarele trei criterii (care nu au aplicabilitate absolută): a) pierderea capacității combinatorii a termenilor

componenţi: subst. *locul* din locuţiunea (*a venit*) *în locul* (*lui y*) nu se poate combina cu un adjectiv cum se combină subst. *locul* în îmbinarea liberă omonimă *a venit în locul acela în anul* ş.a.; b) cuvinte rare, neobişnuite, chiar unice, precum *razna* în locuţiunea verbală *a o lua razna* „a devia", subst. *rupte* în locuţiunea adverbială *pe rupte* ş.a. (însă şi în îmbinări libere pot apărea astfel de cuvinte, regionale, arhaice etc.); c) sens unic, diferit, cel mai adesea – uneori, chiar contrariant – de sensurile cuvintelor alcătuitoare, însă explicabil în lingvistică, precum în îmbinările stabile *colac peste pupăză* „necaz (mai mare, peste alt necaz)", *se face luntre şi punte* „se străduieşte (foarte tare)" (predicat verbal, nu nominal) ş.a., însă sens unic pot avea şi unele îmbinări libere, precum *a citi din nou* „a reciti" ş.a.

Aplicarea cumulată – cînd faptul este posibil – a acestor trei criterii sporeşte posibilitatea recunoaşterii îmbinărilor stabile şi diminuează riscul confundării lor cu îmbinările libere omonime.

Alte denumiri pentru îmbinările stabile tip expresii şi locuţiuni sînt *frazeologisme* (termen avînd însă o conotaţie negativă, fapt nejustificat în acest caz) şi *perifraze*. Alte categorii de îmbinări stabile, precizate mai sus, sînt *sinapsele* şi *îmbinările uzuale*, fără valoare expresivă, avînd, şi ele, un singur sens, aparţinînd, fiecare, unei singure părţi de vorbire (obişnuit, substantiv), şi comportîndu-se ca o parte unică de propoziţie. Nu sînt expresii, locuţiuni, sinapse sau îmbinări uzuale proverbele, zicătorile, ghicitorile ş.a., ale căror părţi componente nu se comportă precum cele ale îmbinărilor stabile precizate, fiindcă termenii lor aparţin la părţi de vorbire şi la părţi de propoziţie diferite şi nu au, ca echivalente semantice, cuvinte unice etc.

În măsura (considerabilă) în care sînt specifice unei limbi, prin termenii constituenţi, îmbinările stabile pot fi numite *idiotisme* (< fr. *idiotisme*; cf. lat. *idiotismus*, gr.

idiotismos, acest termen avînd în componență adj. gr. *idios*- „propriu") și ele se traduc, obișnuit, în altă limbă, prin perifraze sau prin echivalentul lor termen simplu. În română *plouă cu găleata* (în franceză, „cu gălețile", *il pleut à seaux*), dar în engleză „(cu) cîini și pisici" (*it rains dogs and cats*); cînd sînt nefericiți, românilor li se pare că *cerul* (*întreg*) *le cade pe cap*, iar francezilor – că (numai) *trăsnetul le cade la picioare* (*la foudre tombe à ses pieds*), iar cînd sînt fericiți, românii *sînt în al nouălea cer*, pe cînd francezii – (numai) *în al şaptelea cer* (*être aux septième ciel*), (eventual) și *între îngeri* (*être aux anges*). În măsura în care sînt împrumutate, îmbinările stabile sînt *cuvinte călătoare*, mijloc de uniune comunicativă între vorbitorii unor limbi variate; vezi exemple *infra*, la *Neologisme*, *IV* 1 (*călcîiul lui Ahile* ș.a.). Cuvintele călătoare de sorginte biblică, precum *a se spăla pe mîini* „a-și declina competența, a se debarasa" sînt însă foarte vechi.

Numărul expresiilor românești nu a fost evaluat, dar poate fi aproximat la zeci de mii, număr comparabil cu cel al cuvintelor compuse. Dicționarele mai cuprind, la articolele de dicționar („intrări"), expresii numeroase (mai ales DA și dicționarul lui Lazăr Șăineanu, dar deosebit de multe apar și în dicționarul lui A. T. Laurian – I. Massim, lexicografi care cunoșteau temeinic limba populară, variantă a limbii comune în care apar cele mai multe dintre îmbinările stabile de tipul precizat).

Clasificări ale expresiilor. Clasificarea morfologică este cea mai importantă.

La *substantiv*, apar expresii precum: *băgare de seamă* „atenție", *aducere aminte* „amintire", *luare în seamă* „înregistrare", *luare aminte* „atenție", *ținere de minte* „memorie, memorizare", *datul ochilor peste cap* „intenție de impresionare", *lansare la apă* „debut", *bătaie de joc* „batjocură", *părere de rău* „regret", *nod în papură* „pretext", *punct de vedere* „opinie, părere", cele mai multe provenind din locuțiuni verbale;

- la *adjectiv*: (om) *cu cap* „inteligent“, *bătut în cap* şi *bătut cu leuca* „prost“, *de treabă* „corect“, *ţinut în braţe* „favorizat“, *fel de fel* „diferiţi“, *ca acela/ ca aceea* „foarte bun sau (ironic) foarte rău“, *în toată firea* „matur“, *în floarea vîrstei* „tînăr“, (fecior) *de bani gata* „răsfăţat“, *cu scaun la cap* „responsabil“, *ca vai de el* „foarte sărac, neinteligent“ ş.a. Cele mai multe au sens morfologic de superlativ absolut de superioritate;

- la *pronume* (în sfera pronumelui nehotărît): *cine ştie cine* „cineva“, *cine ştie ce* „ceva“, *cîte şi mai cîte* „multe“, *vrute şi nevrute* „multe“, *mic şi mare* „mulţi“ ş.a.;

- la *numeral* (în sfera numeralului adverbial): *de trei ori*, *prima oară* „întîi“, *a doua oară* etc.;

- la *verb* (în număr covîrşitor): *a-şi bate joc* „a batjocori“, *a băga de seamă* „a observa“, *a-şi aduce aminte* „a-şi aminti“, *a lua în seamă* „a reţine“, *a lua aminte* „a observa, a înregistra“, *a ţine minte* „a memoriza“, *a-şi da ochii peste cap* „a căuta să impresioneze“, *a lansa la apă* „a debuta“, *a(-i) părea rău* „a regreta“, *a se face foc şi pară* „a se mînia“, *a lua la trei păzeşte* „a certa“, *a se crăpa de ziuă* „a se face dimineaţă“; *este bine*, *este rău*, *este adevărat*, *este un nonsens*, *este una*, *este alta* ş.a.;

- la *adverbe* (deosebit de multe): *în faţă* „înainte“, *în spate* şi *în urmă* „înapoi“, *ici şi colo* „rar“, *din ce în ce* „treptat“, *din cînd în cînd* „uneori“, *de aceea* „din un motiv“, *cu toate acestea* „contrar acestui fapt“, *într-un suflet* „foarte repede“, *în veci* „veşnic“, *pe de rost* „memorizat“ şi *a lua la rost* „a certa“ în care *rost* are sensul de „gură“ (< lat. *rostrum* „cioc“);

- la *prepoziţie*: *în faţa* „înaintea“, *în spatele* „înapoia“, *din cauza* şi *din pricina* „de“ (cauzal), *în timpul* şi *în vremea* „în“ (temporal), *în ciuda* „contrar“ (concesiv), *în modul*, *în felul* şi *în chipul* „ca“ (modal comparativ), *în scopul* „pentru“ (finalitate), *cu excepţia* „fără“, *cu ajutorul* „cu“ (instrumental), *împreună cu* „cu“ (sociativ), *faţă de* şi

în raport cu (local sau comparativ), *în locul* (opozițional), *în ceea ce privește* (de relație) ș.a.;

- la *conjuncție*: *nu numai - ci și*, *atît - cît și* (copulative), *prin urmare* (conclusiv), *din cauză că* (cauzal), *cu toate că*, *măcar că*, *chiar dacă* (concesiv), *în loc să* (opozițional) ș.a.;

- la *interjecție*: *ferească Dumnezeu!*, *Doamne ferește!*, *păcatele mele!*, *auzi colo!*, *apoi de!*, *vai de mine!* ș.a.

Există subclasificări (structurale – pe tipuri de succesiuni ale părților de vorbire în cadrul expresiilor) și alte clasificări (semantice și după alte caracteristici generale ale expresiilor), însă clasificarea pe părți de vorbire este cea mai importantă. Aproape indiferent de partea de vorbire în care, prin echivalentul lor semantic termen nelocuționar, se încadrează expresiile, acestea au caracteristici specifice generale, stabilite în raport cu îmbinările libere:

a) ordinea obișnuit fixă a termenilor care le alcătuiesc: se spune numai *a-i părea rău*, nu și *rău a-i părea*, *ici și colo* nu și *colo și ici*, *cine știe ce*, nu și *ce știe cine* etc.; numai din motive prozodice ordinea poate apărea și inversată, uneori: să se vadă cunoscutul vers al lui M. Eminescu „*e ca aminte să-mi aduc*", din poezia *Și dacă*, în loc de: *e să-mi aduc aminte*; topica, semiliberă, a unităților sintactice, în limba română, este binecunoscută;

b) imposibilitatea (alteori, foarte redusa posibilitate) de intercalare a unor unități de sens alogene (nespecifice expresiei) între termenii ei: se spune numai *îmi pare rău de aceasta*, nu și *îmi pare de aceasta rău*, *l-a luat la trei păzește în acea zi*, *în casa lui*, nu și *l-a luat în acea zi*, *în casa lui*, *la trei păzește*; se poate spune, totuși – dar numai așa – atît *din punctul de vedere al meu*, cît și *din punctul meu de vedere*; în cazul îmbinărilor libere, topica liberă permite inserția oriunde de unități de sens;

c) imposibilitatea (sau, oricum, greutatea) înlocuirii prin sinonime a unuia sau altuia dintre termenii expresiei: se spune numai *am habar* (de ceva), nu și *posed habar* sau *posed știre* însă în îmbinări libere se poate spune *am/*

posed acea carte etc.; în cazul unor expresii, sinonimia (specifică lor) este întîlnită: *îmi ies din fire/ din răbdări/ din țîțîni/ din balamale/ din papuci* ş.a.;

d) sens (parțial) diferit al expresiei, în raport cu sensurile, cumulate lexico-sintactic, ale termenilor ei din îmbinări libere: *x n-are o doagă* = x nu este normal din punct de vedere psihic, pe cînd *butoiul n-are o doagă* = butoiului îi lipseşte o doagă pentru a fi funcțional; această caracteristică a expresiilor este exploatată în epigrame, caricaturi etc.;

e) unele expresii păstrează arhaisme: *semantice*, ca *rost* „gură de om" în *a lua la rost* „certa" şi *pe de rost* „din memorie; *lexicale*, precum: *bir* „impozit" şi *morfologice*, precum pluralele *boale* şi *roate* (acum: *boli* şi *roți*) în *a băga în boale*, respectiv *a pune pe roate* şi *a da roate*, *va* (= vrea) în *va să zică* „aşadar"; *fugiții*, în *a da bir cu fugiții* „a evita plata impozitelor"; *sintactice*, precum *de veste*, în loc de, actual, *veste*, în *a da de veste/ a da veste* şi *a prinde de veste/ a prinde veste* (fiind vorba de un complement direct) ş.a. Alte caracteristici gramaticale ale expresiilor (perifrazelor) sînt indicate la disciplinele *Morfologie* şi *Sintaxă*.

Alte aspecte ale expresiilor

a) Îmbinările stabile de cuvinte trebuie deosebite de cuvintele compuse; ambele categorii îmbogățesc lexicul, însă fiecare are structuri lexico-gramaticale specifice: să se compare pozițiile substantivelor *limbă şi cuc* din *umblă cu limba scoasă* „doreşte (aprig) ceva" şi *de flori de cuc* „degeaba, fără finalitate", expresii, şi din compusele *limba cîinelui* şi *cuc armenesc* „pupăză" ş.a., precum şi utilizări stilistico-funcționale proprii.

b) Cum se poate vedea şi din unele exemple de mai jos, între expresii apar, deşi foarte rar, şi fenomenele numite: *sinonimie* – ca între expresiile, pentru „a muri": *a închide*

ochii, *a da ortul popii*, *a i se sfîrşi zilele* ş.a. (vezi *infra*, despre sinonime); de asemenea, *omonimie* – fiindcă există atît expresia *a pune mîna* „a conlucra“, cît şi expresia *a pune mîna* „a fura“; *polisemie* – fiindcă *a închide ochii* are atît sensul „a muri“, cît şi sensul „a tolera“; *antonimie* – ca între expresiile (*om*) *de pus pe rană* „foarte bun“ şi (*om*) *de nimic* „foarte rău“.

a) Unele expresii dezambiguizează sensul sinonimului lor cuvînt simplu polisemantic: *a împrumuta* înseamnă atît *a da cu împrumut*, cît şi *a lua cu împrumut*, fiecare expresie fiind monosemantică; de asemenea, *a închiria* se dezambiguizează prin *a da cu chirie* şi *a lua cu chirie* (o cameră etc.).

c) Expresiile sînt rezultatul închegării unor construcţii sintactice libere formate din aceleaşi cuvinte şi repetate stereotip şi foarte frecvent, brevilocvenţa şi, apoi, elipsa sudîndu-le în îmbinări stabile în care termenii componenţi şi-au pierdut independenţa semantic-lexicală şi gramaticală; astfel expresia *cine ştie cine* provine dintr-o frază ca *a venit cine ştie cine a venit*, în care al doilea *a venit*, repetare a primului predicat, a fost eliminat; dispariţia din îmbinări libere a unor cuvinte, precum în exemplele de mai sus, ca şi în altele, *habar* < tc. *haber* „ştire“, *razna* < sl. *razno* etc., a fortificat caracterul stabil al expresiilor; „pasul“ următor este transformarea expresiei în cuvînt compus, aşa cum s-a realizat aceasta în cazul adjectivului compus *cumsecade* < *cum se cade*, al adverbelor compuse (şi acestea fiind lexeme unice) *parcă* < *pare că*, *astfel* < *ast fel*, *altfel* < *alt fel*, *cică* < (*se zi*)*ce că*, *altădată* < *altă dată*, *odată* < *o dată*, *cineva* < *cine v*(*r*)*ea*, *pesemne* < *pe semne* ş.a.

d) Unele expresii sînt „cópii ale realităţii“, mărturii ale unor obişnuinţe, moduri de comportament etc. revolute: *a cresta în grindă* „a număra“ aminteşte de obiceiul de a însemna printr-o tăietură superficială în grinda casei fie numărul oilor pe care cineva le are la un moment dat, fie înălţimea copiilor la vîrste succesive; *a şterge de pe răboj*

„a ierta, a exonera pe cineva de datorii“ vorbeşte despre obiceiul de a elimina semnele de pe un obiect, care fuseseră făcute pentru a număra animale sau obiecte proprii; *a tăia din nas* „a reduce cuiva din pretenții“ (considerate exagerate) aduce în memorie obiceiul (funest) al domnitorilor feudali de a-şi elimina concurenții la domnie, tăindu-le nasul, un individ neîntreg fizic neputînd fi stăpîn al celor întregi şi (cum se considera, abuziv) trimis temporar al lui Dumnezeu pentru a domina; *a umbla cu jalba-n proțap* „a reclama“ trimite la obiceiul de altădată al oamenilor simpli de a se face ascultați de domnitorii veniți în vizită, prin îndreptarea spre ei, pe deasupra mulțimii adunate, a unui proțap (prăjină), în vîrful căruia se afla reclamația sau plîngerea personală ş.a.m.d. Alteori, la baza expresiei stă ironia: în expresia *a pune pofta-n cui*, *poftă* „dorință“, substantiv denumind un fapt, obişnuit, abstract, este utilizat ca substantiv care ar fi numele unui obiect care poate fi pus în cui (haină, căciulă etc.). Fiind specifice limbii române, astfel de expresii, majoritare, sînt şi *idiotisme*.

e) Cele mai recente fenomene frazeologice întîlnite frecvent, în stilul publicistic, mai ales, îndeosebi în titluri de articole, constau în: a) sensuri ocazionale, precum în *PNL exersează mersul pe propriile picioare* („independență de acțiune“). *Deocamdată merge de-a buşilea* („greoi, încet, nesigur“); b) combinarea îmbinărilor stabile de orice tip şi modificarea lor ocazională prin determinanți *ad hoc*, tot în titluri, mai ales, precum în: *Cînd dai vrabia comerțului pe cioara producției*, *Mare e grădina Televiziunii, dar ea tot cumpără castraveți*; în *Din liga celor care nu cuvîntă* şi *Despre erori şi morminte*, este vorba de titluri de opere literare, modificate ş.a., trimiterea la etimoane părîndu-ni-se inutilă.

f) Ca produs al expresiei unor realități anumite şi al inventivității, fanteziei şi umorului vorbitorilor comuni cu simț al limbii deosebit de dezvoltat, expresiile sînt, în mare

parte, specifice limbii române (sînt expresii idiomatice), astfel că echivalarea lor în limbi străine (tot prin expresii formate din termeni corespondenți sau prin alți termeni, prin sinonime termeni simpli sau prin îmbinări libere) le diminuează, obişnuit, în grade diferite, expresivitatea.

Menținerea, în echivalare, a expresiilor, cînd este pe deplin motivată prin înțelegerea ei şi prin satisfacerea nevoii de expresivitate, îmbogăţeşte limba. Astfel, echivalarea românească prin expresia *a săpa cu hîrlețul în mare* „a irosi timp şi eforturi", a expresiei corespunzătoare din italiană (în traducerea lui Aurel Covaci din *Pentameronul* lui Giambatista Basile), trebuie apreciată ca mai izbutită decît ar fi fost sinonimizarea ei prin expresiile specific româneşti *a tăia frunză la cîini* sau *a umbla de frunza frăsinelului* (în limbajul lui Ion Creangă).

Cunoaşterea şi utilizarea corectă a expresiilor este un criteriu important de apreciere a *competenței* şi a *performanței* lingvistice.

*

Între îmbinările stabile de cuvinte *sinapsele şi îmbinările uzuale* sînt mai puțin importante (şi mai puțin studiate) decît expresiile, astfel că ele apar, în continuare, numai în exemplificări, nu şi în teoretizări.

8. Caracterul sistematic al lexicului românesc

Aspectele generale. Pînă de curînd, caracterul sistematic, organizat, al lexicului, cînd nu era negat, era considerat, cel mult, un postulat nedemonstrat, deşi demonstrabil în mod necesar, fiindcă nu se admitea, totuşi, cel puțin teoretic, că limba are caracter sistematic la nivel fonologic şi la nivel gramatical, dar trăsături preponderent nesistematice la nivel lexical, şi acesta compartiment fundamental al ei. Două argumente erau invocate în

sprijinul poziției de negare a caracterului sistematic al lexicului: a) mulțimea extraordinară a unităților lexicale, cuvinte, mai ales, fapt care impune identificarea, cel mult, de serii lexicale deosebit de numeroase, interferente şi nerelaționate între ele, pe cînd fonologia şi gramatica dispun de unități reduse numeric şi deci uşor de relaționat de orice vorbitor (şi de lingvist, în consecință); b) specific de inventar deschis, chiar infinit, cel puțin teoretic, al lexicului, fapt care impune, în mod necesar, modificări repetate şi greu, dacă nu imposibil, de identificat, în relațiile termenilor noi față de termenii preexistenți, pe cînd fonologia şi gramatica dispun de inventare închise şi ai căror termeni şi-au stabilizat relațiile de începutul existenței limbii, ca mijloc de expresie a gîndirii şi de cunoaştere a lumii. Astfel, se ştie că cele mai multe foneme, forme flexionare, categorii gramaticale, morfeme, unități sintactice ş.a. fie că provin din latina de la baza limbii române, fie că reprezintă combinații ale unora dintre unitățile şi conceptele lingvistice implicate latent în orice comunicare amplă în limba română, cel puțin în orice *text* (în sensul larg al termenului) recunoscut de orice vorbitor al românei ca aparținînd acestei limbi, şi nu alteia (să se vadă conceptul lui E. Coseriu de *el saber originário* „cunoaşterea lingvistică a oricărui vorbitor"). S-a mai remarcat însă, fără ca remarca să fie invocată, desigur că numai indirect, în favoarea poziției contrare, de recunoaştere a caracterului sistematic al lexicului, că, în afara inovațiilor (de exemplu, sunetele şi fonemele româneşti *ă* şi *î*, inexistente în latină, perfectul compus, conjunctivul, prezumtivul ş.a.), se împrumută, deşi foarte rar, şi sunete, precum *h* (dispărut în limbile romanice în cuvintele moştenite din latină) din limba slavă meridională, sau morfeme, ca desinenta *-o* de vocativ la feminine singular (*fetițo*!) ş.a., deci că nici inventarele celorlalte niveluri ale limbii nu sînt perfect închise, imuabile. Se poate preciza însă că sporul de unități prin inovație sau

împrumut este, în aceste inventare, incomparabil mai redus decît este augmentarea lexicală sistematică, permanentă şi, în general, dinamica extremă a lexicului.

Factorii de organizare a lexicului

Mai multe dintre studiile din ultimul timp consacrate descoperirii eventualului caracter sistematic al lexicului au reuşit să demonstreze convingător, prin identificarea a *cinci factori de organizare a lexicului* (să se vadă, îndeosebi, Ion Coteanu, 1985), caracterul sistematic, organizat, al acestuia, în pofida mulțimii termenilor lui şi a caracterului lui de inventar deschis. Aceşti factori erau cunoscuți de mai mult timp, înaintea invocării lor în scopul precizat, însă nu se observase nici ponderea lor deosebit de mare în acțiunea lor de organizare a lexicului, nici relaționarea lor specifică, în situațiile, numeroase, în care, prin implicarea lor, se realizează paradigme lexicale care reunesc, în inventare relativ specifice şi închise, unități lexicale (*lexeme*, cuvinte privite ca valori semantic lexicale). Astfel de paradigme lexicale sau subansambluri ale lexicului, „cîmpuri semantice" (Jost Trier) precum numeralele, numele de rudenie, naturală sau socială, termenii de religie, numele de culori, numele obiectelor de mobilier, numele de instituții, numele fenomenelor sonore ş.a. pot fi supuse, în continuare, investigației, prin identificarea specifică, în cadrul fiecărui subansamblu, a unor trăsături semantice minimale pertinente, sau *seme*, care, prin prin combinația lor în *sememe*, identifică fiecare nume, în parte (să se vadă prelegerea despre analiza componențială a subansamblurilor lexicale). Se reduc astfel, uneori mult, la sememe, unitățile lexicale din fiecare subansamblu. În subansambluri, inventare şi subinventare, termenii componenți sînt tratați (ca şi fonemele) prin relațiile între ei, nu ca termeni independenți, nerelaționați. Pentru unitățile lexicale

neîncadrabile în subansambluri s-au găsit sau urmează să se găsească alte modalități de descriere sistematică.

Identificarea și descrierea de subansambluri lexicale sînt însă numai unele dintre consecințele viziunii sistematice asupra lexicului. Alte consecințe sînt expuse în continuare, prin invocarea celor cinci factori de organizare a lexicului. Subansamblul numeralelor este cel mai bine organizat între toate, fiindcă fiecare membru al lui se definește prin poziția între vecinii lui (*șapte* este numeralul dintre numeralul șase și numeralul opt etc. ș.a.m.d.); aproape la fel de bine organizate sînt și subansamblurile gradelor militare, al funcțiilor administrative, al diviziunilor timpului, al obiectelor de îmbrăcăminte ș.a.

A. *Factorul semantic* constă în: a) sensul categorial, general, al lexemelor dintr-un *cîmp semantic* - acesta fiind divizibil în arii semantice complementare, dintr-o paradigmă sau subansamblu (vezi mai sus), sens care diferențiază o paradigmă de altă paradigmă; b) formațiile lexicale cu același afix, aceeași categorie de afixe, lexemul constant din compuse variate (vezi *infra*, II 3); c) atît în semnificația, adică sensul fundamental al cuvîntului, cît și în sensurile lui secundare, figurate, contextuale, explicabile ca dezvoltări ale semnificației sau ale unui sens secundar (să se vadă prelegerea despre polisemie); d) grupări de unități lexicale (cuvinte, expresii, afixe) în serii de sinonime, omonime, antonime și paronime, în care fiecare termen are o poziție specifică față de ceilalți din serie, încît, în situații concrete de comunicare, se alege – ideal – numai un termen anume (la sinonime); în care omonimele se diferențiază semantic și distributiv; din care se alege un termen antonim și în care chiar greșeala, frecventă, de a alege celălalt termen, opus ca sens, dovedește coexistența antonimelor în perechi; în care chiar șovăirea între un paronim și altul se explică prin coexistența relaționată, semantic și formal, a ambilor termeni; e) asocieri libere, însă limitate distributiv structural, între cuvinte, între care

există congruențe semantice. Astfel: *clocesc ouă* numai păsările ovipare, *fată* numai *animalele mamimefe*; *pisica miorlăiește* - nu cîinele - iar *cioara cîrîie*; *lemnul* care se supe *pîrîie*, iar *apa plescăie*; *lapte* se asociază – ca orice cuvînt – cu termeni congruenți cu el, sub raport semantic, precum: *dulce*, *prins*, *acru*, *bătut*, *rece*, *cald*, *fiert*, *gustos*, *gras* ș.a., nu și cu *înalt*, *fioros* ș.a.; cu *mămăligă*, *pîine*, *cozonac* ș.a., nu și cu *beton*, *bloc* ș.a.; cu *mulge*, *bea*, *înțărca* ș.a., nu și cu *suda*, *tipări* ș.a.; cu (de) *vacă*, *oaie*, *capră* ș.a., nu și cu *șarpe* ș.a.; cu *mamă*, *doică*, *țîță*, *uger* ș.a.; de asemenea, în compuse cu *cuc* (*laptele cucului*), *cîine* (*laptele cîinelui*), în sinapse: *var* (*lapte de var*); e) gruparea la același cuvînt a formelor flexionare supletive, precum cele ale verbului *a fi* (cu șapte radicali, în *sînt*, *ești*, *era*, *fost*, *fusei*, *fiind*, *fi*), sau ale pronumelui personal (*eu*, *mie*, *el*, *noi*, *ție* etc. reprezintă un singur cuvînt).

În cazul sensurilor ocazionale (vezi *infra*, IV 1 B), congruența semantică se bazează pe asocieri impuse de semnificații, precum în contextul: „sonetele, acroștisele sunt peștișori mici pe lîngă somnii dramatici și nisetri epopei" (G. Pann, *Amintiri de la Junimea din Iași*).

B. *Factorul de formă, sau formal*, constînd: atît în componența sonoră a lexemelor, adică în sunetele, limitate numeric și distributiv (în succesiunea lor, imediată sau la distanță), cît și în ordinea lor, care organizează, împreună cu factorul semantic, o parte însemnată a lexicului, fie în serii de sinonime, de omonime, de antonime și de paronime; în serii de cuvinte formate – familii lexicale și familii etimologice care au în comun cel puțin o rădăcină lexicală; fie că explică derivate cu *-ă-* în loc de *-e-*, de felul *mergător*, *răzător*, *rîzător*, *văzător*, ca și cum ar fi formații lexicale de la verbe de conjugarea I, gen *cîntător*, nu de a III-a; fie modificări fonetice neobișnuite, precum apariția consoanei *-m-* în *octombrie* < sl. *oktovrii* (fără *m* în etimon), după *septembrie* < ngr. *septemvrios* și *decembrie* < lat. *december*, fr. *décembre* (cu *m* în

etimoane), sau a consoanei finale *-n* în *palton* (< fr. *paletot* [*paltó*], fără acest sunet), după *veston* (< fr. *veston*), cu *-n* final, sau etimologiile populare gen *somnieră* (apropiat formal de *somn*), în loc de *somieră* < fr. *sommier*; *lăptoc* (apropiat de *lapte*) în loc de *lătoc* (< ucr. *látok*), *rariță* (apropiat de *rări* și *rar*) în loc de *raliță* (< bg. *ralița*), *pufoaică* în loc de *fufaică* < rus. *fufaika*, prin apropiere formală de *puf* (deși pufoaica nu conține puf propriu-zis, ci numai ceva asemănător cu puful – lînă, vată ş.a.), în ultimele patru exemple forma afectată de etimologie populară impunîndu-se în locul formei corecte, din punct de vedere etimologic. Totul arată că vorbitorii au conştiința inventarelor lexicale studiate de lingvişti (vezi IV, *infra*).

C. *Factorul psihic* constă în:

a) convingerea, corectă, a vorbitorului, că lexemele au importanță variabilă, diferențiată după circumstanțe de loc, timp şi mediu, fapt care explică fie recomandări precum „se spune aşa/ nu se spune astfel", fie glosarea celor mai puțin utilizate prin cele mai cunoscute şi mai frecvente (să se vadă, de exemplu, glosarea neologismelor rare sau foarte noi prin termeni considerați cunoscuți de orice interlocutor, sau echivalarea, prin sinonime de largă utilitate, a unui cuvînt regional, precum în relatarea unui vorbitor co-mun din Vrancea, despre fosta lui soție: „iera moțcuşî, mazacî, mai g'ini, murdarî" (vezi *Sinonimele şi sinonimia*). Pe lingvist, şi el vorbitor al limbii sale, convingerea precizată mai sus îl conduce la clasificarea cuvintelor fie în două vocabulare, unul numit *fond principal* sau *vocabular fundamental* (de 1500 - 3000 de cuvinte), iar altul – *masa vocabularului*, fie în: *vocabular general – vocabular de arhaisme şi de neologisme*; fie în: *vocabular literar*, *popular şi regional*; fie în: *vocabular tehnic*, *vocabular ştiințific*, *de argou*, *de jargon*. Factorul psihic trebuie invocat însă diferențiat, în funcție de preocupări şi de interese generale sau imediate, fiindcă, de exemplu, pentru lingvist, lexeme precum *vocală*, *mai mult ca perfect*, *subiect*, *metaforă* ş.a. fac parte din vocabularul lui

fundamental, pe cînd acesta cuprinde alți termeni (*medicali*) pentru un medic, *chimici* (pentru un chimist) și, dimpotrivă, o parte a termenilor care compun vocabularul fundamental al limbii intră, pentru el, în masa vocabularului.

b) importanța variabilă a sensurilor aceluiași cuvînt polisemantic atît pentru vorbitorul comun, pe de o parte, cît și pentru specialist, de exemplu, stilistician, pe de altă parte. Astfel, sensul, „organ al văzului" al cuvîntului *ochi* este mai important pentru vorbitorul comun decît sensul „luminiș", metaforic și contextual, pe care îl are același cuvînt în, de exemplu, versurile „Acolo-*n ochi* de pădure" (Eminescu, *Floare-albastră*), sens principal însă pentru stilistician.

D. *Factorul frecvență* constă în diferențierea, bazată pe recunoașterea – intuitivă, pentru vorbitorul comun, statistică pentru lingvist – a frecvenței variate, mari sau, dimpotrivă, mici a lexemelor, în limbă, în general, fapt care impune vorbitorului aparținînd primei categorii alegerea constantă a celui mai frecvent termen, de obicei sinonim cap de serie sinonimică, numit și hiponim, apt să apară în orice context în care apar sinonimele lui, limitate, acestea, la unele contexte, și, de asemenea, polisemantic, dar, care dimpotrivă (în *el are case*, nu *el posedă case*) îl face pe profesionist să aleagă termenul specializat (un jurist spune: *el posedă* – cu documente – *bunurile acestea*, nu *el are* – cu sau fără documente – *bunurile acestea*; un chimist vorbește de *dispersie*, nu de *împrăștiere* a unei substanțe în alta etc.). S-a observat că frecvența cuvintelor este invers proporțională cu lungimea lor, cuvintele cele mai scurte (ca număr de sunete și de silabe) fiind mult mai frecvent utilizate decît cele lungi (în bibliografie, se reia, constant, și o formulă matematică de statistică lexicală bazată pe frecvență și pe lungimea cuvintelor).

E. *Factorul stilistico-funcțional* constă în clasificarea unităților lexicale în două categorii: a) unități (și sensuri) comune tuturor stilurilor funcționale (beletristic, științific, oficial, administrativ, jurnalistic); b) unități și sensuri

specifice unui stil funcțional (sau unei varietăți de stil funcțional). O consecință a acestei clasificări este asocierea, diferențiată, a unităților lexicale, în cadrul lexicului general, sau, dimpotrivă, al celui specializat, în anumite vocabulare, tehnic, de argou, arhaic ş.a.; de asemenea, pentru implicarea acestui factor în semantică, se pot invoca sensurile unui cuvînt precum *acord,* diferite după varietăți de stiluri: „înțelegere, cooperare", în limbajul poetic; „armonizarea notelor muzicale" în domeniul muzicii; „congruență" în sintaxă ş.a.

În funcție de sensuri se organizează asocierile de cuvinte despre care s-a vorbit la factorul semantic: cuvîntul *acord* apare în mai multe subansambluri şi frecvența lui este mai mare decît a unui cuvînt monosemantic. Se pot remarca deci interferența şi coexistența celor cinci factori de organizare a lexicului, intuiți, numai, de vorbitori comuni, în „cunoaşterea originară", neconceptuală, a limbii, dar expliciți pentru lingvist.

Concluzii

a) Interesează *puțin* mulțimea unităților lexicale şi caracterul deschis al inventarului lexical, însă *mult* organizarea lui, după criterii variate, în mintea subiectelor vorbitoare şi, desigur, în lingvistică, în vocabulare măcar parțial specifice.

b) Unitățile lexicale există şi se definesc ca termeni ai unor anumite vocabulare şi avînd, în cadrul fiecărui vocabular, o anumită poziție față de ceilalți termeni (să se vadă, în primă instanță, cele opt inventare descrise la capitolul al IV-lea, *Clasificările unităților lexicale*, din volumul de față). Dacă nu obține poziția specifică sau, după dobîndirea ei, şi-o pierde (prin confuziile pe care le creează, prin identitate de sens cu altă unitate, prin estomparea expresivității, ş.a.), unitatea în discuție este eliminată; ele nu există şi nu funcționează izolat,

independent, fără marca implicită sau explicită, a clasei, sau a subansamblului de care aparţin.

c) O unitate lexicală face parte dintr-un singur vocabular dacă este monosemantică şi specializată pentru un anume stil funcţional; dacă însă este polisemantică, intră, pe această bază, a polisemiei, în relaţii de sinonimie şi antonimie, eventual şi de omonimie, cu alte cuvinte şi este termen al mai multor vocabulare, în care îşi valorifică una sau alta dintre laturile lui. Astfel, *leu* „unitate monetară" intră, după factorul *sens*, într-o serie cu *leuţ*, *leuşor* (derivate) ş.a.; se defineşte prin semele „unitate monetară principală în România" şi „echivalentă cu 100 de bani"; şi se combină cu *economie*, *cheltui*, *cec*, *dobîndă*, (*ne*)*important*, *urcare* (*coborîre*) *a valorii* ş.a. după factorul *formă*, combinat cu factorul *sens*; după factorul *psihic*, face parte din vocabularul fundamental; după factorul *frecvenţă*, este termen al seriei cuvintelor frecvente, utilizate zilnic; după factorul stilistico-funcţional, este termen comun, dar şi cuvînt principal, în vocabularul financiar, în relaţie sinonimică cu *franc*, *ban*, *sumă*, *dolar*, *marcă*, *liră*, *euro* ş.a. (şi omonimică cu *leu* „regele animalelor").

d) Dacă aplicăm principiul izomorfiei (corespondenţa structurală a unităţilor nivelelor limbii) lexic-morfologic, putem constata atît concordanţe – unităţile lexicale corespund, în vocabulare, formelor flexionare din conjugare sau din declinare – cît şi discordanţe – un cuvînt poate intra în mai multe vocabulare, pe cînd o formă flexionară este termen numai al unei anume paradigme.

e) Faptul că lexicul este organizat se poate verifica şi prin posibilitatea, acordată de cei mai mulţi termeni ai lui, ca, pornind de la o unitate lexicală şi trecînd-o prin vocabulare identificabile după criterii variate (de derivate, de sinonime, comune, specializate ş.a.), să ajungem din nou la ea, traiectoria ei fiind variabilă, dar şi limitabilă de subansamblurile lexicului.

9. *Procedee de descriere structurală sincronică a lexicului limbii române şi a vocabularelor lui*

Cum este normal într-un curs universitar de iniţiere în cunoaşterea lexicului românesc şi a modalităţilor de abordare ştiinţifică, poate fi vorba aici numai de prezentare succintă a aspectelor esenţiale, urmînd ca informaţia să fie amplificată prin cursuri speciale de cel puţin un semestru şi prin studiul bibliografiei corespunzătoare, românească şi mondială.

Există patru modalităţi de descriere structurală sincronică a lexicului, parţial complementare şi parţial relaţionate; *onomasiologică*, *semasiologică*, *lexematică* şi *analiza componenţială.*

A. *Metoda onomasiologică.* Metoda a fost prefigurată de metoda „cuvinte şi lucruri" a lui Friederich Diez (întemeietorul lingvisticii romanice) şi este ilustrată de lingvişti europeni, importanţi, precum Hugo Schuchardt, B. P. Hasdeu, Sextil Puşcariu, Rudolf Meringer, W. von Wartburg, Max Leopold Wagner, Gheorghe Giuglea, Gustav Weigand, Norbert Jokl, Werner Bahner, Vasile Bogrea, ş.a., pentru care să se vadă Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluţie. Curente. Metode*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1962, pag. 58-80, şi alte istorii ale lingvisticii, contribuţiile cele mai recente fiind realizate de Iorgu Iordan, Marius Sala, Andrei Avram, Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ştefan Munteanu, Eugen Munteanu ş.a. La baza acestei metode stau *noţiunile* denumite de lexeme – substantive, verbe, adjective, adverbe – şi de frazeologisme, precum şi sinonimele şi antonimele acestora, investigaţia lingvistului pornind de la realitatea extralingvistică şi ajungînd la stabilirea componenţei seriilor de unităţi lexicale interrelaţionate care o definesc. Justificarea metodei constă în caracterul ontic (de cunoaştere) al lexicului, înţeles ca dependent, la utilizare, de caracteristicile obiectelor şi ale dinamicii şi

stărilor lor, care stau la baza noțiunilor. Dicționarele de tip enciclopedic, cum este *Etymologicum Magnum Romaniae* de B.P. Hasdeu, constituie o bază onomasiologică de mare importanță, fiindcă în ele sînt descrise noțiunile, o dată cu sensul cuvintelor, și fiindcă ele completează cunoașterea lumii de către vorbitori, care le acordă (sau nu) gir, însă există și lucrări onomasiologice propriu-zise, începînd cu aceea a lui Fréderic Damé de la sfîrșitul secolului trecut, *Încercare de terminologie poporană română*, 1898 (să se vadă *Bibliografia*) și sfîrșind cu un mare *Dictionnaire onomasiologique des langues romanes* (în lucru) de Henry Vernay, prevăzut în cinci sau șase volume, inclusiv cu material românesc, din care, în ultimii ani au apărut, la Max Niemeyer Verlag, Tübingen, primele două volume. Există mai multe propuneri de clasificare noțională a unităților lexicale, unele vizînd integral lexicul, iar altele numai sectoare ale lui, părți din „cîmpuri semantice" precum: anatomia umană, rudenia (naturală și socială), terminologia agricolă și a păstoritului, nașterea, nunta și moartea, boli și remediile lor, tot ce este relativ la *cal*, denumirile de locuințe și ale părților casei, denumirile păsărilor, plantelor, peștilor, insectelor ș.a., numele de instrumente de lucru ale dogarului, lemnarului, plutașului, forestierului, fierarului, apicultorului; îndeletnicirile casnice tradiționale precum țesutul, terminologia viticolă, a jocurilor de copii, conceptele de *adevăr*, *cunoaștere*, *dreptate*, *bine*, *fericire*, *frumos*, *pace*, *război*, *conștiință*, *școală*, *erori*, *hrană*, *pădure*, *instrumente*, numele jocurilor copilărești, limbajul juridic, matematic, al fizicii etc., limbajul criticii muzicale, teatrale, literare ș.a. Materialul lexical este furnizat de sursele le-xicologiei (vezi *supra*), între care foarte importante sînt cercetările dialectale de orice tip și de geografie lingvistică, gradul de competență al lexicologului fiind relevat mai ales de bogăția și acuratețea inventarului lexical supus investigației sale și de relaționarea termenilor lor pe baza specificului lor

semantic, în cadrul fiecărui inventar. Studiul onomasiologic este un tip de studiu lingvistic propriu-zis, în care se precizează locul, timpul şi modul utilizării lexemelor, sinonimele şi antonimele lor, asocierile categoriale între lexeme, originea acestora, reacţia vorbitorului, care le foloseşte, faţă de limbă ş.a.

Înainte de teoretizările referitoare la onomasiologie (şi la semasiologie), cele mai multe dintre articolele de dicţionar din *Etymologicum Magnum Romaniae* de B.P. Hasdeu sînt concepute, cu puţine teoretizări, onomasiologic, perspectivă completată cu aspecte de tip semasiologic (vezi *infra*), unul dintre exemplele cele mai probante fiind „intrarea" *albină* (altele sînt: *ac*, *ajunge*, *alb*, *apăsa* ş.a.), unde: 1) la început se face încadrarea în genul proxim (insectă) şi se precizează diferenţa specifică: „O goangă [= insectă] de felul celor hymenoptere, care produce miere şi ceară, trăind în cete compuse fiecare din cîte o singură *albină* femeie şi din mai multe *albine* lucrătoare şi nelucrătoare, aceste din urmă bărbaţi, cele dintîi neutre"; 2) se continuă cu a) alte clasificări – *matcă*, *trîntori*, *bărzăun* (*albină sălbatică*); b) cu numele obiectelor şi instrumentelor de albinărit – *stup*, *ştiubei*, *coşniţă*, *urdiniş* (locul de acces al albinelor în stup), *fagur*; al locului albinelor în *prisacă* (vara), în *temnic* (iarna), al „păzitorului albinelor" – *stupar*, *prisăcar*; al operaţiilor de scoatere a mierii şi cerii din stup – *retezare*, *retezat* – şi de exterminare a trîntorilor – *trîntorit* sau *bătut*; al instrumentului utilizat pentru aceste operaţii – *custură*; al înmulţirii albinelor – *roire*, *roit*; al stupului mic cu care se prinde noul roi – *roiniţă*; al oului sau puiului de albină – *căţel*; al materiei hrănitoare pentru acesta – *păstură* ş.a.; c) cu „sonul" pe care-l produce albina – *bîzîie*, *bombăneşte*, *zuzăie*, *vîjîieşte*, *zbîrnîie*. Se remarcă, de asemenea: a) indicarea de sinonime regionale – *matcă*, *bîză*; b) referirea la formaţii lexicale de la *albină* > *albinuţa*, *albiniţa*, *albinica*, *albinioare*, *albinărie*, *albinărit*; c) de toponime: *Albină* (oiconim şi oronim) ş.a.;

d) de comparaţii şi metafore – *plin ca o albină*, *trîntor* (cu referiri la omul leneş) ş.a.; se discută etimologia (lat. *alvina*), se dau texte populare şi culte, româneşti şi străine (Herodot despre mulţimea albinelor în ţinuturile scitice) ş.a., aşadar, o micromonografie enciclopedică, inclusiv lingvistică, despre noţiunea *albină*. Şi pentru acest „cîmp lexical" se poate observa că există un *nucleu*, format din lexemele *albină, stup*, vb. *roi* ş.a., şi o grupare formată din sinonime, formaţii lexicale ş.a. Rescrisă astăzi din aceeaşi perspectivă onomasiologică, micromonografia ar fi doar mai amplă. Specificul metodei onomasiologice, în raport cu definiţiile semantice date în dicţionare aceloraşi noţiuni, se relevă din compararea descrierii *albinei* la Hasdeu, cu articolul lexicografic corespunzător din DEX: „Insectă din familia apidelor, cu aparatul bucal adaptat pentru supt şi lins, cu picioarele posterioare pentru strîngerea polenului, cu abdomenul prevăzut cu un ac veninos şi care trăieşte în familii, producînd miere şi ceară; muscă (*Apis mellefica*)". Se pot observa următoarele (dincolo de progresul cunoaşterii ştiinţifice, precum încadrarea mai exactă în gen şi în ordin): lipsa clasificărılor albinelor în categorii funcţionale; a referinţelor la activitatea legată de albinărit şi de produsele albinelor; a trimiterilor la contexte despre albine, la proverbe şi zicători ş.a. DA (DLR), partea publicată pînă în deceniul al 4-lea, procedează în mod similar. Chestionarele şi hărţile *Atlasului lingvistic român* de Sever Pop sînt concepute onomasiologic; *Calul*, *Casa*, *Firul*, *Stîna*, *păstoritul şi prepararea laptelui*, *Stupăritul*, *Instrumente muzicale*, *Mîncăruri şi băuturi*; respectiv: *Părţile corpului omenesc şi boalele lui* (volumul I, 1938), *Familia*, *naşterea*, *botezul*, *copilăria*, *nunta*, *moartea* (volumul al II-lea, 1942), *Agricultură*, *Morărit*, *Grădinărit*, *Pomărit*, *Viticultură*, *Cînepa*, *Carul*, *Căruţa*, *Sania*, *Păsări*, *Şcoala*, *Armata*, *Îmbrăcămintea*, *Petreceri*, *distracţii* ş.a. (volumele următoare), în toate, pe mii de hărţi apărînd substantive, verbe, adjective şi adverbe care denumesc

noțiunile, acțiunile şi caracteristicile acestora, clasificate după răspunsurile subiecților la întrebările dialectologului. Astfel, în volumul I, între substantive sînt: *Piele*, *Sudoare*, *Creştetul capului*, *Cucui*, *Țeastă* (pe baza căruia Iorgu Iordan a elaborat un studiu onomasiologic amplu, în 1940), *Păr*, *Fir de păr*, *Coadă* (*păr împletit*), *Mătreață*, *Chel*, *Creieri*, *Tîmplă*, *Urdori*, *Urcior la ochi*, *Pleoapă*, *Pupilă*, *Geană*, *Sprînceană*, *Față*, *Buca obrazului*, *Umerii obrazului*, *Coş* (*pe față*), *Picior*, *Ureche*, *Gleznă*, *Ficat* ş.a.; între adjective: *Slab*, *Uituc*, *Cărunt*, *Chior*, *Saşiu*, *Ştirb*, *Cocoşat* ş.a.; între verbe: *Visez*, *Moțăiesc*, *Miros*, *Strănut*, *Mănînc*, *Beau*, *Gust*, *Înghit*, *Sughiț*, *Suspin*, *Casc*, *Mă sperii*, *Pişc*, *Şchiopătez*, *Mă înfior* ş.a.; între numele de boli: *Febră*, *Astm*, *Pojar*, *Vărsat*, *Puroi* ş.a. şi urmări ale lor: *Smintit*, *Amețit* ş.a., precum şi verbe şi interjecții referitoare la ele: *Mă doare*, *Vai!*, *Vărs*, *Tuşesc*, *Degeră picioarele*, *Îmi amorțeşte piciorul* ş.a. (pentru informații mai ample, să se facă apel la bibliografia dialectologică şi la cursurile de dialectologie, dar, mai întîi, să se studieze hărțile atlaselor lingvistice). Alte exemplificări (normal şi fatal) limitate, avînd în vedere specificul volumului de față, apar la clasificările unităților lexicale după locul şi mediul utilizării lor, precum şi la capitolul despre fizionomia lexicală etimologică (vezi, *infra*, III 3, respectiv II 2). Ce se poate reproşa teoriei şi practicii *cîmpurilor semantice* este imprecizia criteriilor de delimitare a specificului fiecăruia şi, ca atare, interferența multiplă a cîmpurilor semantice (*creion*, *pix*, *stilou*, *radieră* ş.a. intră şi la „şcoală“ şi la „instrumente“).

B. *Metoda semasiologică.* La baza acestei metode stă cunoaşterea profundă şi relaționarea *sensurilor* unităților lexicale, investigația lingvistului pornind de la realitatea semantică, deci lingvistică, şi ajungînd la relaționarea ei cu realitatea (deci o cale inversă celei urmate de metoda onomasiologică). Semasiologia a fost concepută mai întîi (de Lazăr Şăineanu şi, la un deceniu de la el, de Michel

Bréal) evolutiv, cu scopul de a descoperi dinamica sensurilor prin raportare la noțiuni și, eventual, „legi" de evoluție semantică (explicații ale sporirii polisemiei, lărgirilor sau restrîngerilor de sens ale aceluiași cuvînt, modificarea ierarhiei sensurilor în spectrul cuvîntului polisemantic ș.a.), deci ca metodă necesară lingvisticii diacronice, însă a evoluat, de peste jumătate de secol, spre descriptivism, integrîndu-se astfel în semiotică, știința semnificațiilor codurilor verbale și nonverbale (gesturi, îmbrăcăminte, obiecte rituale, „limbaj cinematografic" în integralitatea lui și privit ca sistem de comunicare verbal-nonverbal combinat, scenografie, muzică, „limbajul" mărcilor poștale, comunicarea la animale ș.a.). În măsura în care rămîne, total sau parțial, în aria lingvisticii, semiotica este semasiologie, deci lingvistică, iar gradul de competență a investigatorului constă în întinderea cunoștințelor lui privitoare la sensuri și la priceperea de a le clasifica și relaționa după forma și sensul lor. Concomitent, semasiologia descriptivă s-a dovedit extrem de profitabilă la studiul polisemiei și sinonimiei, precum și pentru explicarea adaptării semantice a împrumuturilor lexicale care completează, succesiv, seriile de sinonime, deci pentru explicația utilității neologismelor (aspect puțin studiat și care trebuie investigat în continuare), astfel că detalii concrete de ordin semasiologic apar în prelegerile despre categoriile lexicale indicate aici (*polisemie*, *sinonimie* ș.a.).

Între observațiile de ordin semasiologic, le reținem aici (din economie de spațiu) numai pe acelea referitoare la terminologia agricolă populară (vezi Stelian Dumistrăcel, 1967) în care, pentru a rezolva cu mijloace proprii denumirile majorității mașinilor agricole (noi, la jumătatea secolului al XIX-lea) și ale părților acestora, vorbitorii români fie că au alcătuit derivate și compuse de la cuvinte binecunoscute din fondul tradițional, fie că au extins,

metaforic, sensurile termenilor pentru unele părți ale corpului omenesc, precum urmează:

a) *derivate* cu sufixul *-toare* de la verbe de origine latină populară, precum: *treierătoare* (< *treiera* < lat. *tribulare*), *călcătoare* (< *călca* < lat. *calcare*), *semănătoare* (< *semăna* < *seminare*), *secerătoare* (< *secera* < *sicilare*), *vînturătoare* (< *vîntura* < *ventolare*) ş.a., modelul fiind cel reprezentat de derivate preexistente, precum *apărătoare* (< *apăra*), *încuietoare* (< *încuia*), *strecurătoare* (< *strecura*) ş.a.

b) *compuse*: *maşină de treierat/ de îmblătit*; *moară/ morişcă de vînturat* ş.a.

c) *metaforizări*: *cap*, *gură* ş.a. pentru "partea batozei pe unde curg boabele", dar *coada*, *fundul* ş.a. pentru "partea batozei pe unde ies paiele".

În acest fel au fost evitate împrumuturi precum germ. *Dreschmaschine*, „treierătoare" sau fr. *batteuse*.

Totuşi, neologismele *batoză* < fr. *batteuse* şi, recent, *combină* < fr. *combine*, rus. *kombaina*, au înlocuit treptat, în multe arii lingvistice, termeni precum *treierătoare*, *îmblătitoare*, *călcătoare* ş.a., fiindcă denumirea prin neologism are caracter tehnic (fiind asociată cu procese industriale mecanice) şi economic (derivatele şi compusele sînt mai greoaie), fiindcă batoza execută, pe rînd, toate operațiile denumite mai sus, iar părțile lor au funcționalități analoage cu părți anatomice umane.

Tematic, nimic din realitatea extralingvistică şi din limbă nu poate scăpa investigației lexicologului, astfel că cercetările de acest tip vor continua tot atît timp cît se va face lingvistică, fiindcă domeniile investigate sînt inepuizabile şi caracteristice omului, ca entitate gînditoare a universului. Pot fi studiate monografic (în sute de pagini!) o familie lexicală şi chiar un singur cuvînt (vezi *Bibliografia*).

C. *Metoda lexematică*. A fost propusă de Eugenio Coseriu şi are la bază identificarea raporturilor de semnificare sau a raporturilor dintre semnificații (deosebite de raporturile de desemnare, care se stabilesc între semne

şi realităţile denumite), raportate, fiecare, la ceilalţi din aceeaşi serie lexicală (direct) sau la ceilalţi din alte serii lexicale (indirect). Aceste raporturi sînt ca la orice nivel al limbii descris structural – atît paradigmatice, cît şi sintagmatice –, însă realizate, desigur, în lexicologia lexematică, în mod specific. O prezentăm aici cu adaptări integrale la limba română.

a. *Relaţiile paradigmatice* se stabilesc între unităţile care se opun pe axa selecţiei, axă din care se alege, într-o comunicare dată, o unitate; de exemplu se face alegere între *bun* şi *rău*, *x fiind ori bun*, *ori rău*, cel puţin într-o împrejurare dată, exprimată verbal; de asemenea, o locuinţă este prezentată de locuitor ca *o casă* sau *o căsuţă*. Primul cuplu, de exemplu, ilustrează o *structură paradigmatică primară*, structură în care nici unul dintre termeni nu este primar (anterior) faţă de celălalt (la fel, în: *tînăr* - *bătrîn*, *sus* - *jos*, *aici* - *acolo* ş.a.), iar al doilea cuplu – o *structură paradigmatică secundară*, fiindcă unul dintre termeni, *căsuţă*, aici, presupune existenţa altui termen, *casă*, de la care s-a format (alte exemple: *căsoi* - *casă*, *scriitor* - *scrie*, *brădet* - *brad*, *tîrîş* - *tîrî* ş.a.) şi în care al doilea termen este implicat de primul, nu şi invers, fiindcă definiţia lui înglobează definiţia celui de al doilea.

Structurile paradigmatice primare sînt de două tipuri, identificabile după zona, mai mică sau mai mare, de acţiune a trăsăturii semantice generale care organizează conceptele de *cîmp lexical* şi de *clasă lexicală*. *Cîmpul lexical* este constituit din unităţi care acoperă o zonă de semnificare specifică şi între care se face alegerea în comunicare; cîmpuri lexicale sînt, între altele: *însuşirea*, *vîrsta*, *localizarea* (vezi mai sus), *temporalitatea* – în: *plec* acasă *astăzi* (*mîine*)/ *săptămîna viitoare*/ *luna aceasta*/ *anul celălalt*/ *la ora x* etc. –, *culoarea* – un *obiect este alb*/ *roşu*/ *galben*/ *mov* etc., *mijloacele de transport* ş.a.m.d. În cîmpul lexical intră termenii între care se face alegere, deci care sînt posibili de ales, dar excluşi într-o comunicare

dată, şi care sînt reuniţi prin arhilexemul care dă numele cîmpului (vezi *supra*), fapt care implică şi o ierarhie a celor mai multe arhilexeme, în sensul înglobării succesive a unora în altele: arhilexemul *vită* (din care fac parte lexemele *bou*, *vacă* ş.a.) se include în arhilexemul *dobitoc* (în care intră şi lexeme care nu se raportează la *vite*, precum *cal*, *măgar*, *cîine*), acesta este o parte a arhilexemului *făptură* (în care intră şi lexeme care nu denumesc vite sau dobitoace, precum sînt numele de păsări sau de peşti), acesta se cuprinde, împreună cu alte arhilexeme, în *lighioane* (în care intră lexeme desemnînd *gîndaci*, *viermi* ş.a.), iar acesta, împreună cu *oameni*, în *fiinţe*, deosebit de *lucruri* care îşi subordonează alte arhilexeme ş.a.m.d. Ierarhizarea arhilexemelor conduce atît la constatarea după care un lexem se integrează simultan în mai multe arhilexeme care au grade diferite de generalitate, cît şi la concluzia după care, în funcţie de sensul utilizat, un lexem polisemantic intră în cîmpuri lexicale diferite: *proaspăt*, de exemplu, atît pentru *fructe*, cît şi pentru *cugetare* (*idee/ soluţie proaspătă*).

Clasa lexicală este constituită dintr-un inventar de lexeme aparţinînd la cel puţin două cîmpuri lexicale reunite printr-un *clasem*, termen care denumeşte trăsătura distinctivă structurală comună lor. Un clasem este, de exemplu, trăsătura semantică *privitor la oameni*, care reuneşte, de exemplu, cîmpuri lexicale precum *funcţii sociale* şi *vîrstă*; *preşedinte*, *profesor*, *doctor*, *soldat* etc., respectiv *tînăr*, *bătrîn*, *matur*, *imatur* ş.a. şi care face posibilă asocierea între lexemele din cele două cîmpuri lexicale, în *doctor tînăr* etc.; clasemele arată, de asemenea, că unele cîmpuri lexicale sînt determinate (precum *funcţii* sociale), iar altele – determinante (precum *vîrstă*), acestea din urmă existînd numai fiindcă există celelalte, deci că şi în lexic există relaţii analoage cu cele din gramatică (în care termenii *determinant – determinat* îşi inversează poziţiile), însă specifice şi independente de acestea, fiindcă, de exemplu, lexemul *băboi*

aparține de clasemul *privitor la vîrsta femeii*, însă substantivul este masculin (se spune *un băboi - doi băboi*).

Raporturile dintre *cîmpurile lexicale privite din perspectiva claselor lexicale* sînt în număr de trei: a) *de separabilitate*, în situația în care au inventare specifice, neinterferente (cele mai multe dintre cîmpurile semantice exemplificate); b) *de intersecție*, în situația în care un lexem aparține la două cîmpuri lexicale, dar sînt separabile în fiecare cîmp prin *clasem*, de exemplu *vinde și cumpără*, primul intrînd, împreună cu *a da*, *a propune la schimb*, *a negocia* ș.a. la cîmpul lexical *acțiuni realizate de un protagonist*, iar al doilea, împreună cu *a accepta*, *a primi*, *a schimba* ș.a. la cîmpul lexical *acțiuni acceptate*, verbe reunite prin clasemul *agent* (de vînzare/ cumpărare); c) *de indiferență la cîmp sau la clasă*, exemple fiind, între altele, lexemele *împrumuta* și *închiria*, primul făcînd parte din cîmpurile lexicale *modalitate de cooperare* și *modalitate de existență* și fiindu-le comun clasemul *schimb de valori*, dezambiguizarea utilizării lor rămînînd pe seama contextului: eu *împrumut/ închiriez cuiva/ undeva - de la cineva*.

Structurile paradigmatice secundare corespund, în linii esențiale, cu cele identificate la *formarea cuvintelor*, ele obținîndu-se prin *modificare*, *dezvoltare* și *compunere*. Prin *modificare* se obțin, cel mai adesea, derivate de cuantificare, diminutive și augmentative, care exprimă grade variate de dimensiuni, importanță etc. ale aceleiași noțiuni exprimate prin lexemul din același cîmp semantic primar (*căsuță* și *căsoi*, împreună cu *casă*, *vilă*, *apartament*, *vilișoară* etc.); în cazul lor, funcția gramaticală nu diferă de aceea a termenului primar (substantive, respectiv *subiect - atribut* etc., pentru toate).

Prin *dezvoltare*, la trăsătura semantică impusă de formatul lexical se adaugă, obligatoriu, schimbarea valorii gramaticale: *îmbobocește* derivat de la *boboc*, cu prefixul *în-*, este predicat verbal, nu mai poate fi, în limba naturală, substantiv și subiect precum *boboc* (faptul este posibil

numai în metalimbaj, adică în limbajul, artificial, despre limbaj, în comunicare *îmboboceşte* este verb la prezent etc., în care *îmboboceşte* este substantiv şi subiect). *Dezvoltarea* creează lexeme integrabile în alte cîmpuri lexicale decît în acela din care face parte lexemul luat ca bază (*acţiuni de realizare a unei valori noi* pentru *îmboboci*, dar *floare* pentru *boboc* ş.a.m.d.).

Prin *compunere* se realizează lexeme noi din cel puţin două lexeme care devin astfel neindependente semantic şi care funcţionează simultan ca o singură valoare semantică generală, adeseori alta, specifică, precum în numele compuse de plante, gen *floare de colţ*, *rochiţa rîndunicii* ş.a.

Două tipuri din cele de mai sus se pot îmbina, compunerea pornind de la ceva dezvoltat, precum în lexemul compus *căluţ de mare*, *ai de pădure*, sau de la ceva modificat, precum în lexemele compuse *măr auriu*, *mere bostăneşti*, *pere clopotoase* ş.a., în care al doilea termen este derivat dezvoltat; în *mărinimie*, derivatul dezvoltat, cu sufixul *-ie*, porneşte de la compusul *mare* (*de*) *inimă*.

b) *Relaţiile sintagmatice* creează *structurile lexematice sintagmatice*, adică solidarităţile lexicale între cîmpurile lexicale, şi clasele lexicale - structurile lexicale primare. Eugenio Coseriu distinge trei tipuri de solidarităţi lexematice sintagmatice: *afinitate*, *selecţie*, *implicare*.

În *afinitate* clasa termenului determinant funcţionează ca trăsătură distinctivă a termenului determinat. Astfel, lexemul *noră* are, ca trăsătură distinctivă, trăsătura semantică „de genul feminin“, care apare la cîmpul semantic *Femei*, în care intră *noră*, *soţie*, *soacră*, *mireasă* ş.a., iar *ginere* – trăsătura semantică „de genul masculin“, care apare la toate lexemele din cîmpul semantic *Bărbaţi*, din care fac parte *ginerele*, *soţul*, *socrul*, *mirele*, *soldatul* etc.

Dimpotrivă, în *selecţie* termenul din determinat funcţionează ca trăsătură semantică distinctivă din determinant. De exemplu, *se zboară numai prin cer*, *se înoată numai prin apă*, *se merge numai pe pămînt*, nu şi altfel, în care lexemele determinante, primare, sînt *aer*, *apă* şi *pămînt*, avînd semantism implicat obligatoriu în

lexemele determinate *zboară*, *înoată* şi *curge*, fiindcă nu se poate, la modul propriu, *zbura* decît prin *aer*, *înota* decît prin *apă*, *merge* decît pe *sol*, verbele avînd un grad de generalitate semantică dependente de acela al substantivelor; de asemenea, *se mînă caii, dar se şofează numai la un autovehicol* etc.

În *implicaţie*, lexemul determinat reprezintă un caz semantic particular şi exclusiv al determinantului; *murg* sau *roib* (determinaţi) poate fi numai *Calul* (determinant), *însurat* – numai *bărbatul*, iar *măritată*, *gravidă* ş.a. – doar *femeia*.

Lexematica lui E. Coseriu este o construcţie intelectuală similară cu un sistem filozofic, şi un sistem (lexical) şi altul (filozofic) aspirînd la explicarea funcţionării întregului printr-un singur principiu ordonator, principiul raporturilor între lexemele unei limbi naturale, concepută ca sistem dominat de relaţii specifice.

Un caz particular al metodei lexematice este reprezentat de ultima metodă de descriere structurală a lexicului, pe care o prezentăm în continuare.

D. *Metoda analizei componenţiale semice a subansamblurilorlexicale* constă în identificarea şi stabilirea categoriilor de combinaţii variate de trăsături semantice structurale (*seme*) caracteristice cuvintelor care fac parte din inventare limitate şi bine structurate. Semele sînt (mult) mai puţine decît cuvintele unui inventar şi, combinate variat în formule semice (sau sememe) în care apar cu + (existente la un cuvînt) sau cu – (inexistente la acelaşi cuvînt), definesc semnificaţia specifică fiecărui termen de inventar lexical, prezentat sub forma unui tabel, în care ei apar pe verticală, iar semele, pe orizontală. Analiza componenţială este analoagă analizei fonologice şi dovedeşte izomorfismul limbii, adică structuralitatea ei. Metoda aceasta a fost fundamentată de lingvişti europeni contemporani notorii şi aplicată original, la realitatea lexicală românească, nu totdeauna identică cu aceea corespunzătoare din alte limbi, de Angela Bidu-Vrănceanu, Narcisa Forăscu, Richard Sârbu şi alţii, fie la subansambluri precum: nume de rudenie naturală sau socială, denumirile locuinţelor, ale instituţiilor, ale culorilor, ale zgomotelor, ale animalelor domestice ş.a., fie la serii de sinonime (pentru a fi observate pregnant şi

diferențele de sens între ele), de antonime și de omonime. Gradul de competență al lexicologului constă în stabilirea (mai precis, în limitarea argumentată) a inventarelor și, mai ales, în identificarea semelor (precizarea formulelor semice nu pune probleme deosebit de grele).

Gradul de structurare a termenilor subansamblurilor variază, cel mai structurat subansamblu fiind, neîndoielnic cel al numerelor, urmat de numele lunilor anului, de grade militare și de funcții, ai căror termeni se definesc, fiecare, fată de vecinii lor imediați.

Fiindcă, din motive de spațiu, nu reluăm decît pasager informația privitoare la analiza componențială în seme a subansamblurilor lexicale, o ilustrăm aici, ca model, cu aceea a numelor de rudenie (propusă de Angela Bidu-Vrănceanu, în volumul colectiv publicat în 1975, vezi *Bibliografie selectivă*) și adaptată de noi.

Semnificația generală a subansamblului *nume de rudenie naturală*, care îl deosebește de alte subansambluri, este „raporturi de tip natural între oamenii care fac parte din aceeași familie“, termenii ei componenți sînt în număr de șaisprezece, iar semele sînt în număr de trei: „generație“ (G) subdivizată în cinci (după cele cinci generații selectate, baza fiind generația căreia îi aparține analizatorul, notată prin G+O, înainte fiind două generații, G+1, G+2, iar după ea, alte două generații, G-1, G-2, succesive), „sex“, subdivizat în două („masculin“/ „feminin“) și „linie de rudenie“ (subdivizată în trei, „directă“, „colaterală“, de gradul întîi și „colaterală“ de gradul al doilea, – pentru aceste subdiviziuni, să se vadă și Claude Lévi Strauss, *Antropologie structurală*, trad. rom. București, 1978, p.66 –, pentru ultimul caz trebuind să se observe „omonimia“ – în română, nu în orice limbă, de exemplu nu și în spaniolă – *nepot*[1] și *nepoată*[1] = *nieto*, *nieta* –, *nepot*[2] și *nepoată*[2] = *sobrino*, *sobrina*, după cum referința este la „copiii fiului sau fiicei“, respectiv „copiii fratelui sau surorii“). Tabelul este următorul, unde:
G = generațiile: anterioare/ identică/ posterioare (în raport cu analizatorul)

S = sexele: masculin/ feminin (Sm/ Sf)

L = liniile de rudenie: directă/ colaterale (L1 și L2, respectiv L3).

Semele	G					S		L		
Cuvintele	G +2	G +1	G +0	G -1	G -2	Sm	Sf	L 1	L 2	L 3
bunic	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-
bunică	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-
tată	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-
mamă	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-
unchi	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-
mătuşă	-	+	-	-	-	-	+	-	+	-
fiu	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-
fiică	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-
nepot[1]	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-
nepoată[1]	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-
nepot[2]	-	-	-	+	-	+	-	-	+	-
nepoată[2]	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-
frate	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-
soră	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
văr (verişor)	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+
vară (verişoară)	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+

Formulele semice sau sememele specifice fiecărui termen al inventarului sînt următoarele:

1. *bunic*: (G+2) + Sm + L1

2. *bunică*: (G+2) + Sf + L1
3. *tată*: (G+1) +Sm + L1
4. *mamă*: (G+1) + Sf + L1
5. *unchi*: (G+1) + Sm + L2
6. *mătuşă*: (G+1) +Sf +L2
7. *fiu*: (G -1) +Sm + L1
8. *fiică*: (G -1) + Sf + L1
9. *nepot*[1]: (G -2) +Sm + L2
10. *nepoată*[1]: (G - 2) +Sf +L2
11. *nepot*[2]: (G -1) + Sm + L2
12. *nepoată*[2]: (G -1) + Sf + L2
13. *frate*: (G + 0) + Sm + L2
14. *soră*: (G + 0) + Sf + L2
15. *văr*: (G + 0) +Sm + L3
16. *vară*: (G + 0) + Sf + L3.

Observaţiile de ordin general care se deduc din cele spuse mai sus sînt următoarele:

1. Într-un subansamblu, fiecare termen se defineşte prin poziţia lui faţă de termenii vecini, iar toţi termenii acoperă o zonă continuă şi delimitabilă prin opţiunea analizatorului, raportată la realitatea impusă de termeni (nu au intrat, totuşi, în subansamblul de mai sus, *străbu-nic, strănepot, vară de-al doilea* ş.a.); de asemenea, intră un singur sinonim dintr-o serie (*mătuşă*, nu şi *ţaţă*). Acest subansamblu constituie nucleul cîmpului lexical al „numelor de rudenie" (vezi şi, *supra*, 9A).

2. Formulele semice impun definirea lexemului ca „suma de seme (sememul) care acoperă un singur sens al cuvîntului şi care e corelat cu un complex sonor dat dintr-o anumită limbă" (A. Bidu-Vrănceanu, *Structura vocabularului*, p. 23).

3. Analiza componenţială are în vedere numai sensul principal al termenilor componenţi, nu şi sensurile secundare (de exemplu, sensurile de „şef, conducător" sau cel de „creator" al cuvîntului *tată*).

4. Formulele semice, comparate între ele, indică în mod specific şi deosebit de clar diferenţa semantică principală (diferenţele semantice principale) între termenii unui subansamblu; astfel diferenţa între lexemele *bunic* şi *tată* este de 1/5 din semul *G* : *G*+2/*G*+1; diferenţa între *mamă* şi *tată* este de o jumătate din semul *S* : *Sf* pentru primul termen/*Sm* pentru al doilea; diferenţa între *fiu* şi *nepot*^{1} constă în 1/3 din semul *L* : *L1*/L2, dar de 2/3 faţă de *nepot* ^{2} : L1/L3 etc.

Comparînd acum diferenţa structurală între formula semică pentru *tată* (vezi mai sus) şi definiţia dată (în DEX) acestui termen, „bărbat care are copii; nume pe care i-l dau acestui bărbat copiii lui cînd i se adresează sau cînd vorbesc despre el, ori pe care şi-l dă el însuşi cînd vorbeşte cu copiii săi; taică, părinte, tătîn, babacă“, putem observa *caracterul lor complementar.* Analiza semică se aplică şi pentru observarea diferenţelor între un lexem şi lexeme din subansambluri diferite.

De exemplu, *ara* se caracterizează prin următoarele seme:
a) a tăia
b) a efectua lucrarea de a tăia în *pămînt*
c) a realiza tăierea aceasta cu *plugul*.

Prin semul a), *ara* se deosebeşte de *tranşa*, *fileta* ş.a.; prin semul b), *ara* se distinge de operaţiile prin care se taie alte materiale decît *pămîntul*: *carne*, *lemn*, *plastic*, *fier* ş.a.; prin semul c), *ara* se distinge de operaţii realizate prin alte instrumente: *cuţit*, *sapă*, *furcă*, *hîrleţ*, *ferăstrău* ş.a.

Ar mai putea fi descrise, prin analiză componenţială, numele obiectelor de iluminat, de instrumente, de meserii, de maşini, de teorie literară, ale oricărei ştiinţe (inclusiv ale disciplinelor lingvistice) şi tehnici complexe etc., putîndu-se ajunge astfel la analiza componenţială a majorităţii lexicului românesc şi la înţelegerea deosebit de clară a poziţiei fiecărui lexem în inventare şi în ansamblul lexicului.

Cu această ultimă observaţie încheiem prezentarea analizei componenţiale prin seme a subansamblurilor lexicale şi, o dată

cu aceasta, şi a metodelor de descriere sistematică a lexicului românesc. Alte metode, precum *geografia lingvistică* (care vizualizează îndeosebi sinonimia teritorială şi influenţele limbilor vecine), *metoda comparativă* (aplicabilă la studiul corespondentelor derivatelor şi, în general, a formaţiilor lexicale în limbi diferite, a polisemiei în română şi franceză etc., a corespondenţelor expresiilor în română + limbi străine ş.a.); *geografia lingvistică*, *metoda analizei statistice* nu sînt specifice lexicologiei, iar aplicaţii ale lor se *realizează şi în alt cadru* (seminarii şi prelegeri la alte discipline lingvistice).

În continuare, sînt aplicate, selectiv şi în combinaţii variate, aspecte de metodă ale tuturor acestor procedee, scopul fiind, de fiecare dată, relevarea specificului unităţilor lexicale prezentate pe categorii.

II. ETIMOLOGIA

1. *Clasificarea cuvintelor după gradul de cunoaştere a etimologiei*

După *gradul de cunoaştere* a etimologiei lor, cuvintele pot fi clasificate în trei grupe:

I. Grupa cuvintelor cu *etimologie cunoscută, sigură*

II. Grupa cuvintelor cu *etimologie nesigură, probabilă, incertă*

III. Grupa cuvintelor cu *etimologie necunoscută.*

Fiecare din aceste grupe – cu excepţia ultimei – cunoaşte subdiviziuni specifice.

I. Cuvintele cu etimologie cunoscută sînt cuvintele care au etimon atestat (înregistrat în scris) sau reconstituit (şi unanim recunoscut) de lingvişti, pe baza aplicării retroactive a legilor fonetice (eventual, şi a principiilor de evoluţie semantică, cîte există) de evoluţie a limbii române şi a limbilor cărora le este atribuit etimonul, analogiei şi a identificării modificărilor fonetice condiţionate. Etimonul constă într-un corp fonetic (şi grafic) cu sens, aparţinînd limbii române sau unei (unor) alte limbi, apt să explice cuvîntul românesc (definiţia etimonului poate fi extinsă la orice unitate lexicală, afix, îmbinare stabilă ş.a.); în dicţionare etimologice, cum este acela redactat de Alejandro Ciorănescu, *Diccionário etimológico rumano*, şase volume (al şaptelea conţine bibliografia şi indicele tuturor cuvintelor citate în textul dicţionarului), La Laguna, 1958-1966, în care sînt indicaţi toţi etimologiştii care au propus etimologiile reluate în dicţionar, sau în dicţionare de tipul DEX, sau NDN (după care ne conducem, în

continuare), care sînt şi etimologice, etimonul este înregistrat, obişnuit, la sfîrşitul fiecărui articol de dicționar.

Subgrupele de aici sînt următoarele:

a) Cuvinte de origine românească, deci cele formate în limba română, prin procedee lexicale formative, principale sau secundare. Etimonul lor constă în cuvîntul românesc originar, sau în cuvintele româneşti originare, preexistente cuvîntului format, în cazul formării lor prin conversiune sau prin compunere, precum şi în precizarea afixului (afixelor), în situația în care cuvintele au fost formate prin derivare. De exemplu: subst. *zbor* din verbul *zbura*, *alint* din *alinta*, adj. *cinstit* din vb. *cinsti*, *suferind* adj. şi substantiv, din *suferi*, verb ş.a.m.d.; cuvintele apar numai la forma lor considerată, convențional, ca reprezentativă, aceea de nominativ singular nearticulat, pentru substantive; aceeaşi şi de pozitiv, la adjective; de infinitiv activ prezent scurt (fără morfemul *a* prolitic) pentru verbe, fapt care impune prelucrarea datelor de către lingvist, care trebuie să precizeze că, de fapt, subst. *zbor* provine din forma de indicativ prezent activ (*zbor*, *zbori* etc.), nu din aceea de infinitiv, că adj. *cinstit* provine din participiul *cinstit* al vb. *cinsti*, că subst. *suferind* provine din adj. *suferind*, iar acesta din forma de gerunziu, *suferind*, a verbului etc. Pentru compuse: *bună-credință*, din *bună* + *credință*. Pentru derivate: *muncitor*, din *munci* + suf. *-tor*; *junimism*, din *Junimea* + suf. *-ism*; *teleconferință*, din (prefixoidul) *tele-* şi *conferință*; *reface*, din prefixul *re-* + *-face* etc. În situația în care cuvîntul format a avut un model străin (deci se explică prin calc lingvistic formativ), acesta este indicat, de asemenea; de exemplu la *prevedea*, din prefixul *pre-* şi *vedea*, după fr. *prévoir*. Cine este interesat de etimoanele cuvintelor româneşti are datoria, pentru a nu face confuzie între noțiunile care, mai departe, vor fi numite *analiză obiectivă* şi *analiză subiectivă*, să consulte astfel de dicționare etimologice, fiindcă va avea astfel surpriza de a descoperi diferențe între cele două feluri de analiză. Astfel,

dacă la *buzos*, *noroios* ş.a. apare indicaţia de derivate, la *muntos*, *friguros*, *furios* ş.a., care numai par, fără a fi, derivate româneşti, se indică etimoane latine (*montosus*, *frigorosus*) sau, respectiv lat. lit. (*furiosus*) şi fr. (*furieux*); sînt în aceeaşi situaţie *dărui* (< sl. *darovati*, nu *dar-* + suf. *-u-*), *milui* (< sf. *milovati*, nu *milă-* + suf. *-u-*), însă *glăsui*, *plănui*, *găzdui* sînt derivate. În DA, DEX şi alte dicţionare, etimoanele cuvintelor din această categorie sînt precedate de prepoziţia *Din*, indicîndu-se astfel statutul lor de cuvinte împrumutate sau de cuvinte formate în română.

b) Cuvintele continuate din latina populară (dunăreană sau danubiană); care alcătuiesc *stratul* limbii române şi despre care se spune, obişnuit, că au o vechime, în limba română, de două mii de ani (de fapt, deocamdată, numai de, aproximativ, o mie cinci sute de ani, de cînd limba română s-a constituit, pe baza latinei populare, ca entitate specifică). Etimonul lor, atestat, cel mai adesea, este indicat, obişnuit, cu forma din latina „clasică", nu cu aceea din latina populară, de exemplu la: *bun* < lat. *bonus* (de fapt, *bonu*, fiindcă *-s* final dispăruse în perioada anterioară formării limbii române); *om* < lat. *homo*; *mînă* < lat. *manus* etc.; *muntos* < lat. *montosus*; *friguros* < lat. *frigorosus* (aceste două cuvinte fiind derivate latineşti, nu derivate româneşti, precum *buzos*, *noroios* ş.a., vezi *supra*); forma reală din latină populară este indicată, însoţită de forma corespunzătoare din latina clasică, numai în situaţiile în care diferenţele fonetice între cele două forme, populară şi cultă, erau (mult) mai mari; de exemplu: *cald* – lat. *caldus* (*calidus*); *chiag* – lat. *clagum* (*coagulum*); *viţă* – lat. *vita* (*vitis*); *cumineca* „a se împărtăşi" – lat. *comminicare* (*communicare*); *chingă* – lat. *clinga* (*cingula*) ş.a.

Dacă etimonul real nu a fost atestat, fără a putea fi altul, fiindcă, obişnuit, are continuatori şi în alte limbi romanice, el este precedat de asterisc, de exemplu *arşiţă* – lat. (*calor*) **arsicia* „care arde" (arzătoare); *viaţă* – lat. **vivitia* (< *vivus*), *suflet* – lat. **suflitus* (< *suflare*), iar dacă prezintă

mari diferențe de sens (explicabile, totuşi), față de cuvîntul românesc care îl continuă, sensul etimonului este dat între ghilimele; de exemplu, la adj. *rău* – lat. *reus* „acuzat, vinovat"; la subst. *vită* – lat. *vita* „viață" etc.

Etimologia dată în dicționare reprezintă numai punctul de plecare, acesta trebuind continuat de cercetarea lingvistică propriu-zisă, a etimoanelor fiecărei forme flexionare, mai ales, atît de diferite, adeseori, între ele, sub raport fonetic. Chiar dicționarele ar putea fi perfecționate, în acest sens, fiindcă, de exemplu, forma de acuzativ latin – care, avînd cele mai multe funcții sintactice era mai frecventă şi deci mai bine întipărită în mintea vorbitorilor –, nu aceea de nominativ, a stat, cel mai adesea, la baza substantivului românesc, fapt evident mai ales la cazul substantivelor de declinarea a treia, parisilabice şi imparisilabice; astfel, *cheie* se explică prin *clave*(*m*), nu prin *clavis*; *voce* prin *vocem*, nu prin *vox* etc.; numai *om*, *împărat* şi alte cîteva, care apăreau cel mai adesea ca subiect, provin din *homo* (nu din *hominem*), respectiv din *imperator* (nu din *imperatorem*). În DA, DEX ş.a., etimonul cuvintelor din această subgrupă nu este precedat de prepoziția *Din*, ceea ce trimite la statutul lor de cuvinte moştenite (preluate, continuate) din latina populară.

c) Cuvinte împrumutate – adică intrate în limba română după perioada de formare a ei – din perioada de început a limbii greceşti bizantine, din limba slavă veche meridională (sau protobulgară), din limbile slave vecine (acum sau odinioară) – bulgară, polona, ucraineană, rusă, sîrbă, croată, cehă ş.a. (cărora limba română le-a împrumutat, şi ea, cuvinte), din limba țigănească, din limba maghiară, din limba turcă, din neogreacă, apoi din latina literară (prin traduceri şi prelucrări din această limbă, din secolul al XVIII-lea pînă astăzi), din franceză, italiană, spaniolă, germană (literară sau din dialectul săsesc, prin bilingvism pe teritoriul pe care se vorbeşte şi limba română), din engleză ş.a. În situația în care, din motive de formă sau de

sens, trebuie să recurgem la mai multe limbi pentru a explica un cuvînt împrumutat, se dau mai multe etimoane: *ofițer* – din pol. *oficer*, rus. *ofițer*, fr. *officier*; *şcoală* – din rus. *şkola*, pol. *skola*. Exemple mai multe sînt inutile, aici, însă consultarea dicționarelor permite evitarea unor greşeli datorabile analizei subiective; astfel, *furios* provine din fr. *furieux*, *-euse*, nu e derivat cu sufixe *-os* din *furie* (din lat. lit. *furia*, deci şi el împrumutat) – vezi *supra* – etc.

În situațiile în care sensul etimonului este diferit de sensul principal al cuvîntului românesc împrumutat, acest sens este precizat; de exemplu la: *lovi*, Din sl. *loviti* „a vîna, a prinde, a pescui"; *cocoş*, Din sl. *kokosi* „găină"; *lipcă*, Din ucr. *lipky* „lipicios"; *habar*, Din tc. *haber* „ştire, veste, informație" (deci întrebarea *ai habar*? are sensul, originar, „ai ştire?"); *nătîng*, „prost, neghiob", Din sl. *netengŭ* „leneş"; *chipeş*, Din magh. *képes*, „capabil"; adv. *nitam-nisam* „pe neaşteptate, deodată (şi în mod nepotrivit), pe nepusă masă", Din bg. *nitam*, *nisam* „*nici aici*, *nici acolo*, *nicăieri*"; *pat*, Din ngr. *pátos* „drum bătut" etc. Sînt date formele literare ale etimoanelor, nu cele populare sau regionale, adică reale, de fapt, cum ar fi mai bine. Astfel, *chip* se explică prin magh. regional (din maghiara ardelenească) *kip* (cu *-i*), nu din magh. lit. *kép*; de asemenea, indicarea ca etimon a formei de infinitiv, în locul celei reale de prezent, poate deruta, fiindcă pe baza ei nu se pot explica unele sunete din rădăcina împrumutată (căci limbile îşi împrumută, de fapt, rădăcini, sau radicali, nu cuvinte, sau forme flexionare, adică cuvinte cu tot cu gramemul lor); ex.: *miluiesc*, *miluind*, *milui* etc. provin din sl. *miluiu* (ind. prez., 1 singular) etc., nu din inf. sl. *milovati*, în care se identifică radicalul *milu-*, împrumutat de limba română, şi gramemul *-ovati*, neîmprumutat; pentru verbele provenite din neogreacă, în DA, DEX, ş.a., se dă etimonul exact; de exemplu: *acolisi* „a se lega şi a se ține de capul unuia" Din ngr. *ekollisa* (aoristul lui *kollo* „se (se) lipi"; la *chef* Din tc. *keyf* (lit. *keyif*). În consecință,

pentru cunoaşterea completă a etimoanelor, dicționarele etimologice reprezintă numai punctul de plecare, imterpretarea lingvistică trebuind să completeze (cu mult) consultarea lor.

Etimoanele cuvintelor din această categorie sînt precedate de prepoziția *Din*.

Deşi cunoscute, etimoanele nu sînt indicate în următoarele situații:

a) atunci cînd cuvîntul este o onomatopee fără corespondent în altă limbă; precum *of!*, *ha!*, *cu-cu!* ş.a., în cazul cărora, în locul etimonului, apare indicația: *Formație onomatopeică*, justificată, aici, dar nejustificată în cazul unui cuvînt format, prin conversiune, de la o onomatopee, precum vb. *vui*, la care este corect să se precizeze: Din *vu!* etc.; de asemenea, nu este corectă denumirea de creație expresivă (sp. *creación espresiva*), dată de Ciorănescu, pentru derivate verbale (cu sufixul *-î-/ -ă-*), precum *horăi*, *cîrîi*, *mormăi*, *hîrîi* ş.a.

b) atunci cînd unitatea lexicală nu a fost, intenționat, adaptată la limba română, păstrîndu-se cu forma şi sensul ei din limba străină din care provine; în astfel de situații se indică numai limba străină, astfel la *loco*, *sine die* ş.a., se spune *cuv. lat.*; la *weekend* – *cuv. engl.* ş.a.m.d. Este vorba de ceea ce va fi numit, mai departe, *xénism* (vezi *infra*, *Neologismele*).

În mod logic, indicațiile etimologice din dicționare, ca şi din studiile etimologice propriu-zise, ale cuvintelor din această subgrupă nu ridică probleme numeroase şi dificile, însă progrese se pot înregistra şi în acest caz, aşa cum s-a arătat. Consemnăm, în acest sens, faptul că, deşi etimonul corect este sigur şi acceptat (în dauna altui etimon propus), totuşi, uneori, explicația acceptării nu este aceea reală; astfel, A. Ciorănescu crede că *fraier*, avînd etimonul germ. *Freier* „logodnic pretendent la căsătorie“ (etimonul germ. *Freiherr* „domn“ propus şi acesta) îi explică sensul, depreciativ, în limba română, prin „ideea că logodnicul este totdeauna un înşelat“ (să se vadă dicționarul său, *s.v.*);

explicația este, desigur, alta: înclinarea spre glumă a burlacilor, mîndri (fals) de statutul lor social.

II. Cuvinte cu origine nesigură, probabilă. Fac parte din această grupă cuvintele pentru care fie lexicografii, fie etimologiștii care nu sînt și lexicografi, propun etimoane diferite, între ele, sub raportul formei sau sensului, deci etimoane pentru care nu există siguranță absolută. Se înțelege că, din acest motiv, disputele etimologice sînt deosebit de numeroase, de frecvente, de atractive și de stimulatoare pentru progresul cunoașterii evoluției limbii române. La A. Ciorănescu se fac precizări precum *origen (voz) dudoso/ oscuro* ș.a. sau *Probablemente.* Nici unul dintre studenții filologi începători nu are acces la studiul etimologic pozitiv (care să dea rezultate convingătoare, sau măcar acceptabile) al cuvintelor avînd origine nesigură, și de aceea acest studiu trebuie lăsat pe seama maturizării profesionale treptate, viitoare. Întîlnim aici subgrupele următoare:

a) Cuvintele a căror origine (probabilă) este traco-daca (sau, daco-geta, sau, mai simplu, limba *dacă* sau limba *getică*), limbă care alcătuiește *substratul* limbii române (corespunzătoare substraturilor *etrusc*, *osc* și *umbric* pentru limba italiană; *hispanic* pentru limba spaniolă și portugheză; *celtic*, *galic* sau *salic*, pentru limba franceză ș.a.m.d.), numărul acestor cuvinte variind între 80 și aproximativ 200 (să se vadă la *Bibliografie*, lucrările lui Gr. Brâncuș, I. I. Russu ș.a., precum și studiile indicate de acești autori). În cazul lor se face trimitere, prin indicația *Cf.* (lat. *confer* „compară“) la etimoane din limba albaneză, acest lucru însemnînd că termenul românesc este doar înrudit etimologic cu cel din albaneză, nu că ar proveni din acesta. De exemplu, *buză*, *Cf.* alb. *buzë*; *vatră*, Cf. alb. *vatrë*; *moașă*, Cf. alb. *moşë* (moșă); prin *ë* se redă o vocală de tipul *ă*; *abur*, Cf. alb. *avull*; *mal*, Cf. alb. *mall* „munte“ ș.a.m.d.

Explicația acestei proceduri constă în faptul că limba dacilor (seminție, neam, gintă a tracilor) făcea parte din

aceeaşi familie lingvistică de care aparţinea şi albaneza veche, ambele limbi avînd în comun, ca limbi indoeuropene, rădăcini de cuvinte care se regăsesc, de asemenea, şi în alte limbi (latina, elina, sanscrita, persana, lituaniana, germana veche ş.a.), la care se fac trimiteri cînd faptul este posibil şi considerat necesar (împrumuturi albaneze directe se găsesc însă în dialectul *aromân*, date fiind vecinătăţile geografice, multiple, şi bilingvismul aromâno-albanez al multor vorbitori ai acestui dialect). Se înţelege că studiul etimologic al cuvintelor din această subgrupă pretinde erudiţie extraordinară şi timp de reflecţie, încît se poate spune, fără a greşi, că reputaţia multor lingvişti, români şi străini, se datorează, aproape integral, preocupării lor de elucidare a etimologiilor în discuţie.

b) Cuvinte pentru care s-a propus un etimon, latin popular, cel mai adesea, dar necontinuat în altă limbă romanică. În astfel de situaţii, etimonul propus este precedat atît de asterisc, cît şi de adv. *probabil*; de exemplu: *ascuţi* – Probabil lat. **excutire* (de la lat. *cos*, *cotem* „cute“ > rom. *cute*); *încurca* – Probabil lat. **incolicare* (de la lat. *colus* „caier, fir“, bază de derivare necontinuată în română); *gheb* – Probabil lat. **glibbus* (forma metatezată a lui *gibbullus* < *gibbus*) ş.a.

c) Cuvinte care au fost formate fie în română, fie în latină, fără a se putea spune precis, în lipsa atestării etimonului latin propus; de exemplu *împlini* – lat. **implenire* (< *plenus* > rom. *plin*) sau din în- + *-plini* (atestat în limba română veche, conversionat de la adj. *plin*); vb. *spuma* – lat. **spumare* sau din *spumă*; *fecior* – lat. *fetiolus* sau (derivat sufixal) *făt-* + *-ior*; *fecioară* – lat. **fetiola* sau *fată-* + *-iola*; *frîntură* – lat. **fractura* sau *frînt-* + suf. *-ură*.

Se înţelege că ambele părţi ale derivatului latin au fost continuate în limba română prin alte derivate moştenite (prefixe: *în-* din lat. *in-*; suf. *-ior*, *-ioară* din lat. *-iolus*, *-iola*; suf. *-ură* din lat. *-ura*; apoi *plin* din *plenus*, *fată* din *feta*, *făt* din *fetus*, *frînt* din *franctus*; apoi *spumă* din *spuma*.

Se consideră că moştenirea derivatelor latine în română este (aproape) sigură dacă ele au continuatoare şi în altă (alte) limbă romanică (limbi romanice); dacă această condiţie, neobligatorie în mod absolut, nu este îndeplinită, avem un derivat românesc, nu latin.

d) Cuvinte cu aspect de derivate, fără ca baza de derivare să fi fost atestată, de exemplu: *înfiripa* – cf. sl. *èerep* „oală, hîrb" (aceasta ar putea însemna că derivatul verbal, cu prefixul *în-*, va fi avut, iniţial, un sens restrîns, „a face oale"); *toboşar* – cf. magh. *doboş* (+ suf. *-ar*), care este derivat cu suf. *-os*, de la *tobă* < magh. *doba* [dóbo], „tobă".

e) Cuvinte comune limbii române şi altor limbi (obişnuit vecine sau coexistente cu româna, pe aceleaşi spaţii aloglote, fără a se putea preciza dacă limbile vecine le-au împrumutat din română, sau limba română dintr-o limbă vecină); de exemplu, sînt raportabile reciproc rom. *bade*, bg. *bata*, *batiu*, sb. *bato, bača*, magh. *bátya*; rom. *baci*, bg. *bač*, sb. *bači*(*a*), sloven şi ceh *bača*, magh. *bacs*, *bacsó*, pol. *bacza*, alb. *bats*; *bădăran* – cf. magh. *badar* [bódor]; interj. *cuţu!* – cf. bg. *kuče*, magh. *kuszi*; *nene* – cf. bg. *nenja*, sb. *nena* ş.a.

Pentru (numeroase) alte exemple, să se vadă lucrările lingviştilor citaţi la bibliografie (îndeosebi, cele ale lui Al. Graur, din 1963 şi 1975, şi Andrei Avram, 1995).

III. Sînt de origine necunoscută aproximativ 5% dintre cuvinte, deci aproximativ 6000 de cuvinte, cărora nu li s-a putut identifica un etimon acceptabil, sub raport fonetic şi semantic, în limba română (dacă ar putea fi vorba de cuvinte formate) sau, corespondent, în albaneză, latina cultă sau populară, neogreacă, slavă etc. În cazul lor, precizarea lexicografică (şi, în general lingvistică) este: origine necunoscută. La A. Ciorănescu apar precizările: *origen* (*voz*) *oscuro*, *origen dudoso*, *origen desconcido*. Între altele, deosebit de multe sînt regionalisme, dar altele au răspîndire generală, precum: *băiat*, *balaur*, *baltă*, *baligă*, *băţ*, *bîtă*, *nărui*, *laţe*, *lăbărţa*, *mişca*, *raţă*, *răbda*,

terci, *titirez*, *văgăună* ş.a., la acestea adăugîndu-se deosebit de multe toponime şi, în general, nume proprii.

În disputele etimologice sînt, desigur, propuse etimoane pentru cuvintele din ultimele două categorii sau sînt numai combătute, mai mult sau mai puțin convingător, etimoane propuse deja. Între etimologiştii români, cei mai reputați sînt B. P. Hasdeu, A. Philippide, Ovid Densusianu, Sextil Puşcariu, Iorgu Iordan, Vasile Bogrea, I. I. Russu, Haralambie Mihăescu, Emil Vrabie, Th. Hristea, Ion Coteanu, Al. Graur, Andrei Avram, Marius Sala, V. Arvinte ş.a.; să se vadă Ion Coteanu, Marius Sala, *Etimologia şi limba română*, Bucureşti, 1987, şi studii şi articole în aproape fiecare număr al revistelor de specialitate. Propunerea, argumentată, a unui etimon, chiar numai critica convingătoare a unui etimon propus, reprezintă dovezi de mare competență lingvistică şi pot asigura reputația de etimolog. Pentru aceasta sînt necesare apelul la zeci de dicționare etimologice ale deosebit de multor limbi, din toată epoca istorică a omenirii, cunoaşterea istoriei limbilor, a civilizației diferitelor popoare, precum şi capacitate de asociere şi de reflecție. Lipsa (aproape generală) a atestărilor limbii dacilor i-a stimulat pe mulți lingvişti, români şi străini, să propună etimologii pentru cuvintele româneşti din substrat, dar a generat şi veleitarismul cunoscut sub numele de *tracomanie*, care, pe unii reprezentanți ai ei, i-a condus la aberații, cele mai multe rizibile.

Investigarea dicționarelor etimologice ale limbii române, de la acela al lui A. de Cihac pînă la ultimele volume din *Dicționarul Academic* şi la ultima ediție din DEX, indică atît un progres constant, în acest sens, cît şi o prudență, uneori excesivă, față de preluarea unor etimologii convingătoare propuse de lingvişti demni de încredere. Astfel, pentru subst. *iele* „ființe imaginare din mitologia populară românească, înfățişate ca nişte fete frumoase, îmbrăcate în alb, care apar uneori noaptea, vrăjind, prin

cuvîntul şi prin jocul lor, pe bărbaţi, asupra cărora au puteri nefaste; frumoasele, mîndrele, dînsele, şoimanele, vîntoasele, drăgaicele" (DEX) a primit explicaţia etimologică, propusă mai întîi de B. P. Hasdeu, aceea a pron. pers. de persoana a 3-a nominativ, feminin plural, *ele*; tot după Hasdeu, *unelte* a primit etimologia de compus din *une-* + *-alte* (compus realizat într-o epocă foarte veche, cînd cele două pronume aveau formele fără articol, nu, ca astăzi, cu articol enclitic *unele*, *altele*); pentru *dărîma* a fost acceptat etimonul lat. *deramare* „a descrengi" (derivat latin cu prefixul *de-* de la *ramus* „ramură, creangă"); la (*a*) *luneca* a fost acceptat etimonul lat. *lubricare* „a face (ceva) lunecos, a şovăi" (cu *-n* provenit din *-r-* din forma de infinit lung *lurecare*, al doilea *-r-* disiminîndu-l pe primul în *-n-*); la *talpă* se mai trimite însă, prin cf., la magh. *tálp* (împrumutat din română), nu la latinul *talpa*, cu reflexe în unele dialecte italiene (*talpe* în dialectul friulan şi *talpa* în dialectul comelian; să se vadă dicţionarul lui A. Ciorănescu şi volumul realizat de I. Coteanu şi Marius Sala); pentru *străin* (dat în DEX ca avînd origine necunoscută) ar putea fi acceptat etimonul (propus de Ovid Densusianu) lat. *exterrinus* „din afara pămîntului (ţării)", deci derivat latin cu prefixul *ex-* de la adj. *terrinus*, şi acesta derivat sufixal de la *terra* „pămînt" > rom. *ţară*, şi în loc de menţiunea *origine necunoscută* ar trebui să apară, mai des, menţiunea *probabil* urmată de unul dintre etimoanele propuse. *Noul Dicţionar de Neologisme* (Editura Academiei Bucureşti, 1997) de Traian Marcu, rectifică unele etimoane greşite, semnalate ca atare în lucrări de etimologie: *sart* „frînghie pentru fixarea şi întărirea catargelor navelor" – it. *sartia* (alături de tc. *sart*), nu it. *sarta* „croitoreasă"; it. *protesta* în loc de *protesto*; it. *mofeta* „emanaţie de gaze" în loc de *moffeta* „dihor"; eliminarea, la *grandoare*, a etimonului it. *grandor*, inexistent (se spune *grandezza*) şi, la *efemeritate*, a etimonului it. *efemerità*, de asemenea inexistent; în DN3 (1978), apare un singur cuvînt, *banc*, cu sensuri foarte

diferite, nerelaționate, etimologic, precum: 1. grămadă submarină uriașă de nisip, de pietriș; 2. postament, suport care susține o mașină unealtă; 3. numele unui joc de cărți; 4. glumă, anecdotă, minciună, ca etimoane dîndu-se fr. *banc* și germ. *Bank*; în NDN, 1997, apar, corect, trei articole de dicționar, „intrări“, deci trei cuvinte, omonime, dintre care primele două au etimonul francez, iar al treilea, cel german.

Progrese trebuie înregistrate și prin evitarea trimiterilor neconcludente, pentru etimologie, de la un cuvînt la altul. Astfel, în DEX se păstrează, chiar și în ultima ediție (1996), trimiteri precum *cocoașă* – cf. *gogoașă*; *gogoașă* – Etim. nec., cf. *cocoașă*; *nărtos* „năsos, mîndru, arogant“, cf. *nărtilă* „năsăilă“; *nărtilă* „năsăilă“, cf. *nărtos*.

Nu poate fi scopul cursului de față detalierea soluțiilor etimologice variate propuse pentru cuvintele din a doua și a treia categorie, fiindcă, pentru înțelegerea lor deplină, sunt necesare cunoștințe lingvistice și culturale deosebit de multe și de bine asimilate, insuficiente, în cazul unui student începător; am deschis aici doar perspectiva cunoașterii etimologiei limbii române.

Investigația etimologică a lexicului românesc va continua prin reevaluarea tuturor etimoanelor propuse (chiar și a acelora aparținînd de prima categorie, pentru alcătuirea istoriei cuvintelor; astfel, *codat* poate fi lat. *caudatus*, nu rom. *coadă* + suf. *-at*), prin propunerea de alte etimoane, mai convingătoare decît cele anterioare.

În această perioadă se lucrează la un mare dicționar etimologic al limbii române (coordonat de Marius Sala), care va consemna riguros toate etimoanele propuse pentru cuvintele românești, astfel că, pe baza lui, cercetarea etimologică va cunoaște progrese noi.

2. *Componența lexicală etimologică a limbii române*

În lunga perioadă – de peste două secole – de cînd se discută despre fizionomia etimologică a lexicului limbii române, adică despre ponderea grupelor lexicale etimologice în ansamblul limbii, s-au conturat trei procedee de investigație: pe baze lexicografice, pe baza textelor, pe baza vocabularelor fundamentale.

În ce priveşte primul procedeu, momente mai importante sînt cele prezentate în continuare.

Germanul Iohann Thunmann, pe baza unui glosar „valaho-albanezo-grecesc" a aproximat astfel, în 1774, ponderea grupelor etimologice în limba română; 1/5 sînt din latină, 3/8 din greacă, 2/8 din gotică, slavă şi turcă, restul de 3/8 din substrat. Date eronate, explicabile prin neatenția cu care l-au citit pe Thunmann, au avansat, în următoarele decenii de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi de la începutul secolului următor, I. S. Vater şi Franz Sulzer, care, pe baza greşelilor lor, vorbesc despre limba română ca „limbă mixtă, slavo-romanică" (să se vadă Helmuth Frisch, *Relațiile dintre lingvistica română şi cea europeană*, trad. rom. Bucureşti, 1995).

În prefața unei gramatici a limbii „moldoveneşti", publicată în 1840, Ivan Hinculov (Ioan Hîncul) susține că „se poate admite următoarea proporție aproximativă: de la 4/10 la 5/10 sînt (de origine) latine, circa 3/10 (id.) slave, restul fiind împrumuturi din maghiară, turcă şi greacă".

În prefața la volumul al doilea din *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, Frankfurt, 1879, A[lexandre] de Cihac a afirmat că, din cele 5765 de cuvinte, cîte ar cuprinde dicționarul său în două volume *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, Frankfurt, (1870, vol. I – *Elementele latine*, 1879, vol. II – *Elementele slave, maghiare şi neogreceşti*), 1/5 sînt de origine latină

(moştenite), 2/5 – de origine slavă, 1/5 – de origine turcă şi 1/5 – de origine maghiară, neogreacă şi de alte origini.

Cifric, ar fi fost moştenite de română din latină 1153 de cuvinte; 2306 împrumutate din slavă; 1153 – din turcă şi restul de 1152 ar fi împrumuturi din maghiară şi neogreacă.

Deşi recunoaşte că elementul lexical latin „constituie fără discuţie substanţa limbii române", A. de Cihac susţine că lexicul ei, „latin ca fond", cuprinde, „ca urmare a împrejurărilor istorice în care a trăit poporul român, multe elemente slave, maghiare, turceşti, neogreceşti şi albaneze" (adică moştenite din substratul traco-dacic, comun atît românei, cît şi albanezei). Reacţionînd la concluziile lui A. de Cihac, B. P. Hasdeu a propus cel de al doilea procedeu (vezi *infra*), fiindcă nu i se părea admisibil ca numărul cuvintelor româneşti împrumutate din slavă să fie dublu, în raport cu acela al cuvintelor moştenite din latină, iar acestea să fie tot atîtea cîte provin din turcă sau din maghiară şi neogreacă.

Cifra de 5765 (de cuvinte) s-a dovedit a fi greşită, dar aceasta abia peste un secol: aceasta este cifra cuiburilor lexicale, formate din familii lexicale şi etimologice; în realitate, dicţionarul cuprinde (să se vadă Mircea Seche) 17645 de cuvinte (de bază şi derivatele de la acestea, considerate a avea aceeaşi origine ca şi cuvintele de bază), care, clasificate pe origini, dau cu totul alte proporţii şi procente decît cele precizate de A. de Cihac, astfel: 8038, adică 45% (aproape 1/2) sînt de origine latină (moştenite); 6141, deci 35%, sînt de origine slavă; 1250, adică 7%, sînt împrumuturi din turcă; 1026 – sub 6% – sînt de origine maghiară; 1100 – peste 6% – sînt împrumutate din neogreacă, iar 90 sînt moştenite din traco-dacă.

Realitatea lingvistică în sens latin s-a impus, aşadar, şi în acest prim dicţionar etimologic al limbii române, împotriva orientării antilatiniste manifestate prin: includerea a deosebit de multe arhaisme de origine slavă, maghiară şi neogreacă; unele etimologii greşite, care defavorizează

elementul latin; ignorarea aproape totală a neologismelor limbii române moderne (cele mai multe provenind din latina cultă şi din limbi romanice, franceză, în primul rînd), însă acest fapt nu a fost cunoscut la timpul său, din A. de Cihac reţinîndu-se, îndeosebi de către lingvişti străini, numai afirmaţia lui, şocantă, privind ponderea extraordinar de mare, 4/5, în general, în lexicul limbii române, a elementelor lexicale de alte origini decît de origine latină, iar această afirmaţie a alimentat convingerea privind specificul mixt, preponderent latino-slav, al lexicului românesc, prin aceasta limba română fiind considerată o „limbă amestecată".

O statistică lexicală etimologică mult mai riguroasă se înregistrează de abia peste şaizeci de ani, cînd Dimitrie Macrea a clasificat, pe origini, cuvintele, în număr de 43269, cuprinse în *Dicţionarul enciclopedic ilustrat* de I. A. Candrea (partea enciclopedică a fost scrisă de Gh. Adamescu), editura Cartea Românească, 1931:

20,58% sînt de origine latină (şi formaţii lexicale pe baza lor, precizare care trebuie subînţeleasă, în continuare);
16,59% sînt de origine slavă,
3,14% sînt de origine maghiară,
4,36% sînt de origine turcă,
2,35% sînt de origine neogreacă,
2,62% sînt împrumuturi din latina cultă,
29,69% sînt de origine franceză,
3,73% sînt de origine nesigură,
9,79% sînt de origine necunoscută,
1,96% sînt onomatopeice,
1,67% sînt de origine germană
ş.a.m.d., în total fiind 55 de grupe etimologice, dintre care numai 11 depăşesc 1% (cele indicate mai sus).

Se poate observa că, acum, pe primul loc se situează grupa etimologică a neologismelor provenite din franceză, elementul lexical latin moştenit, împreună cu formaţiile lexicale realizate pe baza lui fiind pe locul secund, acesta

fiind urmat imediat, la mică distanță, de elementul lexical de origine slavă, celelalte grupe lexicale etimologice fiind, fiecare, sub 5%. Frapează procentul ridicat, de aproape 10%, al cuvintelor a căror etimologie nu era cunoscută, I. A. Candrea fiind un etimolog reputat, dar, poate, și excesiv de prudent.

Bazîndu-se pe o lucrare lexicografică mai amplă, *Dicționarul limbii române moderne* din 1958, tot Dimitrie Macrea a realizat altă statistică de acest gen, separînd, de această dată, în cadrul fiecărei grupe etimologice, cuvintele moștenite de cele formate în limba română, astfel:

9920 (20,58%), dintre care numai 1849 sînt moștenite din latină, iar 8071 sînt formații lexicale pe baza lor; aceeași precizare se înțelege, în continuare, pentru a doua cifră indicată;

3959 (7,98%), dintre care numai 1133 sînt împrumutate direct din limba slavă, celelalte, 2826, fiind formații lexicale;

1827 (3,62%), dintre care 1048 sînt împrumutate din turcă, celelalte 769 fiind formații lexicale;

1073 (2,17%) sînt de origine maghiară: 433 + 630;

1172 (2,37%) sînt din neogreacă: 579 + 593;

19129 (38,40%) sînt din franceză: 12770 + 6359.

În rest, 2,39% sînt neologisme din latină; 1,72% provin din italiană; 1,77% din germană; 2,20% sînt onomatopeice; 2,73% sînt de origine nesigură; 5,58% au originea necunoscută; în total, sînt 77 de grupe etimologice, dintre care numai 14% depășesc 1%.

Se poate observa că: elementul lexical latin moștenit și cel format pe baza lui reprezintă 1/5 din cuvintele înregistrate în cele două dicționare investigate de D. Macrea; numărul formațiilor lexicale românești avînd baze de derivare de origine latină populară sau slavă este deosebit de mare (în medie, 4:1, respectiv 2,7:1); iar raportul se inversează în cazul neologismelor provenite din franceză (1:2); împrumutul lexical francez și cel creat pe baza lui acoperă aproape 2/5 din ansamblul lexicului, fiind dublu față de cel latin corespunzător. Această ultimă

concluzie a provocat altă reacție, specifică, aceea a lui Al. Graur, care a condus la postularea teoriei *etimologiei multiple*, prin care deosebit de mulți termeni sînt explicați ca fiind împrumutați, succesiv sau concomitent, din mai mult de o limbă, baza fiind însă, obişnuit, franceza (să se vadă capitolul despre neologisme).

În *Romanitatea vocabularului unor texte vechi româneşti*, Iaşi, 1973, Corneliu Dimitriu a precizat separat, pe origini – moştenire, împrumut, respectiv creație lexicală românească – procentele înregistrate de D. Macrea, astfel:

3,72% sînt moştenire latină şi 16,21% creații lexicale;

2,28% este împrumut din slavă şi 5,59% creație lexicală pe baza lui;

2,11% este împrumut din turcă;

1,16% este împrumut din neogreacă;

26% sînt împrumuturi din franceză şi 12,40% este creație lexicală;

0,96% este împrumut din latina cultă;

0,84% este împrumut din italiană;

0,93% este împrumut din germană;

1,68% sînt onomatopeice;

1,68% au origine nesigură;

2,67% sînt de origine necunoscută.

Dacă se cumulează, într-un fond latino-romanic, moştenirea din latină, împrumutul din latina cultă şi din limbi romanice, creația lexicală românească (tot romanică, aşa cum s-ar considera împrumutul ei, într-o limbă neromanică), atunci ponderea acestui fond s-ar apropia de 90% în ansamblul lexicului românesc. Sîntem astfel la celălalt pol, în raport cu estimările lui A. de Cihac (pentru care 80% reprezenta fondul lexical neromanic). Creația lexicală românească, adică gruparea cuvintelor de origine românească, acoperă aproximativ jumătate din lexicul românesc, considerat sub raport etimologic.

Al doilea procedeu utilizat, pentru stabilirea fizionomiei lexicale etimologice a limbii române a fost inițiat şi aplicat

de B. P. Hasdeu, ca reacție – cum am precizat mai sus – la afirmația lui A. de Cihac privind preponderența grupelor neromanice în lexicul românesc. Cu această ocazie, el a formulat teoria „circulației cuvintelor“, mai exact, a „limbii în circulațiune“, capitol din volumul al 3-lea, subintitulat *Principie de istoria limbii*, din *Cuvente den betrani*, București, 1881, (reluat în *Introducerea* autorului la vol.I la *Etymologicum Magnum Romaniae*, 1878, paragraful *În ce consistă fizionomia unei limbi*). Esența procedeului constă în numărarea cumulată a cuvintelor care se repetă ca unități lexicale care nu s-ar repeta, ca și cum ar apărea o singură dată, astfel că, în doina populară, pe care el o supune investigației din punctul de vedere al provenienței cuvintelor ei,

„Vara vine, iarna trece,
N-am cu cine mai petrece,
Și cu cine am avut,
Vai de mine, l-am pierdut!
L-a mîncat negru pămînt,
La biserică-n mormînt!“,

există, conform procedeului lui Hasdeu, două cuvinte (nu unul singur) *cine* (repetat o dată), cinci cuvinte *avea* (repetat de patru ori) și textul, în întregimea lui, are 30 de cuvinte (cuvinte–text), nu 23 (cuvinte–titlu), cîte ar apărea într-un dicționar, în care *cine* și *avea* ar fi socotite, ca unități lexicale, o singură dată, ca și *vara*, *vine*, *iarna*, *trece*, *mai* etc., nerepetate, în text. Este edificatoare următoarea precizare a lui B. P. Hasdeu: „Circulațiunea relativă a elementelor lingvistice se recunoaște prin întrebuințarea lor mai deasă sau mai rară într-un text, în care orice element, de cîte ori se repetă, se consideră ca tot atîtea elemente deosebite“.

Specificul procedeului este puțin edificator pentru doina de mai sus, în care prin excepție, toate cuvintele sînt de

origine latină populară (*vară < ver, veris, vine < venire, iarnă < hiberna, trece < traicere, nu < non, avea < habere, cu < cum, cine < quene, mai < magis, petrece < petraicere, şi < sic, vai < vae, de < de, el < *illu, pierde < perdere, mînca < manducare, negru < nigrum, pămînt < pavimentum, la < illac, biserică < basilica, în < in, mormînt < monumentum, mine < mene*, fapt pentru care Cihac este invitat, ironic, „să găsească tot aşa un cîntec românesc pe jumătate mai scurt, sau măcar să compună el însuşi în proză o frază românească de cinci şiruri, în care toate cuvintele să fie numai slavice sau numai turce, sau numai slavice şi turce, de vreme ce – după el – elementul turc în limba română este egal la număr cu cel latin, iar elementul slavic „< y entre pour *le double* >"; se ştie că faptul nu este posibil, datorită implicării obligatorii, în orice comunicare mai amplă, a morfemelor, legate şi/sau libere, moştenite din latină. Pentru texte în care coexistă grupe lexicale etimologice numeroase, cum este un bocet din Dobrogea: „Drăguţul meu bărbăţel,/ Drăguţul meu sufleţel,/ Cînd ţi-a veni dorul/ Să iei drumuşorul,/ Să-mi stingi focuşorul?/ / Ca apa de maluri/", în care, din 155 de cuvinte, numărate aşa cum propune Hasdeu „numai 29 nu sînt latine" – unul, din greacă, trei din maghiară, 18 din limba slavă veche, 7 cu etimologie nesigură sau necunoscută –, „adecă elementul latin întrece mai mult de cinci ori pe toate celelalte împreună", procedeul este însă transparent, dată fiind eterogenitatea etimologică a cuvintelor alcătuitoare. Concluzia, mai largă, a lui B. P. Hasdeu este următoarea: „Cuvintele de origine slavă şi chiar cele de origine turcească nu sînt puţine în limba română, dar în circulaţiune, adică în activitatea cea vitală a graiului românesc, în mişcarea ei organică, ele se pierd aproape cu desăvîrşire faţă de cuvintele de origine latină".

Procedeul lui B. P. Hasdeu a fost aplicat, în variante diferite, şi de alţi lingvişti, precum Sextil Puşcariu, D. R. Mazilu, Romulus Todoran, Valeriu Şuteu, Corneliu

Dimitriu ş.a. (a se vedea *Bibliografia*) care, fie că au identificat texte, sau părţi ample din texte, în care toate cuvintele sînt latineşti moştenite, fie că au remarcat că elementul lexical latin popular domină celelalte grupe etimologice, apărînd, împreună cu împrumutul din latina cultă şi din limbile romanice, în procent de 90, frecvenţa apariţiei lor (adică a repetării lor) fiind extrem de mare, deşi, considerate, fiecare în parte, ca în dicţionare, ca unităţi lexicale, numărul lor nu covîrşeşte, ca „în circulaţie", numărul celorlalte grupe etimologice, mult mai puţin frecvente însă. În ansamblu, elementul romanic, format din cel latin moştenit; format în limba română; împrumutat; reprezintă, în vocabularul textelor peste 4/5 din întreg, elementului neromanic revenindu-i, invariabil, mai puţin de 1/5.

Al treilea procedeu de stabilire a fizionomiei lexicale etimologice a limbii române constă în ierarhizarea grupelor etimologice din care sînt formate vocabularele fundamentale din orice limbă şi în extinderea concluziei, formulate pe această bază, la ansamblul lexicului, alcătuit şi din vocabulare care nu sînt fundamentale şi deci nereprezentative.

Primul lingvist care a aplicat la limba română acest procedeu a fost italianul Giuliano Bonfante, care a făcut aceasta cu intenţia de a găsi un răspuns convingător la întrebarea dacă, spre deosebire de gramatica (mai ales, morfologia) ei, aproape integral latină, lexicul românei este „amestecat", „mixt", „compozit". Înaintea lui Bonfante, procedeul fusese aplicat la alte limbi, pentru dovedirea „înrudirii originare" a unor limbi indoeuropene. Vocabularele fundamentale, investigate – sub raportul grupelor etimologice care le constituie – de Giuliano Bonfante sînt în număr de trei: vocabularul numeralelor, termenii de înrudire, numele părţilor corpului. Este vorba de vocabulare ce se însuşesc din primele etape ale învăţării limbii materne, astfel că stabilitatea lor este maximă, iar

„pericolul" imixtiunii unor cuvinte alogene, sub raport etimologic, este foarte redus. Concluziile lingvistului italian sînt următoarele:

1. *Numeralele* de la unu la zece, „de bază", sînt, toate, de origine latină: *un*, *o* < *unus*, *una*, *doi* < *dui*, *trei* < *tres*, *patru* < *quattor*, *cinci* < *quinque*, *şase* < *sexe*, *şapte* < *septem*, *opt* < *octo*, *nouă* < *novem*, *zece* < *decem*, iar cele de la 11 la 19, precum şi zecile (20, 30 etc.) sînt formaţii lexicale româneşti din unităţi latineşti moştenite, avînd model traco-dacic, întărit de model slav: *unsprezece* < *un* + *spre* (< lat. *-super* „peste") + *zece* etc.; *sută* provine din acelaşi substrat (foarte puţin probabil, din limba slavă), *mie* provine din lat. pl. *milia*, iar *milion* şi *miliard* sînt neologisme recente. Ceea ce este fundamental este latin moştenit sau formaţie lexicală românească.

2. *Numele părţilor corpului* provin, în procent de 92, din latina dunăreană: *cap* < *caput*, *mînă* < *manus*, *picior* < *petiolus*, *ochi* < *oculus*, *ureche* < *auricula*, *frunte* < *frontem*, *dinte* < *dentem*, *inimă* < *anima*, *nas* < *nasus*, *unghie* < *ungula*, *piept* < *pectus*, *gură* < *gula*, *minte* < *mente*, *geană* < *genna* ş.a.; excepţii (semnificative): *buză*, *burtă*, *ceafă*, *grumaz* ş.a., care sînt traco-dacice (Sextil Puşcariu remarcase, înaintea lui G. Bonfante, în *Limba română*, 1940, p.172 preponderenţa absolută a elementului latin moştenit, în acest *cîmp semantic*).

3. În majoritate, *termenii de înrudire* (naturală sau socială) provin tot din latina populară: *mama* < *mamma*, *tata* < *tata*, *-nis*, *frate* < *fratre*, *fiu* < *filius*, *cuscru* < *consocerus*, *soră* < *soror*, *soacră* < *socer ş.a.*

În acest vocabular fundamental, din limba slavă au intrat în română numai sinonime ale unor termeni latini moşteniţi, precum *nevastă* < sl. *nevesta*, sinonim al substantivelor *femeie* < lat. *familia* şi *muiere* < lat. *mulier*, iar cîţiva termeni provin, probabil, din substrat. Făcînd comparaţie cu situaţia corespunzătoare din franceză, italiană şi engleză, G. Bonfante a constatat că româna are

mai puțini termeni nelatini decît cele două limbi romanice și este mai romanică decît este engleza o limbă germanică.

Concluzia principală este că, prin aceste trei vocabulare fundamentale, limba română se dovedește a fi, indubitabil, o limbă latino-romanică *și* prin lexicul ei, nu numai prin structurile ei gramaticale.

Același procedeu a fost utilizat, independent de Giuliano Bonfante, cu referire la terminologia agrară și a meseriilor tradiționale, la denumirile de fenomene cosmice etc., de Nicolae Iorga, Sextil Pușcariu, G. Călinescu, toți constatînd rolul fundamental al elementului latin moștenit; de asemenea, de Al. Graur, care a constatat că în *vocabularul fundamental* al limbii române, constituit din 1419 cuvinte selectate, după cinci criterii, din ansamblul lexicului – avînd utilizare deosebit de intensă (unicul criteriu obligatoriu în mod absolut); vechime mare; polisemie; implicare frecventă în formații lexicale; frecvent, parte din expresii (o rafinare a acestor criterii a realizat-o Mihai Dinu, în *Personalitatea limbii române*, 1996, care acordă puncte fiecărui cuvînt, după numărul de derivate, de sensuri și de expresii, stabilind astfel o ierarhie riguroasă a importanței cuvintelor, cel mai „performant" fiind *moș* < *moașă* < cf. alb. *moshë*) –, 59,21 % (827 de lexeme) sînt de origine latină populară; 21,49% (305) sînt împrumutate din slavă; 5,85% (83) sînt internaționale; 4,65% (66) sînt de origine necunoscută; 2,26% (32) sînt împrumuturi din maghiară; 1,69% (24) sînt traco-dacice; 1,63% (18) sînt de origine neogreacă; 0,92% (13) provin din turcă; 0,85% (12) sînt din franceză; 0,42% (6) sînt onomatopee. Concluziile sînt: 3/5 din acest vocabular esențial provin din latina populară, 1/5 din slavă și abia 1/5 din alte limbi; numărul cuvintelor latinești moștenite este de trei ori mai mare decît acela al celor de origine slavă și de cinci ori mai mare decît al termenilor de alte origini (decît latină și slavă); neologismele sînt mai numeroase decît

împrumuturile din maghiară, turcă şi neogreacă, la un loc; formaţiilor lexicale româneşti nu li se acordă loc specific.

După Marius Sala (1988), în *vocabularul* reprezentativ (2600 de lexeme), 30% din cuvinte sînt latineşti moştenite.

Examinînd comparativ datele indicate mai sus (ca şi altele, adiacente, din lucrări indicate la Biblografie, nemenţionate aici), putem ajunge la următoarele concluzii şi perspective de studiu privind fizionomia lexicală etimologică a limbii române.

a) Lexicul limbii române este deosebit de variat sub raport etimologic, în cazul lui putînd fi identificate peste 70 de grupe etimologice; faptul este explicabil, firesc, atît istoriceşte – convieţuirea românilor, pe spaţii geografice largi, cu vorbitori ai multor limbi; deschiderea spre limbile moderne de cultură –, cît şi structural, aspect manifestat prin păstrarea, obişnuit, a termenilor preexistenţi, alături de împrumutul lexical recent, sinonim, dar adaptat semantic;

b) Deşi redus numericeşte (cel mult 4%, dar 2% dacă, în loc de 50.000 de cuvinte vor fi investigate 100.000 de cuvinte din dicţionare mult mai bogate decît DLRM ş.a.), elementul lexical latin moştenit domină ca frecvenţă şi ca importanţă, fapt explicabil atît prin implicarea lui covîrşitoare în comunicări şi în vocabulare fundamentale, cît şi prin polisemia lui neobişnuită, precum şi prin prezenţa lui constantă în expresii şi în formaţii lexicale; însă, pentru că terminologia ştiinţifică şi tehnică românească este preponderent neologică, implicarea lui în contexte şi texte aparţinînd stilului ştiinţific şi stilului administrativ este extrem de mică, redusă, uneori, chiar numai la elemente de relaţie (nici acestea nu toate latineşti moştenite), la verbe auxiliare, verbe copulative, adverbe-morfem, articole etc., deci la „cuvinte gramaticale", care aparţin gramaticii, nu lexicului (demonstraţiile ar fi facile).

c) Dacă am considera că există tot atîtea cuvinte cîte sensuri există, statistica lexicală etimologică ar suferi modificări radicale, în sensul care favorizează moştenirea

latină, fiindcă cele mai multe cuvinte polisemantice continuă etimoane latine populare; de altfel, lingviştii transformă *polisemia* în *omonimie artificială*, din necesităţi de ordin descriptiv.

d) Considerarea formaţiilor lexicale româneşti ca avînd caracter romanic şi adăugarea lor la gruparea cuvintelor moştenite din latină şi la gruparea împrumuturilor din limbi romanice sporeşte cu mult, ca număr şi frecvenţă, gruparea largă a cuvintelor de origine latino-romanică, şi în ierarhia grupelor etimologice stabilită pe baze lexicografice, nu numai în ierarhia lor bazată pe frecvenţa în texte sau pe implicarea lor în vocabulare fundamentale, acestea fiind de aproximativ 70% în ansamblul lexicului şi 90% în celelalte două cazuri. Este foarte probabil că, implicat direct (prin moştenire sau împrumut) şi indirect (prin creaţii lexicale), fondul originar domină astfel în orice limbă (romanică pentru limbile neolatine, germanic – pentru limbile germanice etc.).

e) Este neîndoielnic că evoluţia lexicografiei şi etimologiei teoretice şi aplicative va spori gradul de precizie a statisticilor lexicale etimologice şi de stabilire a fizionomiei lexicale etimologice a limbii române, astfel că aceasta va beneficia de date mai exacte decît cele de pînă acum, însă modificarea substanţială a concluziilor, în raport cu studiul actual, nu va putea fi, probabil, înregistrată, fiindcă cele trei procedee prin care ea ne este cunoscută acum s-au dovedit a fi suficient de performante pentru scopul utilizării lor. Va trebui, totuşi, ca materialul investigat să se limiteze la dimensiunea lexicală a limbii (şapte şi chiar patru părţi de vorbire, nu zece, vezi I 7 A, *supra*).

*
* *

În continuare, vor fi detaliate *formarea cuvintelor româneşti* şi, la capitolul despre clasificarea unităţilor lexicale după factorul *timp*, *împrumutul lexical* din perioada modernă (Neologismele), cele două componente lexicale etimologice fundamentale şi definitorii pentru evoluţia limbii române (celelalte grupe lexicale etimologice apar, în studii despre istoria ei).

3. Cuvintele de origine românească

Definiţii şi observaţii

a) Sînt de origine românească cuvintele formate în limba română prin orice procedeu lexical formativ. Nu are importanţă componenţa morfematică etimologică, care poate fi variată sau uniformă, a derivatelor, compuselor etc., ci interesează doar specificul lor românesc. Astfel, în *îmboboci* prefixul are origine latină, iar rădăcina provine din neogreacă; în *neom* prefixul vine din slavă şi rădăcina din latină; în *automacara* prefixoidul *auto-* este internaţional, iar *macara* este de origine turcă; în compusul *bunăvoie* adjectivul a fost moştenit din latină, iar *voie* – împrumutat din slavă etc., pe cînd în *secerătoare* „maşină de secerat", ambele părţi componente, verbul şi sufixul, sînt preluate din latină, însă derivatul a fost format în română, nu exista în latină. La fel, în cazurile *bunic* (*avus* în latină), *întări* (*firmare*) ş.a. Dacă ar fi împrumutate de alte limbi, cuvintelor în discuţie li s-ar acorda origine românească şi cu atît mai mult trebuie să le acordăm noi această origine. Prin acest fapt, le extragem din grupele etimologice în care au fost integrate după originea

rădăcinilor (a cuvintelor de origine neogreacă, respectiv a celor de origine latină, turcă ş.a.) şi, pe baza lor, constituim o grupare etimologică specifică, aflată pe acelaşi plan ca şi cele admise pînă acum. Această procedură a fost propusă, relativ recent, de Ion Pătruţ şi Corneliu Dimitriu (vezi *Bibliografia*) şi aplicată de mai multe ori (de Gheorghe Mihăilă, de Romulus Todoran, de autorul acestei cărţi ş.a.) şi limitele ei sînt chiar limitele cercetării etimologice actuale (vezi *supra* II 1), ele referindu-se la necesitatea opţiunii pentru o soluţie etimologică sau alta.

Atît în dicţionare generale (DA, DLR, DEX, Lazăr Şăineanu ş.a.), cît şi în texte şi contexte care reprezintă limba comună (nu limbajele profesionale şi jargoane), ponderea cuvintelor formate în limba română – adică a acelora avînd etimologie internă – este, după statisticile de pînă acum, de aproximativ 45%, o pondere foarte mare, deci. Ele reprezintă grupa cuvintelor de *infrastrat*, şi li se adaugă cele – avînd etimologie externă – din *substrat* – (traco-dacice), neglijabile numeric (aproximativ două sute), de *strat* (latin popular), puţine (aproximativ două mii) şi de *suprastrat* (împrumuturi din slava meridională, din maghiară, turcă, limbi slave, limbi romanice şi latina modernă şi modernizată, limbi germanice ş.a.) – a căror pondere este de aproximativ 40%. Aici, interesează prioritar cuvintele formate, celelalte categorii etimologice constituind obiect de studiu special pentru disciplina istoria limbii române (de după anul I filologie).

b) Prin noţiunea de *formare a cuvintelor* trebuie să înţelegem studiul etimologic şi descriptiv al *modelelor* pe baza cărora o limbă îşi formează unităţile lexicale numite cuvinte (a fost reluată aici definiţia dată de Hans Marchand) şi al rezultatelor aplicării lor. Modelele pot fi moştenite, împrumutate sau formate în limba română, iar compararea lor cu modelele din alte limbi nu conduce la identificarea de deosebiri structurale numeroase, ceea ce înseamnă că modelul lexical formativ este *o universalie*

lingvistică (chiar dacă există şi limbi, puţine, care nu au formaţii lexicale pe care noi le numim, pentru limba română, derivate sau compuse). Într-o descriere sistematică a formaţiilor lexicale interesează epuizarea modelelor, nu a tuturor termenilor formaţi pe baza fiecărui model (operaţie imposibilă, în multe situaţii, date fiind virtualităţile, actualizabile în orice moment, ale modelelor). Modelele sînt: *derivative*, atunci cînd cuprind cel puţin un afix lexical, unitate lexicală neindependentă, numită *sufix* sau *sufixoid*, cînd poziţia lui, în raport cu cealaltă parte a derivatului, este finală sau prefinală (este urmat de morfeme gramaticale enclitice), respectiv *prefix* sau *prefixoid*, cînd poziţia lui este înaintea celeilalte părţi a derivatului; *de compunere*, atunci cînd cuprinde cel puţin două unităţi lexicale existente şi independent; *de conversiune*, atunci cînd, pe baza lui, se formează un cuvînt numai prin înlocuirea distribuţiei lui originare, în comunicări, prin altă distribuţie, adică a anturajului morfologic, şi a funcţiei lui în propoziţii şi fraze.

Prin procedeele lexicale formative se creează, de fapt, radicali noi, utilizabili gramatical (de asemenea, se împrumută radicali, nu cuvinte, adică forme flexionare), deci analiza cuvintelor formate vizează, prioritar, radicalii lor.

Prin varietate mare (criteriu calitativ) şi prin productivitate superioară (criteriu cantitativ), cele trei categorii de modele lexicale formative sînt *principale*, fiindcă domină în etimologia internă a limbii române. Există şi modele lexicale formative *secundare*, inferioare atît sub aspect calitativ, cît şi sub aspect cantitativ. Nu sînt procedee (nici subprocedee) lexicale formative abrevierile şi juxtapunerile de abrevieri, care stau la baza acronimelor, fiindcă prin acestea se formează numai variante specifice, *sui-generis*, ale cuvintelor sau grupurilor de cuvinte, cunoscute mai ales prin forma lor întreagă, nu cuvinte noi, diferite prin sens, de cuvintele care le explică uzajul. Descrierea modelelor lexicale formative se face în continuare.

A. Formarea de cuvinte prin derivare

Definiții, concepte, specific

Noțiunile fundamentale implicate în procesul lexical formativ numit *derivare* sînt cele de *afix* (*lexical*) și de *bază de derivare.* Prin *afix* se înțeleg unitățile de sens neindependente numite *sufix*, *prefix*, *sufixoid* și *prefixoid*, care, în combinație cu baza de deri-vare, modifică, spre un sens anumit, secundar și specific, semnificația sau unul dintre sensurile cuvîntului originar, care stă la baza formării unui cuvînt nou. De exemplu, sufixul *-aș* din *băiețaș* face ca substantivul *băiat* să devină *diminutiv* (vezi mai jos), iar *-oi*, tot sufix, ca același nume originar să fie *augmentativ* (vezi mai departe); prefixul *re-* în *reface* < *re-* + *-face* acordă verbului creat cu el semnificația „din nou", deci acest verb are sensul „a face din nou"; sufixoidul -*icol*, în *pomicol*, modifică sensul cuvîntului *pom* înspre noțiunea „referitor la cultivarea pomilor", iar prefixoidul *macro-*, în *macrocosmos*, încarcă sensul cuvîntului originar, *cosmos*, cu semnificația „mare", încît semnificația este acum de „cosmosul mare", nu de „orice cosmos". Cele două substantive originare și, respectiv, verbul *face* au furnizat baza de derivare (partea derivatului de dinafara afixelor). Sufixele și sufixoidele apar după baza de derivare, iar prefixele și prefixoidele, înaintea acesteia. În raport cu sufixele și prefixele, al căror sens, general, apare numai prin derivatele pe care le formează sau prin cele care au introdus modelul derivativ, sufixoidele și prefixoidele au sens mult mai concret, mai precis determinat, fapt cunoscut și explicat de lingviști prin originea lor: ele provin, cel mai adesea, din adjective, adverbe, verbe și substantive de origine elină sau latină, deci din cuvinte autosemantice (de exemplu, *-icol* provine din rădăcina latină *col-*, în *colere* „a cultiva" ș.a., iar *macro-* din

gr. *makros*, care are sensul de „mare“). Prefixele provin, obişnuit, din prepoziţii, cuvinte cu sens dependent de contexte, difuz, iar sufixele – din unităţi cu valori semantice greu de identificat în limba din care provin.

În consecinţă, prin *derivare* se înţelege:

a) formarea de radicali noi, prin încadrarea într-un model derivativ, moştenit sau împrumutat, a unui afix (sau, *concomitent*, a două afixe) şi a unei baze de derivare a unui cuvînt (sau a unui grup de cuvinte) preexistent; b) eliminarea din baza de derivare a unui afix sau a unei unităţi considerate afix; c) înlocuirea, în baza de derivare, a unui afix prin alt afix.

Derivatele încadrate la categoria a) se numesc derivate *progresive* (ele sînt şi derivatele tipice, cel mai frecvent create), fiindcă radicalii lor sînt mai lungi, mai complecşi, prin afixul nou conţinut, decît radicalii cuvintelor originare. În situaţia în care la formarea lor a fost utilizat un singur afix, ele sînt derivate progresive *sintetice*. Sînt derivate sintetice cele patru derivate cu care s-a exemplificat mai sus. În situaţia în care la formarea lor s-au folosit concomitent două afixe, derivatele progresive sînt *parasintetice*. Verbul *înlănţui*, de exemplu, este un derivat parasintetic, fiindcă a fost format, concomitent, şi cu prefixul *în-* şi cu sufixul *-u-*, pe cînd *întări* este format numai cu acelaşi prefix *în-*, iar verbul *plănui* numai cu acelaşi sufix *-u-* şi ambele verbe sînt derivate sintetice, corespunzătoare, structural, celui cu forma *înlănţui* (nu există *înlănţi* şi nici *lănţui*). Fiindcă este format numai cu un afix, *-at*, *colţat* este derivat sintetic, însă, fiindcă la crearea lui *încolţat* au fost utilizate două afixe, *în-* şi *-at*, acesta este un derivat parasintetic (noţiunea de *derivare parasintetică* este mai largă însă, ea înglobează şi derivate care trebuie raportate la situaţii variate de uz lexical; astfel, *fofîrlos* „viclean”, format cu sufixul *-os*, are ca bază de derivare un segment, *fofîrl* - extras din *fofîrlica* „viclenie”, folosit numai în expresii precum *umblă cu fofîrlica* „înşală,

vicleneşte"). În cazul derivării regresive, radicalul cuvîntului format este mai scurt, prin unitatea de sens eliminată din baza de derivare, decît radicalul cuvîntului care a stat la baza derivării; de exemplu, radicalul verbului *picta* este *pict-*, mai scurt decît radicalul *pictor* al substantivului *pictor* (< lat. *pictor*), de la care a fost format, şi din care a fost eliminată unitatea *-or*, considerată, greşit, de vorbitori a fi sufix (vezi *infra*, *derivarea regresivă*). În sfîrşit, există şi derivate formate prin înlocuirea, în baza de derivare, a unui afix prin alt afix, obişnuit cu sens contrar; astfel, *dezgropa* a fost format prin înlocuirea prefixului *în-* din *îngropa* (< *în-* + *-groapă*), cu prefixul *dez-*. Derivarea are caracter *semisistematic*, fiindcă, pe de o parte, cu acelaşi afix se formează mai multe cuvinte (cel puțin două), însă, pe de altă parte, nu de la orice cuvînt se formează derivate cu acelaşi afix: alături de *băiețaş* şi *băiețoi* avem şi *copilaş*, *îngeraş* etc., sau respectiv, *fătoi*, *băboi*; alături de *reface*, există şi *readuce*, *reaprinde* ş.a., alături de *pomicol* există şi *arboricol*, iar împreună cu *macromoleculă* este şi *macrocosmos* ş.a.; nu există, însă, cel puțin deocamdată, *televizoraş*, *televizoroi*, *redeosebi*, *păduricol*, *macroperete* etc. Derivarea se deosebeşte astfel de *fle-xiunea cuvintelor*, care are caracter *sistematic*: teoretic, orice verb are forme de persoană, timp, mod etc. (excepțiile sînt foarte puține).

Baza de derivare reprezintă partea din derivat care se încadrează, împreună cu afixul (afixele) într-un model derivativ pentru a fi format astfel un cuvînt nou. Cel mai adesea – ca şi în toate exemplele de mai sus –, baza de derivare este identică, structural, cu radicalul cuvîntului originar; ea poate fi, însă, alteori, diferită de acesta, fie pentru că include unități care nu apar în radicalul aceluiaşi cuvînt, fie deoarece cunoaşte alternanțe fonetice specifice. Astfel, dacă baza de derivare *colț-* din *colțos*, *încolțat* ş.a. este *colț*, identică, structural, cu radicalul substantivului originar *colț*, *-uri*, din baza de derivare *colțur-*, a

derivatului *colțuros*, face parte, în afară de *colț-*, și segmentul *-ur-* (provenit din desinența, redusă aici, de plural, a substantivului în discuție). Diferențele structurale identificabile între *baza de derivare*, pe de o parte, și *radical*, *rădăcină*, *formă flexionară* ș.a. sînt, desigur, mult mai variate și mai numeroase decît s-a indicat aici. Alteori există dife-rențe neobișnuit de mari între semnificația derivatului și semnificația purtată de baza de derivare, fapt explicat prin proveniența primei dintr-un sens secundar și interferența cu sensul secundar al unui cuvînt înrudit: *lăcrimar*, „obiect care împiedică prelingerea apei de ploaie pe peretele exterior" < (a) *lăcrima* (+ suf. *-ar*): „a plînge" „a se umple de lacrimi", sensuri interferate cu sensul figurat „strop, picătură" al substantivului *lacrimă*.

Modelul derivativ constă din cel puțin două perechi de cuvinte, moștenite (din latina populară sau, eventual, din limba dacă) sau împrumutate (din slava veche, maghiară, turcă, latina literară, limbi romanice ș.a.), perechi formate dintr-un derivat și cuvîntul de la care s-a format derivatul, acest fapt – structura modelului derivat – permițînd vorbitorilor limbii române să identifice afixul și să-l utilizeze la crearea de derivate de la alte cuvinte, avînd aceeași origine sau origini diferite. Astfel, sînt modele derivative:

a) lat. *bonu*(*s*) > rom. *bun* – lat. *bonitate*(*m*) > rom. *bunătate*; lat. *vicinu*(*s*) > rom. *vecin* – lat. *vicinitate*(*m*) > rom. *vecinătate* ș.a., model moștenit, în care derivatele latine (pe locul al doilea în model) cu sufixul *-itate*(*m*) apar împreună cu adjectivele de la care au fost formate, fapt care a permis vorbitorilor limbii române, care l-au continuat din latină, să perceapă sufixul *-ătate* și să-l utilizeze la formarea unor derivate românești reale precum *răutate* de la *rău* (< lat. *reus*; corespondentele latine ale derivatului românesc sînt substantive simple, nederivate, *male* și derivatul *malitia*, nemoștenite), de la *singur* (< lat. *singulus*, corespondentul latin a deri-vatului românesc fiind *solitudo*, *-inis*, nemoștenit) ș.a., acest sufix

consolidîndu-şi, în epoca modernă, poziția prin împrumutul de perechi similare, deci şi de derivate formate cu acelaşi sufix, din latină, franceză sau alte limbi romanice, precum *egalitate* < fr. *egalité* – *egal* < fr. *égal*, lat. *egalis*; *fraternitate* < fr. *fraternité*, lat. *fraternitatem* – *fratern* < lat. *fraternus* ş.a.;

b) sl. *dar* > rom. *dar* – sl. *darovati* > rom. *dărui*; sl. *milo* > rom. *milă* – sl. *milovati* > rom. *milui* ş.a., model împrumutat, în care, în derivatele din slavă, a fost identificat sufixul *-u-*, utilizat apoi la formarea unor verbe precum *glăsui* < *glas* (< sl. *glas*), *plănui* de la *plan* (< fr. *plan*, lat. *planus*) ş.a.

c) fr. *commun* > rom. *comun* – fr. *communisme* > rom. *co-munism*; fr. *social*, lat. *socialis* > rom. *social* – fr. *socialisme*, germ. *Sozialismus* > rom. *socialism* ş.a., model împrumutat care a permis identificarea sufixului neologic internațional *-ism* (perechea lui, sufixul *-ist*, din *comunist*, *socialist*, *simbolist* ş.a. are o explicație similară) şi utilizarea lui pentru formarea derivatelor *gîndirism* de la numele revistei „Gîndirea", *sămănătorism* de la numele revistei „Sămănătorul", *poporanism* de la *popor* ş.a.

Se înțelege că, teoretic (şi deci, cel mai adesea, şi practic), pentru explicarea provenienței fiecărui afix trebuie să invocăm un model derivativ moştenit sau împrumutat. Unele segmente de sufixe provin însă din unități de sens ale limbii române, precum segmentul *-ul* (vocală + articol) din sufixul *-uleț* (în *coşuleț* < *coş*, *doruleț* < *dor* ş.a.) sau segmentul *-ur* (desinență de plural) din sufixul *-uros* (în *crenguros* ş.a.). Modelele lexicale formative sînt „semințele" care „germinează" „ființele" numite *cuvinte formate*.

Observații de ordin general privind derivarea

Pentru înțelegerea corectă a procesului de formare de cuvinte prin derivare şi pentru identificarea derivatelor

reale şi a structurii lor, facem aici următoarele observaţii de ordin general şi avînd caracter metodologic.

1. Derivarea se realizează numai prin afixe lexicale (în continuare, numai afixe) sufix, prefix, sufixoid, prefixoid, realizate *pozitiv*, adică prin unităţi semnificative lexical avînd consistenţă sonoră, nu şi prin „afix zero", încît radicalul cuvîntului derivat are, *obligatoriu*, o structură morfematică şi fonetică mai complexă – prin afixul implicat – decît radicalul cuvîntului care a stat, împreună cu afixul, la baza derivării. Astfel, *ţintu*(*i*) < *ţint*(*ă*)- + suf. *-u-*, este derivat, de la *ţintă*, cu sufixul *-u-*, însă *ţinti* < *ţintă* nu este derivat, fiindcă în formarea verbului nu s-a folosit nici un afix şi radicalul lui, *ţint-*, este identic structural (şi acustic) cu radicalul substantivului de bază. Atît *ţintui*, cît şi *ţinti* sînt formaţii lexicale, postverbale, însă primul este format prin derivare, iar al doilea – prin conversiune (nu acceptăm, astfel, noţiunile de „derivare imediată", „derivare cu afix zero" etc. şi considerăm, din motivul invocat, că termenii formaţi astfel intră la conversiune). Derivatele formate cu un singur afix sînt derivate *progresive*, *sufixate* sau *prefixate* (intră aici şi cele alcătuite cu sufixoide sau cu prefixoide) şi *sintetice*; derivatele formate *concomitent* atît cu sufix, cît şi cu prefix (şi, în general, cu cel puţin două afixe) sînt derivate *parasintetice* (termenul nu este potrivit, dar este singurul utilizat pînă acum) – *îmboboci*, *îngropa* ş.a. sînt derivate sintetice (numai cu prefix), nu derivate parasintetice (atît cu prefix, cît şi cu sufixul *-i*, sau cu sufixul *-a*, ;a verbele de conjugarea IV, respectiv I, numai sufix gramatical de infinitiv sau de perfect simplu, nu şi sufix lexical; în dicţionare se precizează, de altfel, corect: Din pref. *în-* şi *boboc*, respectiv *groapă* etc., astfel că nu este corect să se spună: Din pref. *în-*, *boboc* şi suf. *-i*); derivatele formate prin eliminarea din baza de derivare, pe baza unor modele de derivare progresivă, a unui afix real sau aparent, sînt derivate *regresive*, radicalul lor fiind mai mic, cu o unitate

lexicală, decît radicalul cuvîntului interpretat, greşit, de vorbitori, a fi derivat, derivatul real – care stă la baza derivării regresive (vezi atît *supra*, cît şi *infra*). Afixele derivative modifică într-un anume sens – în sensul categoriei semantice din care face parte – sensul bazei de derivare (diminutivare, augmentare, numiri de agenţi ai unei acţiuni sau ai unui obiect ş.a.m.d.).

2. Structura derivatului este *binară*, derivatul fiind alcătuit numai din două părţi, fiecare parte fiind sau simplă (un singur morfem) sau complexă (cel puţin două morfeme), neindependentă, şi continuă, sau discontinuă. Cele două părţi sînt *baza de derivare* şi *derivativul* (numit şi *afix*, *lexiform*). Astfel, structură binară are nu numai *reface* < *re-* + *-face*, ci şi *reîntineri* < *re-* + *-întineri*, în care identificăm un prefix, *în-*, şi baza de derivare *-tînăr-*, sau *reîntineritor* < *re-* + *-întineritor*, la care, în baza de derivare, putem identifica prefixul *în-*, rădăcina *-tiner-*, fostul sufix gramatical de infinitiv prezent *-i-* (neutralizat, aici) şi sufixul de agent *-tor*. În *înlănţu*(*i*), derivat parasintetic, derivativul, complex (prefix, dar tot unul singur), este discontinuu, *în-* *-u-*, fiind întrerupt de baza de derivare *-lănţ-*, provenită de la substantivul *lanţ*; în baza de derivare din *batjocoritor* < *batjocori* + suf. *-tor*, identificăm două rădăcini, *bat-* + *-joc-* şi sufixul *-ur*(*ă*), verbul fiind format de la expresia *a-şi bate joc* şi prin implicarea derivatului *batjocură*, în care identificăm acest sufix *-ură*, fostă desinenţă nominală (vezi şi DEX); *microhidrocentrală* a fost format cu prefixul *micro-* de la *hidrocentrală* (< *hidro-* + *-centrală*); *pseudoaurărie* este format din prefixoidul *pseudo-* şi baza de derivare *-aurărie* (< *aurar-* + suf. *-ie*, *aurar* fiind analizabil în baza de derivare şi sufixul de agent *-ar*). Această viziune asupra structurii, binare, a derivatului ş.a.m.d. explică: a) straturile derivative obţinute prin derivări repetate, în trepte, în care un derivat a fost format, stadial, de la alt derivat: *neîndestulător* – derivat cu prefixul *ne-* de la *îndestulător*;

acesta, *îndestulător*, de la *îndestula* cu sufixul *-tor*; verbul – cu prefixul *în-* de la *destul* (iar adjectivul şi adverbul *destul* este un compus, format din prepoziţia *de* şi *sătul*, din care, în compus, înregistrăm sincopa primei vocale, neaccentuate); b) formarea de derivate nu numai prin modelul de mai sus, ci direct prin încadrarea în structuri complexe, fără parcurgerea obligatorie a vreunei trepte, anterioare sau succesive. Astfel, un substantiv precum *desjupînizare*, înregistrat de noi în „România liberă" (de sîmbătă, 19 decembrie 1998, p. 3, col. 3-6, jos), a fost format, direct, cu prefixul *des-* de la (presupusul) substantiv *jupînizare*, după un model în care intră însă substantive precum *desprăfuire*, *destăinuire* ş.a., derivate formate „în trepte" uşor de identificat.

3. Orice sunet dintr-un posibil derivat trebuie explicat, adică fie ca integrat într-un morfem component, fie ca alcătuind el însuşi un morfem, şi precizarea părţilor derivatelor relevă ambele tipuri de interpretare. În *fricos*, *frunzos*, *noros* etc., unitatea *-os* alcătuieşte ea însăşi sufixul, însă în *albicios* – existînd numai *alb-*, nu şi *albici-*, acelaşi sufix are forma *-icios*; din *răsturna*, *răsfrînge* ş.a., ştim că prefixul este *răs-*, care, după contragerea consoanei lui finale cu consoana identică iniţială din baza de derivare, a căpătat forma *ră-* în *răsuci* (< *răs-* + *-suci*) etc. Dacă însă aceste fapte nu pot fi dovedite, nu avem derivate şi derivare, ci altă explicaţie etimologică: *pecetlui* ar putea fi derivat de la *pecete* cu sufi-xul *-u-*(*i*) – precum *plănui* de la *plan* etc. – însă *-l-* nu-şi justifică existenţa în „derivat" (dacă ar fi derivat, verbul ar fi avut forma *pecetui*), deci nu este derivat (provine din sl. *pecetileti* şi din magh. *pecetelni*, unde *-l-* apare); în aceeaşi situaţie este şi *titra* (ş.a.), care are ca etimon fr. *titrer*; dacă ar fi format (conversionat) de la *titlu*, ar avea forma **titla* (cu *-l-*, nu cu *-r-*).

4. Ca şi dezvoltarea semantică (vezi *infra*, despre polisemie), derivarea lexicală în cadrul aceleiaşi familii este de trei feluri: a) *radială* – de la aceeaşi bază, cu afixe

diferite, precum în *frunzos*, *frunziță*, *înfrunzi* ş.a., formate de la baza de derivare *frunz-* a cuvîntului *frunză*, cu sufixe (*-os*, *-iță*) sau cu prefix (*în-*); b) *stadială* – de la baze simple sau care înglobează derivate anterioare, precum în *mămucuță* < *mămucă* (< *mamă* + suf. *-ucă*) + suf. *-uță*; c) *combinată*, precum în familia lexicală *crede*: *credință* (< *crede* + suf. *-ință*) şi *încrede* (< pref. *în-* + *-crede*) reprezintă tipul a), *credincios* (< *credință* + suf. *-os*), *credincioşie* (< *credincios* + suf. *-ie*) reprezintă tipul b), iar ambele tipuri, combinate, tipul c).

5. Sînt trei condiții de existență a derivării şi deci de posibilitate de recunoaştere a derivatelor, condiții care trebuie implicate unitar, cumulat, fiindcă lipsa oricăreia dintre ele impune renunțarea la tentația (explicabilă prin îndeplinirea celorlalte două condiții) de a descoperi derivate inexistente, fiind necesar, în aceste situații, apelul la altă explicație etimologică (obişnuit, moştenire sau împrumut lexical), cunoscută sau numai propusă de lingvişti, acestea fiind cele care urmează.

a) Condiția existenței bazei de derivare într-un cuvînt sau într-o îmbinare de cuvinte. Astfel, pentru că există *dragoste*, *noroi*, *frică* etc., putem explica sigur ca derivate, cu sufixul *-os*, *drăgostos*, *noroios* şi *fricos*, şi, fiindcă există *colț*, *mugur*, *tare* etc., *încolți*, *înmuguri* şi *întări* sînt derivate cu prefixul *în-*; nee-xistînd însă un cuvînt cu forma **frum* sau **frumă*, *frumos* nu poate fi considerat derivat cu acelaşi sufix, *-os* (provine de la lat. *formosus* „care are formă" –, derivat, în latină, cu sufixul *-osus* > rom. *-os*, de la *forma*); *cățel* şi *cățea* nu sînt derivate diminutivale (cum par, după sens şi formă), cu sufixul *-el*, *-ea*, cum sînt însă *băiețel*, *mărunțel*, *poezea*, *mărunțea* etc., fiindcă o bază de derivare *căț-* nu există în limba română; ele se explică prin latina po-pulară, din *catellus*, *catella*, derivate diminutivale, acolo, cu *-ellus*, *-ella* de la *cattus* „pisică", rădăcina *căt-* apare însă în cuvîntul aromânesc *cătuşă* „pisică" (< *căt-* + suf. *-uşă*); *închide* şi *deschide* nu

pot fi considerate derivate, cu prefixul *în-*, sau, respectiv, cu prefixul *des-*, fiindcă nu există o bază de derivare - *chide*, cele două verbe avînd alte explicații etimologice; primul este continuarea lat. *includere*, iar al doilea – al lat. *discludere* (exemple aparținînd acestei categorii sînt numeroase). Alteori, însă, pentru a nu greși, deci pentru a nu ajunge în situația de a nu recunoaște derivate reale, trebuie să facem apel la graiuri populare sau la limba veche. Astfel, fiindcă, regional, există *cîrcotă*, „neînțelegere, ceartă, gîlceavă", *cîrcotaș* „certăreț, gîlcevitor" este derivat, real, cu sufixul *-aș*, ca și *arcaș* < *arc-* + suf. *-aș*, *poștaș* < *poștă* + suf. *-aș* etc.; *brîncușă* „mînuță" este derivat diminutival cu sufixul *-ușă* de la *brîncă* „mînă" - ca și *mînuță* de la *mînă* ș.a. - utilizat în graiuri sudice; *bufniță* și *îmbufna* sînt derivate, primul cu sufix, al doilea cu prefix, de la (reg.) *bufnă* „bufniță"; *brutar* este derivat cu sufixul de agent *-ar* de la un cuvînt regional *brut* „pîine" < săsescul *Brut* „id", deci *brutar* ar avea corespondent structural un românesc **pîinar* (inexistent) „care face pîini"; *îneca* este derivat real, cu prefixul *în-*, de la un vechi cuvînt, specific limbii vechi, *neca* „a ucide" < lat. *necare* „id." (cu o restrîngere de sens), și *învinge* este derivat, cu același prefix, *în-*, de la vechiul *vince* „învinge" < lat. *vincere*. Lingviștii pot identifica în derivate (și, în general, în formații lexicale românești) cuvinte, dispărute ca atare pînă acum, care au preexistat formațiilor lexicale care, astăzi, nu ne apar ca avînd acest caracter.

b) Condiția existenței formantului derivativ în cel puțin două cuvinte cu aspect de derivate, fiindcă numai astfel vorbitorul percepe formantul ca pe o constantă, pe care o integrează, împreună cu baza de derivare, într-un model derivativ, creînd astfel derivate. Astfel: inexistența unui sufix verbal, *-er* impune eliminarea posibilității ca *sîngera* să fie derivat de la *sînge*, etimonul verbului fiind lat. (moștenit) *sanguinare* și forma verbului explicînd

derivatele sintetice cu sufixe *sîngeratic*, *sîngerător*, *sîngerătură*, *sîngerete*, *sîngeriu*, *sîngeros*, sau cu prefix, *însîngera*, ca şi conversionatele subst. *sînger* (arbust), subst. *sîngerat* şi adjectivele *sîngerat* şi *sîngerîndă*; în lipsa unui sufix *-ostiv*, *milostiv* nu poate fi considerat derivat de la *milă* (derivat de la *milă* este însă *milos*, fiindcă un sufix *-os* există), este sl. *milostivu*; nici *costeliv* nu este derivat (de la *coastă*), un sufix *-eliv* neexistînd, este bg. *costeliv*; nici *bolnav* nu este derivat de la *boală*, un sufix *-nav* neexistînd în limba română (*bolnav* provine din bg. *bolnav*); *cărturar* provine din ngr. *hartulari*, nu este derivat de la *carte*, fiindcă un sufix *-urar* nu este înregistrat în română; *căpăţînă* pare derivat de la *cap*, însă el provine din lat. *capitina*, fiindcă în română nu există un sufix *-ăţînă* (*căpos*, *căpuşor* ş.a. sînt însă derivate de la *cap*, fiindcă limba română cunoaşte sufixele *-os* şi *-uşor*). În astfel de situaţii, trebuie să aflăm, sau măcar să postulăm, existenţa, în limbile prin care se explică „derivatele" noastre, alături de cuvintele simple împrumutate nouă, (*milă* < sl. *-milo*, *cap* < lat. *caput*, *boală* < sl. *bola* etc.) şi a unor afixe reale, cu forme şi funcţii similare cu segmentele de cuvînt care nouă ne apar ca afixe. Alteori însă, pentru a nu greşi, neidentificînd derivate acolo unde ele există, trebuie să facem apel la cunoştinţe lingvistice propriu-zise. Astfel, nu numai *singurătate*, *seninătate* ş.a. sînt derivate cu sufixul *-ătate*, ci şi *dreptate* şi *bogătate*, în care, după haplologie, sufixul s-a redus la *-ate*, fără a înceta să fie afix (bazele de derivare sînt, peste tot, uşor de recunoscut).

c) Condiţia existenţei relaţiei semantice între baza de derivare şi afix(e). Această condiţie, ca şi celelalte două, este îndeplinită în sutele de exemple de derivate (care apar în acest volum şi în bibliografie), însă nu este îndeplinită în *îmbarca*, de exemplu, motiv pentru care nu trebuie să explicăm acest verb ca derivat cu prefi-xul *în-* de la *barcă* (dacă ar fi derivat, *îmbarca* ar trebui să aibă alt sens, acela de „a face bărci", sau acela de „a se face ca barca", aşa

cum derivatele reale cu acest prefix, precum *înmuguri*, *întări* ş.a. au, prin prefix, sensul de „a (se) face (ca)“ + sensul bazei); *îmbarca* se explică prin fr. *s'embarquer* (de ce verbul este derivat în franceză cu prefixul *em-* (= rom. *în-*) de la *barque* > rom. *barcă* este fapt explicat de etimologi francezi); nefiind zemos, *zemos* nu este format de la *zeamă*, ci are, foarte probabil, ca etimon, un cuvînt împrumutat din turcă şi/sau arabă. Invocarea condiţiei existenţei relaţiei semantice la derivate este necesară şi în următoarele categorii de fapte:

c_1) la identificarea bazei de derivare omonime cu altă bază de derivare, în *tîmplar* „lemnar, dulgher, stoler“ < *tîmplă* „catapeteasmă“ (< lat. *templa*, plural de la *templum*) + suf. *-ar*, nu *tîmplă* „parte laterală a capului“ (< lat. **templa* = *tempora*, pl. al subst. *tempus*) + acelaşi sufix; (a se) *părui*, derivat cu sufixul *-u* de la *păr* „plete“, nu de la *păr* „pomul care face pere“ sau de la *par* „ţăruş“;

c_2) la identificarea afixului real (şi a bazei de derivare reale): *lemnărie*[1] „grămadă de lemne“ este format de *lemn* cu sufixul *-ărie*, sufix colectiv (acelaşi din *apărie* ş.a.), însă *lemnărie*[2] „me-seria lemnarului“ este format cu sufixul *-ie* de la *lemnar* (< *lemn* + suf. *-ar*); în situaţie similară sînt *găinărie*[1] „crescătorie de găini” şi *găinărie*[2] „furtişag”;

c_3) în separarea derivării reale de împrumut „gata format“, verbele *reciti*, *reface*, *relua* etc. fiind formate cu prefixul *re-* de la *citi* etc.; însă nu şi *reţine* < fr. *rétenir*, *recunoaşte* < fr. *reconnocer* ş.a.;

c_4) în cazuri de derivare regresivă: (*a se*) *găina* se explică, datorită sensului, ca derivat regresiv, prin suprimarea segmentului *-aţ*, din *găinaţ*, nu ca format de la *găină*;

c_5) în cazul în care nu sensul principal, ci un sens figurat a contat în derivare, precum în: *înfumura* < *în-* + *-fumuri* „îngîmfare, pretenţii nejustificate, gărgăuni“, fapt care permite jocuri de cuvinte ca cel din *Chiriţa în provincie* de V. Alecsandri: „Toţi fumează, poţi dar zice/ Că-s mai toţi *înfumuraţi*“, *mînzeşte* < *mînz* „ca a unui mînz“ + suf. *-eşte*,

în (*rîde*) *mînzeşte.* Şi această condiţie este deci obligatorie pentru orice formaţie lexicală.

6. Există două categorii de analiză a derivatelor şi a formaţii-lor lexicale, coincidente, adesea, dar diferite, în destule cazuri (şi acestea contează în primul rînd), *analiza obiectivă*, a lingvistului, cunoscător al istoriei limbii şi al etimoanelor, şi *analiza subiectivă*, a vorbitorului comun, bazată numai pe relaţionări de formă şi sens între cuvinte, suficiente, adesea, pentru o bună analiză, dar derutante şi greşite, alteori, situaţie în care superioritatea analizei obiective este evidentă, deşi şi aceasta are limitele ei, care sînt limitele cunoaşterii lingvistice la un moment dat, sau ale lingvistului analizator. Prioritatea axiologică, firească, a analizei obiective, în raport cu analiza subiectivă este evidentă în gradul cel mai înalt în statistica lexicală etimologică bazată pe dicţionare sau pe texte, în care, fiind vorba de soluţii etimologice diferite, ponderea grupelor etimologice poate varia foarte mult, acest fapt impunînd concluzii derutante prin varietatea lor, bazate pe acelaşi material lexical. Despre diferenţele între cele două categorii de analiză (postulate de F. de Saussure în cursul său, la p. 251) nu s-a vorbit explicit, conceptual, pînă acum, deşi referiri, raportabile la acest concept, s-au făcut, inevitabil, în stabilirea etimoanelor propuse în dicţionare şi în explicarea poziţiilor etimologice specifice (unele apar şi în acest paragraf, vezi precizările despre prefixul *re-* ş.a.).

Identificăm deosebiri între cele două categorii de analiză, obiectivă şi subiectivă, a derivatelor, în situaţiile care urmează (acestora urmînd să li se adauge altele, pe măsura progresului investigaţiei etimologice).

a) în analiza obiectivă, numai *drăgostos*, *fricos*, *noroios* (vezi mai sus) ş.a. sînt derivate româneşti reale (adică ale limbii române, formate de vorbitorii limbii române, deci de origine românească), nu şi *friguros*, *numeros* ş.a., care, moştenite din latină (*frigorosus*, *numerosus*), împreună cu bazele lor de derivare *friguri*, *număr* (< *frigora*, *numerus*),

au introdus modelul derivării cu sufixul *-os* (< lat. *-osus*), aceasta însemnînd că ultimele două cuvinte cu aspect de derivate sînt, de fapt, cuvinte de origine latină, nu derivate ale limbii române. Cu exemple adecvate fiecărui model derivativ şi extrapolînd concluzia de mai sus, afirmăm că orice cuvînt cu formă de derivat, moştenit sau împrumutat, deci făcînd parte dintr-un model derivativ, trebuie, în analiza obiectivă, interpretat ca atare, deci diferit de interpretarea nivelatoare din analiza subiectivă, şi ceea ce pare a fi afix, în structura lor, este numai proafix. Este ideal ca exemplificarea derivării româneşti să fie realizată, în măsura posibilă, numai cu derivate reale, nu şi cu termeni avînd doar aspect de derivate, aceştia fiind, în realitate, termeni moşteniţi sau împrumutaţi. Desigur că această observaţie trebuie extinsă la orice cuvînt moştenit sau împrumutat şi avînd structură de cuvînt format, deci şi pentru termenii compuşi sau cu aspect de cuvînt format prin conversiune (să se vadă, *infra*, prelegerile cu aceste subiecte şi, de asemenea, lucrarea noastră *Modele latine pentru conversiunea românească*, citată în *Bibliografie*);

b) unele substantive cu formă de infinitiv lung, precum *putere*, *cîntare* ş.a. < lat. *potere*, *cantare* erau, şi în latină, atît substantive, cît şi verbe, fiindcă apar, atît ca verbe, cît şi ca substantive (omonime) în mai multe limbi romanice (rom. *putere*, it. *potere*, sp. pg. cat. prov. *poder*, v. fr. pooir (> fr. *pouvoir*), deci sînt de origine latină, ca şi verbele corespunzătoare, nu formaţii lexicale româneşti; alte substantive avînd finala în *-re*, precum *îngropare*, *scăpare* au fost formate în limba română prin conversiune de la infinitivele, omonime şi originare ale verbelor corespunzătoare, utilizate, ca verbe, alături de forma scurtată, fără *-re*, în variaţie liberă cu forma în *-re*, pînă în secolul al XVI-lea şi astăzi numai regional (în *dormire-aş*, alături de *aş dormi*, *îmi era acum a scăpare/ a scăpa* ş.a.), fiind deci substantive formate prin conversiune de la verbe; sînt în aceeaşi situaţie şi derivatele verbale formate de la

cuvinte moştenite sau de la cuvinte împrumutate, precum şi substantivele formate de la infinitivul lung al acestor verbe, care, toate, „au prins“ perioada în care se utilizau atît ca verbe, cît şi ca substantive (*înfrunzire*, *miluire*, *închipuire* ş.a., în care rădăcinile sînt de origine latină populară, respectiv slavă sau maghiară); sînt însă derivate, cu sufixul *-r-*, de la forma de infinitiv a verbelor neologice, substantive precum *calculare*, *aselenizare*, *deducere*, *însumare* etc., fiindcă formele lor n-au fost niciodată – şi nici nu vor fi – utilizate în flexiunea verbală; or, în analiza subiectivă, toate substantivele din categoriile exemplificate sînt interpretate fie ca derivate, fie ca formate prin conversiune. Se înțelege că în şcoala preuniversitară domină analiza subiectivă, chiar aceea necoincidentă cu analiza obiectivă, distincție pe care o facem noi aici, *conceptual*, prima dată.

7. Fiind create prin mai multe operații, concomitente însă, unele derivate au explicații mai complexe, bazate pe *relația* semantică precizată *supra* (la 4 c): vb. *păfugi* „a fugări, a alunga“ a fost format, prin conversiune, de la sinapsa *pe fugă*, extrasă din expresia *a lua* (pe cineva) *la fugă* „a(-l) alunga“; *batjocură* provine din forma de plural, *batjocuri*, a subst. *batjoc* „(învechit) bătaie de joc“, conversionat din expresia verbală (*a-şi*) *bate joc* (de ceva/ de cineva); *tunar* şi *țepar*, ambele cu sensul de „escroc financiar“ sînt formate cu sufixul de agent *-ar* de la *tun*, respectiv *țeapă*, din expresiile verbale *a da un tun*, *a da o țeapă* „escroca“ (nu direct de la substantivele din îmbinări libere, precum omonimele lor *tunar* „artilerist“ şi, respectiv, *țepar* „muncitor forestier cu țeapa“), iar *fofîrlos* „(despre oameni) alunecos, descurcăreț“ de la subst. *fofîrlica* utilizat numai în expresia verbală *a umbla cu fofîrlica* „a înşela, a vicleni“, prin substituirea prin sufixul *-os* a sufixului diminutival *-ica*, care a creat derivatul substantival de la un substantiv *fofîrlă*, neatestat ca atare. Şi unele compuse se explică similar: *astfel* este extras din expresia *într-ast fel*, prin

sudarea adjectivului cu substantivul şi eliminarea prepoziţiei. Toate sînt formaţii parasintetice.

8. Facem şi observaţia următoare – privind formarea de cuvinte prin derivare, dar şi prin orice procedeu lexical formativ relaţionat cu derivarea: la identificarea procedeului lexical formativ contează *ultimul* procedeu utilizat, nu şi cele anterioare. În baza acestui principiu, vom spune că adjectivul *netăinuit* este format prin derivare cu prefixul *ne-* de la adj. *tăinuit*, neinteresînd faptul că acesta provine, prin conversiune, de la participiul omonim, *tăinuit*, al verbului *tăinui*, acesta derivat cu sufixul *-u-* de la *taină*; neexistînd un verb *netăinui*, participiul (deci verbul) *netăinuit*, în *netăinuit de el*, a fost format prin conversiune de la adjectivul omonim; *atotcunoscător* este format prin compunere (din *a* + *tot* + *cunoscător*), chiar dacă ultima parte este un derivat cu sufix de agent; substantivul comun *pietrar* a fost format prin derivare, cu sufixul *-ar*, de la *piatră*, însă numele de persoană *Pietraru* a fost format prin conversiune intramorfologică, de la substantivul comun corespunzător ş.a.m.d. În general, acest principiu favorizează interpretarea de *conversiune*, în defavoarea celor, aparente, prin derivare sau compunere. Argumentarea opţiunii spre o interpretare sau alta trebuie să se bazeze în consecinţă pe sens, valoare morfologică şi funcţie sintactică.

9. În cazul conversionatelor formate de la derivate, compuse, alte conversionate ş.a., se precizează şi structura acestora (vezi exemple *supra*, la 2).

10. Formaţiile lexicale care se menţin în cadrul părţii de vorbire a etimoanelor sînt formaţii paradigmatice (diminutive, augmentative ş.a.), iar cele care trec în altă parte de vorbire sînt sintagmatice, cerînd alte structuri sintactice decît cele ale etimoanelor (exemplele sînt uşor de dat).

11. Termenii *familiilor lexicale* (*de cuvinte* şi *etimologice*_ nu trebuie confundaţi cu formele flexionare, *primii* constituind *cuvinte diferite*, iar celelalte reprezentînd

unul şi acelaşi cuvînt; *pădurar*, *pădurăriţă*, *împădurit*, subst. *împădurit*, adj. *împădurită* etc. sînt cinci cuvinte, fiecare cu formele lui flexionare - *pădurari*, *pădurarul* ş.a.; *pădurăriţei*, *pădurăriţe* ş.a.; *împădurind*, *împădureau* ş.a. (vezi şi *supra*, I 7A, şi *infra*, II D, *Familia lexicală*).

12. Aşa cum există, pe de o parte sensuri, sinonimii şi antonimii generale în limba comună, dar, pe de altă parte, şi sensuri etc., specific contextuale (vezi *infra*, IV), tot aşa există şi formaţii lexicale ale limbii comune (obiectul prezentării de faţă), dar şi formaţii lexicale populare şi regionale, precum derivatele *sfinţişor* „un fel de colac", *mîţişor* şi *motănaş* „floarea salciei", *sălcuţă* „ramură de salcie", compuse ca *Joia-Mare*, *Miercurea-Mare* ş.a., conversionate din verbe precum substantivele *daturi*, *fapturi* în descîntece ş.a., care ar trebui inventariate integral şi studiate. Pe noi ne interesează numai acelea care apar în limbajul unor mari scriitori, precum *vorbáreţ* şi *pizmătáreţ* la M. Eminescu (*Împărat şi proletar*) şi la Ioan Slavici (*Mara*). Există, de asemenea, şi formaţii lexicale ocazionale, utilizate de un singur locutor, precum derivatul *buzelnic* (< *buză* + suf. *-elnic*) „ruj" şi conversionatul *harşt* „fermoar", citate de Sextil Puşcariu în *Limba română*; derivate precum cele din contextul „[...] este împotriva rasismului, *sexismului*, *sănătoşismului*, frumuseţismului [...]" („Adevărul literar şi artistic", VIII, 1999, nr. 470 din 1 iunie, p. 15, col. 3 mijloc); atîtea compuse ad-hoc denumind coaliţii politice, precum *peneţecedisto-pedisto-liberal* ş.a., toate neinteresînd direct o expunere de tipul celei de faţă.

Alte aspecte, prezentate extrem de minuţios, privind formarea cuvintelor, precum şi detalieri ale unora dintre subiectele prezentate de noi, se găsesc în volumele din *Tratatul de formare a cuvintelor în limba română*, precum şi în studiile din SMFC şi din revistele de specialitate.

Afixele

Sînt unităţile lexicale formative neindependente numite sufix, prefix, sufixoid şi prefixoid care formează derivate, prin încadrarea lor selectivă într-un model derivativ, împreună cu *baza de derivare*.

Clasificările afixelor. Există mai multe clasificări ale afixelor, după criterii variate.

După poziţia lor faţă de baza de derivare: unele sînt sufixe sau sufixoide şi altele sînt prefixe sau prefixoide; sufixele şi sufi-xoidele sînt enclitice, iar prefixele şi prefixoidele sînt proclitice.

După gradul de transparenţă a semnificaţiei: unele sînt sufixe sau prefixe, iar altele sînt sufixoide sau prefixoide (vezi mai sus).

După criterii fonetice: unele sînt formate dintr-un sunet, iar altele din mai multe sunete; unele (majoritatea) sînt alcătuite numai dintr-o silabă, altele din două sau (foarte rar) din trei silabe, iar altele sînt asilabice, unele sînt accentuate, iar altele sînt neaccentuate (exemplificarea reiese din alte clasificări, *infra*).

După criterii morfologice: unele formează (cele mai multe prefixe şi prefixoide) derivate aparţinînd aceleiaşi părţi de vorbire în care se încadrează şi cuvintele originare, cum sînt sufixele diminutivale şi augmentative *-aş* şi *-oi* din derivatele substantivale *băieţaş*, *băieţoi* > substantivul *băiat*; altele însă schimbă încadrarea morfologică a cuvîntului de bază, cum este prefixul *în-*, care formează verbe de la substantive şi adjective: *întări* < *în-* + *-tare*, *îmboboci* < *îm-* + *-boboc* ş.a., sau sufixul *-u-* care formează verbe de la substantive: *glăsui* < *glas*, *plănui* < *plan*.

După selectarea/ neselectarea unei anume părţi de vorbire sau a unei anume forme flexionare unele sufixe sînt *selectoare*, fiindcă pretind, obişnuit, o anume formă flexionară, iar altele sînt *neselectoare*, neavînd pretenţia ca baza de derivare să fie o anumită formă flexionară. Fac parte, între afixele din prima categorie, sufixul *-tor* care formează, obişnuit, nume de agent de la verbe şi sufixul de

agent *-ar* care pretinde bază de derivare substantivală, cum arată, pe de o parte, exemple precum *alergător* < *alerga*, *cititor* < *citi*, *scriitor* < *scrie* etc., iar, pe de altă parte, *blănar* < *blană*, *cizmar* < *cizmă*, *arhivar* < *arhivă*, *bibliotecar* < *bibliotecă* etc. (însă *călător* s-a format de la substantivul *cale*, iar *lăcrimar* de la verbul *lăcrima*, cazuri foarte rare); în plus, sufixul *-tor* formează, obişnuit, substantive şi adjective de la forma de infinitiv a verbelor (*strigător* < (a) *striga* şi exemplele de mai sus), pe cînd sufixul *-ură* pretinde, obişnuit, ca bază de derivare, forma de participiu: *strigătură* < *strigăt*, *strînsură* < *strîns*, *friptură* < *fript* ş.a., iar sufixul *-et* (*-ăt*) selectează forma de prezent (indicativ sau conjunctiv) *strigăt* < *strig*, *rînjet* < *rînjesc*, *răget* < *rage* sau forma flexionară de perfect simplu: *plînset*(*e*) < *plînse*, *rîset*(*e*) < *rîse* ş.a. (deşi sînt, de fiecare dată, şi excepții). Sînt *neselectoare* aproape toate prefixele şi prefixoidele, precum şi deosebit de multe sufixe, aceasta însemnînd că derivatele cu prefixe s-au format şi se pot forma de la orice formă flexionară a cuvîntului de bază: *neatent*, *-e* de la *ne-* + *atent*, *atente* etc., *reprimi* de la *re-* + *-primind*, *-primi*, *-primeam* etc.

Mai importante sînt însă următoarele trei clasificări (şi, cu deosebire, cea de a treia).

După *origine,* afixele sînt: a) de origine latină (continuate din latina populară danubiană).

a) Sînt moştenite din latină afixe precum: *-ătate* < *-itate*, *-ciune* < *-tione*, prin *rugăciune* < *rogatione*, derivat de la verbul *rogo*, *închinăciune* < *inclinatione*, derivat de la verbul *inclino* ş.a.; *-et* < *-etum*, prin *frăsinet* < *fraxinetum*, derivat de la *fraxinus* > rom. *frasin*; *pomet* < *pometum*, derivat de la *poma* > rom. *poamă* „fructe" ş.a.; *-ură* < *-ura* prin *arsură* < *arsura*, derivat de la participiul *arsus* > rom. *ars* al verbului *ardo -ire*; *crăpătură* < *crepatura*, derivat de la participiul *crepatus* > rom. *crăpat* al verbului *crepo*, *-are* > rom. *crăpa*; *-os* < *-osus*, prin *cărnos* < *carnosus*, derivat de la substantivul *carnem* > rom. *carne*,

friguros < *frigorosus*, derivat de la *frigora* > rom. *friguri*, *muntos* < *montosus*, derivat de la *monte* > rom. *munte* ş.a.; prefixe precum: *în-* < *in-*, prin *îngheța* < *inglaciare*, derivat de la *glacia* > rom. *gheață*, *înflori* < **înflorire*, derivat de la *flore* > rom. *floare* ş.a.; *des-* < *dis-*, prin *desface* < *disfacere*, derivat de la *facere* > rom. *face*, *descuia* < *discuneare*, derivat de la *cuneu* > rom. *cui*, de la care s-a format şi *incuneare* > rom. *încuia*.

b) Sînt de origine slavă sufixe precum: *-ie* < sl. *-ia*, prin derivate precum *lăcomie* < sl. *lakomija*, format de la sl. *lakomu* > rom. *lacom*, *veselie* < sl. *veselija*, format de la sl. *veselu* > rom. *vesel* ş.a. (sufix întărit ulterior prin împrumuturi din neogreacă, din italiană şi din alte limbi); -*enie* < sl. *-enie*, prin *spăsenie* < sl. *spasenija*, derivat de la sl. *supasiti* > rom. *spăşi*, *jelenie* < sl. *jaleanija*, derivat de la *jali* > rom. *jale* ş.a.; sufixul *-u*(*i*) < *-uiu* (inf. *-ovati*), pentru care vezi exemple mai sus; prefixe precum *ne-* < sl. *ne-*, prin *nevoie* < sl. *nevolja*, derivat de la *volja* > rom. *voie*, *netrebnic* < sl. *netrebinu*, derivat de la *trebinu* > rom. *trebnic* ş.a.

c) Sînt de origine maghiară sufixe precum: *-eş* < *-es*, prin *chipeş* < magh. *képes*, derivat de la *kép* > rom. *chip*, *vameş* < magh. *vamos*, derivat de la *vám* > rom. *vamă*; -*şag* < *-seg*, prin derivate ca *meşteşug* < magh. *mesterség*, derivat de la *mester* > rom. *meşter*, *vicleşug* < magh. *vitlenség*, derivat de la *vitlen* > rom. *viclean*.

d) Este de origine turcă sufixul *-giu* < *-ci*, prin *papugiu* < tc. *papuci*, împrumutat împreună cu *papuc* < tc. *papuč* ş.a.

e) Sînt sufixe de origini multiple (fr., it., lat., deci internaționale) *-ism*, *-ist* (vezi mai sus); *-al* din *local*, *parțial*, *spiritual* etc.; *-bil* (cu o componentă acustică românească, *-i-*) în *demonstrabil*, *auzibil*, *plătibil* ş.a.; *-iz*(*a*) din *impermeabiliza*, *spiritualiza*, *americaniza*, *orăşeniza* ş.a.; prefixe precum *in-* din *inactiv*, *inutil* ş.a.

Sufixoidele şi prefixoidele sînt, de asemenea, împrumutate din limbi moderne, prin cuvinte analizabile în aceste unităţi şi cuvîntul de bază, împrumutat şi acesta (să se vadă exemple mai jos, la clasificarea semantică a afixelor); în limbile moderne, sufixoidele şi prefixoidele provin, în majoritate, din greaca veche şi din latina savantă.

După *productivitate*, afixele sînt *productive*, *puţin productive*, *neproductive* (indiferent de originea lor, cu excepţia prefixoidelor şi sufixoidelor, care nu apar în categoria celor neproductive). Sînt *productive* afixele care, în studiul actual al limbii române, formează, obişnuit, derivate de la neologisme, deci de la cuvinte împrumutate în ultimele două secole. Continuă să fie productive, între afixele tradiţionale, cele mai multe sufixe diminutivale, de agent, colective (vezi exemple şi clasificarea semantică de mai jos), însă, de exemplu, sufixul *-ciune* < lat. pop. -*tione*(*m*) (în *închinăciune*, *plecăciune*, *îngropăciune*), sufixul *-mînt* < lat. pop. *-mentu*(*m*) (în *legămînt*, *rugămînt* ş.a.) nu mai sînt productive, pe cînd sufixul *-giu* < tc. *-ci* este productiv: *camionagiu* < *camion* < fr. *camion*, *lustragiu* < *lustru* (< fr. *lustre*, it. *lustro*), *duelgiu* < *duel* (fr. *duel*, lat. *duellum*) ş.a.

Foarte productiv este prefixul *ne-* < sl. *ne-*: *neatent* < *atent* (lat. lit. *atentus*), *neconsolat* < *consolat* (fr. *consolé*), *necontestat* < *contestat* (fr. *contesté*), *nedefinit* < *definit* (fr. *défini*), *nedemn* < *demn* (lat. lit. *dignus*); de asemenea, prefixul *re-*, în *reîmbărbăta, reîmpăduri, renaşte* etc.

Prefixoidele şi sufixoidele caracterizează, în gradul cel mai înalt, limba română modernă, în raport cu limba veche (în care apar extrem de puţine), şi o încadrează, împreună cu sufixele şi prefixele neologice, precum şi, desigur, cu neologismele şi cu frazeologismele internaţionale, în categoria limbilor modernizate, în pas cu evoluţia ştiinţei, culturii şi civilizaţiei actuale.

Cea mai importantă clasificare a afixelor, din punctul de vedere al vorbitorului, este clasificarea lor *semantică*, după

categoriile de sens, deci după sinonimiile afixale (imperfecte, dar cu atît mai utile, ca orice sinonimie reală şi necesară). Aici, din motive de spaţiu, numai schiţăm această clasificare, pentru detalii trimiţînd la bibliografia capitolului.

La *sufixe* şi *sufixoide*, putem identifica următoarele grupe semantice principale:

1. *Sufixe diminutivale.* Sînt sufixele care formează diminutive, cuvinte care exprimă, în comparaţie cu termenul originar, ideea generală de „(mai) mic"; cele mai multe diminutive sînt substantive şi adjective care arată că un obiect (sau o însuşire) este mai mic decît este obişnuit, pare astfel sau aşa îl (o) consideră vorbitorul; de asemenea, adesea diminutivele sînt şi cuvinte mîngîietoare, sensul cuvintelor de bază permiţînd, în acest caz, exprimarea afecţiunii, a simpatiei, a compasiunii etc.

Dominată de sentiment, poezia lirică, cea folclorică şi erotică, îndeosebi, utilizează frecvent diminutivele, însă poezia cultă, mai ales acea contemporană, le selectează extrem de riguros, de cînd marele critic literar Titu Maiorescu a condamnat, la 1867, folosirea lor abuzivă – nu cu valorile lor semantice proprii, ci, mai ales, pentru obţinerea facilă a rimei bazate pe diminutive formate cu acelaşi sufix (accentuat) de la cuvinte care, altfel, nu rimează, precum *cînticel*, *scurticel*, *sufleţel*, în comparaţie cu *cîntec*, *scurt*, *suflet*.

În poezia populară autentică diminutivele apar rar şi cu valorile lor semantice şi stilistice consacrate, între exemple putînd fi şi următorul cîntec de leagăn (preluat din *Flori alese din poezia populară. Antologia poeziei lirice*, 1960, p. 59-60), în care, în 35 versuri, apar numai opt diminutive, dintre care două în adresarea către copilul mic (cităm numai 15 versuri): „Doina din ce s-o făcut?/ Dintr-o gură de mic prunc:/ L-o lăsat maica dormind,/ L-o aflat doina zicînd./ Culcă-te, *puiuţ micuţ*,/ Scoală-te *mărişoruţ*, [...] Dormi *puicuţule*, te-alină,/ Maica-i dusă la făină [...] Nu ti teme tu de zmei,/ I-a gonit maica pe ei,/ Nici de

zmei, nici de moroi,/ Maica nu-i lasă la noi./ Nu ti teme de moroaie,/ Cîrtiţoi şi cîrtiţoaie,/ Că le dă maica bătaie."

Afecţiunea, în primul rînd, scurtimea cuvintelor de bază, în al doilea rînd, explică preluarea din limba latină populară în limba română – ca şi în alte limbi romanice – a unor diminutive, în locul termenilor nederivaţi desemnînd organe şi părţi ale corpului, în situaţii precum lat. *auricula* (< *auris* „ureche" + *-icula*) „urechiuşă" > rom. *ureche*, fr. *oreille*, it. *orecchio*, sp. *oreja* ş.a.; lat. *genuc(u)lu(m)* (< *genu-* + *-uc(u)lum*) „genunchişor" > rom. *genunchi*, fr. *genou*, it. *ginocchio*, sp. *hinojo* ş.a.; lat. *petiolos* (< *pes pedis-* + *-iolus*) „piciorуş" > rom. *picior* ş.a.

Înclinaţia deosebită a vorbitorilor de limbă română pentru diminutivare se manifestă pregnant prin: a) utilizarea a deosebit de multe sufixe diminutivale (obişnuit, cu preferinţă pentru unele sau pentru altele în arii lingvistice diferite); b) derivare diminutivală multiplă; c) dubla diminutivare; d) marea frecvenţă a formaţiilor lexicale de acest tip, în contexte variate şi cu valori multiple.

a) Astfel, din cele 14 sufixe diminutivale (peste 20, cu variantele lor fonetice) identificate pînă acum, mai frecvent utilizate sînt: *-el* în *băieţel*, *cîntecel*, *cocoşel* ş.a.; *-aş* în *băieţaş*, *copilaş*; *-uţ(ă)* în *bănuţ*, *slăbuţ*, *prostuţ*, *micuţ*, *drăguţ*, *măicuţă*; *-uş(ă)* în *lemnuş*, *greieruş*, *ineluş*, *pieptănuş*, *căţeluşă*; *-iţă* în *fetiţă*, *bădiţă* şi *-uliţă* în *frunzuliţă*, *vorbuliţă*; *-uleţ* în *omuleţ*, *noduleţ*, *chefuleţ*; *-ic(ă)* în *bunic*, *tătic*, *pupic*, *ţigărică*, *păsărică*, *viţică*; *-ulică* în *moşulică*, *mămulică*, *drăgulică* şi *-icea* în *floricea*; *-ior(ioară)* în *frăţior*, *inimioară*; *-uc(ă)* în *năsuc*, *grăsuc*, *tătuc*, *mămucă*; *-uşor* în *omuşor*, *micuşor*; *-işoară* în *domnişoară*, *vitişoară* şi *-işor* în *domnişor*, *crăişor*, *iezişor*; *-ea* în *vergea*, *poezea tinerea* ş.a.

Mulţimea sufixelor diminutivale se datoreşte originii lor diverse (moştenite din latină şi împrumutate din mai multe limbi), iar combinaţiile variate între *cuvinte de bază şi sufix* se explică prin productivitatea variabilă temporar a

fiecărui sufix. Preferința regională pentru un sufix sau altul este dovedită, în gradul cel mai înalt, de derivatele formate cu sufixe diferite de la aceeași bază de derivare, precum în *mierlucă*, *mierliță*, *mierlișcă* ș.a., formate de la *mierlă*, dar utilizate fiecare în altă arie lingvistică.

b) Derivarea diminutivală multiplă înseamnă formarea de la același cuvînt a mai multe diminutive, la exemplul anterior adăugîndu-se altele, precum *micuț*, *micușor*, *miculeț*, *micșorel*, *mititiuc*, *mituțel* ș.a. de la *mic*; *cutărică*, *cutăriță* ș.a. de la pronumele *cutare*.

Aproape fiecărui prenume simplu îi corespund un diminutiv sau mai multe: *Petrișor*, *Petruț*(*a*) de la *Petru*; *Ionel*, *Ionică*, *Ionuț* de la *Ion*; *Mihăiță* de la *Mihai*; *Maricica*, *Măriuța* și *Marița* de la *Maria*; *Elenuța*, *Elenuca*, *Elenica*, *Elenița* de la *Elena* ș.a.

c) Dubla diminutivare apare obișnuit la nume de rudenie naturală precum *mămicuță* < *mămică* (< *mamă* + *-ică*) + *-uță*; *tăticuță* < *tătic* (< *tată* + *-ic*) + *-uță*; *bunicuță* < *bunică* (< *bună* + *-ică*) + *-uță* ș.a. Alte exemple: *mioriță* < *mioară* (< *mia* + *-ioară*) + *-iță*; *mărișoruț* < *mărișor* (< *mare* + *-ișor*) + *-uț*; *drăguțel* < *drăguț* (< *drag* + *-uț*) + *-el*; *ferestruică* < *ferestruie* (< *fereastră* + *-uie*) + *-ică* ș.a.

d) Mai ales în această situație, dar, adeseori, și în cazul celorlalte, diminutivele se explică preponderent prin dominația afectului și – mult mai puțin – prin necesitatea de a exprima ideea de „(mult) mai mic“ –, fiindcă ele implică intimitatea, familiaritatea, atașamentul etc., fapt dovedit și de utilizarea, în alte domenii decît cele ale vieții afective, a sintagmei formate din *termenul de bază* + *adjectivul* „*mic*“, în locul diminutivului echivalent (parțial) semantic: în pediatrie se vorbește de (*bolile*) *copilului mic*, nu de *bolile copilașului*; *masa mică*, *scaunul mic* etc. sînt diferite nu numai prin dimensiuni, ci și prin forme de *măsuță* și de *scăunaș* etc., exemple care dovedesc utilitatea semantică a diminutivelor. Valoare exclusiv afectivă au diminutive (formale) precum *mămăliguță*, *sărmăluțe* ș.a.

apoi *anişor*, *ziulică*, *nopticică* ş.a., care nu se referă la „ani mai mici“, „zile mai mici“ etc., ci la sentimentele vorbitorului faţă de noţiunile ale căror nume stau la baza diminutivării.

Situaţii tipice în care apar, cu funcţii semantice specifice diminutivale, sînt şi următoarele:

a) în toponimie, hidronimie, oronimie, diminutivele denumesc: localităţile noi (obişnuit, mai mici), formate lîngă cele mai vechi (şi mai mari) denumite prin termenul de bază, precum diminutivele *Brăiliţa* < *Brăila* + suf. *-iţa*, *Mănăstioara* < *Mănăstirea* + *-ioara*, *Poieniţa* < *Poiana* + *-iţa*, *Rebrişoara* < *Rebra* + *-işoara*; afluenţii unei ape curgătoare: *Bistricioara* < *Bistriţa* + *-ioara*, *Bârlădel* < *Bârlad* + *-el*, *Bahluieţ* < *Bahlui* + *-eţ*, *Olteţ* < *Olt* + *-eţ*, *Vasluieţ* < *Vaslui* + *-eţ* ş.a.; vîrfurile de munţi mai scăzute faţă de vecinii lor mai înalţi: *Pietricica* < *Piatra* (lui Crai) + *-icica*, *Plăicul* < *Plai* + *-ic*(*ul*), *Drăgănelul* < *Drăgan* + *-el*(*ul*), *Măguricea* < *Măgura* + *-ice*(*a*), *Cârţişoara* < *Cârţa* + *-işoara*, ş.a.

b) compasiunea, cea afectivă, duioasă etc., este exprimată elocvent prin diminutive, mai ales în binecunoscuta legendă po-pulară *Monastirea Argeşului*, în pasajul zidirii de vii a soţiei lui Manole, Ana: „Zidul se suia/ şi o cuprindea/ Pîn'la *costişoare*/ Pîn'la *ţîţişoare*/ Pîn'la *buzişoare*,/ Pîn'la *ochişori*,/ Pîn'la *peri-şori*.“

c) în expresia ironiei (uneori, a autoironiei) şi a deprecierii subiective apar diminutive, formate cu sufixul -*aş*, de la nume de profesii: *actoraş*, *autoraş*, *doctoraş*, *gazetăraş*, *ofiţeraş*, *profesoraş* ş.a., prin extensie şi: *directoraş*, *poetaş*, *povestaş* ş.a. Vezi şi titlul unui articol de ziar: *O gogoşică, o ţigărică, a cafeluţă şi-o vedetuţă* („Naţional” de luni, 23 august 1999, p.14, col.1, jos).

În *Harap Alb* de Ion Creangă, buzele (marei) ale lui *Gerilă* sînt numite *buzişoare*; în *Ivan Turbincă*, eroul principal scoate din turbinca lui „cîte un *drăcuşor* de *cornițe*“, iar în *Amintiri din copilărie* autorul se defineşte,

după ce în narațiune a arătat că fusese leneş, ca „*hărnicuț* cît se poate".

d) în limba veche, slujbele şi rangurile inferioare şi dependente de cele (mai) însemnate erau denumite cu diminutive formate de la numele celor superioare ierarhic: *isprăvnicel*, *armăşel*, *portărel*, *comişel* (< *comis* + *-el*) *vătăşel* (< *vătaf* + *-el*) ş.a.; *bănişor*, *spătărel*, *stolnicel* ş.a.

Dacă limbajul popular-folcloric şi cel cult bazat pe acesta cultivă diminutivele, cu efecte literare convingătoare, literatura beletristică modernă nu i-a găsit resurse noi, utilizîndu-le, rar, doar pentru ironie şi pastişă, semn de epuizare a resurselor lui stilistice pozitive.

Atunci cînd sînt utilizate pentru formații lexicale care denumesc obiecte gramaticale anumite, precum în numele de plante *ghiocel*, *lumînărică*, *cimbrişor* ş.a., sufixele precizate mai sus nu (mai) sînt diminutivale, ci au altă valoare semantică (vezi *6*, mai jos).

2. *Sufixele augmentative* sînt sufixele care formează derivate ce denumesc obiecte şi însuşiri mai mari decît cele obişnuite (denumite de cuvintele de bază); adeseori, augmentativele au valoare conotativă depreciativă şi peiorativă, ca reflex al sentimentului de refuz şi de repulsie față de ceva neobişnuit prin supradimensionare negativă, fapt dovedit de utilizarea lor frecventă în contexte anumite şi de constituirea lor ca antonime ale diminutivelor formate de la aceeaşi bază de derivare, în *fătoi* - *fetiță*, *băboi* - *băbuță*, *pietroi* - *pietricică*, *cămeşoi* - *cămeşuică*, *băiețoi* - *băiețel* ş.a.

Între cele 10 (deci numeroase) sufixe augmentative (14, cu variante ale lor), cele mai frecvente sînt *-oi*, în exemplele de mai sus şi în multe alte cuvinte; *-ɔaie* în *lopătoaie*, *pălmoaie*, *urechioaie* ş.a.; *-an* în *băietan*, *bețivan*, *golan* (< gol) ş.a.; *-ău* în *băltău*, *fălcău*, *lingău* ş.a.; *-ălău* în *mutălău*, *prostălău* ş.a.; *-oc* (*og*) în *pălmoacă*, *băltoc* - *băltoacă*, *piciorog*, *terfeloagă* ş.a.; *-ăreț* în *băgăreț*, *plîngăreț*, *zîmbăreț* ş.a.; *-anie* în *arătanie*, *jălanie*, *bîzdîganie* „monstru, namilă, ciudățenie" (mai ales în Moldova); *-(s)oman* în *capsoman*, *grosoman* ş.a.; nu sînt

depreciative *ciorsac* < *cioarsă* „cuțit", *ciotac* < *ciot* ş.a., formate cu sufixul *-ac*, şi nici *copilandru*, *feciorandru*, *cățelandru*, *puiandru* ş.a., formate cu sufixul augmentativ *-andru*.

Sentimentul de respingere domină în *Amintiri din copilărie:* Trăsnea „cel urîcios" îi dă unei fete „un *pupoi* fără veste". Aprecierea subiectivă este omniprezentă: în *Harap Alb*, acelaşi obiect, *buzele* lui *Gerilă*, sînt cînd „*buzoaie* mari şi dăbălate", cînd *buzişoare:* „strînge-ți *buzişoarele* acasă"; într-o relatare în stil oral se spune: „îi mergea *gurița*, adică *guroaia*", iar un copil exclamă la primirea în dar a unei jucării: „asta nu-i *maşinuță*, e *maşinoaie*". Alternativ, în stilul oral se spune, cu acelaşi sens, atît *geroi* cît şi *geruleț* „ger mare".

Din ultimele exemple se poate observa că şi valoarea augmentativă se neutralizează. Neutralizarea valorii augmentative este sistematică în situația în care sufixele precizate sînt utilizate pentru a forma derivate care denumesc fie obiecte specifice, precum *căsoaie*, *cuțitoaie*, *scăunoaie* ş.a. (vezi T_6 mai jos), fie persoane de sex feminin, precum *rusoaică*, *franțuzoaică* ş.a. (vezi *6*, mai jos).

3. *Sufixe de agent* sînt sufixele care formează derivate ce-i denumesc pe autorii unei acțiuni sau pe agenții care înfăptuiesc o acțiune sau creează o însuşire. Cele mai frecvent utilizate sufixe de agent sînt: *-ar*(*-er*), care formează, obişnuit, derivate de la substantive: în *oier*, *podar*, *blănar*, *cizmar*, *frînar*, *gazetar*, *bişnițar*; *-tor*, care formează, obişnuit, derivate de la forma de infinitiv prezent activ a verbelor, în *învățător*, *muncitor*, *fumător*, *secerător*, *veghetor*, *vînzător*, *vrăjitor*, dar şi *călător* (< *cale*); *-aş*(*-eş*) în *arcaş*, *căruțaş*, *cinsteş*, *făptaş*, *plutaş*, *poştaş*; *-giu* în *camionagiu*, *macaragiu*, *harabagiu*, *pastramagiu*, apoi în *duelgiu*, *scandalagiu*, *reclamagiu* (tustrei termenii avînd conotații negative); *-ist* în *tractorist*, *junimist*, *țărănist* ş.a. şi (în sport) *fondist*, *spatist*, *paraşutist*, *prăjinist* ş.a.; *-eț* în *certăreț*, *cîntăreț*, *iubăreț*, *petrecăreț*, *plimbăreț*, *plîngăreț*, *zîmbăreț*, *vorbăreț* (toate avînd, în grade variabile,

conotație negativă); *-easă* în derivatele care denumesc profesii feminine, precum *cusătoreasă*, *spălătoreasă*, *lenjereasă*, *găinăreasă*. Între sufixele de agent neologice, cel mai productiv este *-ist*, din *fondist*, *spatist*, *prăjinist* ş.a. (în sport), *internetist* (în domeniul computerelor). Cu sufixele *-ist* şi *-ism* se formează, obişnuit, derivate de la aceeaşi bază (*junimist* şi *junimism*, *sămănătorist* şi *sămănătorism* ş.a.), astfel că ele alcătuiesc un cuplu, însă tendința foarte recentă este de a se alcătui numai cuvinte cu *-ist*, nu şi cu *-ism*, mai ales de la abrevieri, de tipul *peunerist* (< *PUNR*), *pedist* (<*PD*), *penelist* (< *PNL*) ş.a., fapt care sugerează ideea de partizanat neînsoțit de convingerea doctrinară aferentă normală. Foarte recent, aceste sufixe formează derivate ironice precum, *țâțisme* „bîrfe", *cacealmist* „farsor" ş.a.

Unele sufixe de agent au dezvoltat sufixe omonime, prin polisemie, fiindcă acestea formează denominative (vezi *6*, mai jos).

4. *Sufixele care formează derivate colective* sînt sufixele care apar în derivate denumind fie grupări de ființe omogene profesio-nal sau etnic, fie obiecte specifice.

Cele mai frecvent utilizate sînt: *-ime* în *țărănime*, *dăscălime*, *preoțime*, *profesorime*, *studențime*, *muncitorime*, *burghezime*, *prostime* „oameni simpli, neînvățați", *turcime*, *grecime*, *nemțime*; *-iş* în *frunziş*, *pietriş*, *brădiş*, *stejăriş*, *tufiş*; *-et* în *frunzet*, *păsăret*, *căpret*, *frăsinet*, *stejăret*, *bănet* ş.a.; unele sînt sinonime perfecte cu derivatele corespunzătoare formate cu sufixul *-iş*; *-işte* în *porumbişte*, *cînepişte*, *buruienişte*, *inişte*.

5. *Sufixe care formează abstracte nominale*. Cele mai frecvente sînt: *-ie* în *lăcomie*, *prietenie*, *domnie*, *robie*; *-ură* în *izbitură*, *înjurătură*, *împunsătură*, *întorsătură*; *-ătate* în *greutate*, *răutate*, *pustietate*, *singurătate*, *străinătate*; *-eală* în *acreală*, *greşeală*, *răceală*, *tăgăduială*, *sfială*; *-ință* în *biruință*, *silință*, *privință*, *îngăduință*; *-ism* în *poporanism*, *sămănătorism*, *gîndirism*, *eminescianism*, *moldovenism*; sufixoidul *-icol* în *arboricol*, *pomicol*; *-(i)r(e)* în *felicitare*,

subsumare, *interogare*, *comitere*, *de-raiere*, *convertire*, *consimțire* etc., deci în derivate de la verbe neologice; -*iadă* în (foarte noi) *mineriadă*, *golaniadă*, *cuponiadă*, *şomeriadă* ş.a.

6. *Sufixele care formează denominative*, adică nume de plante şi de animale, de instrumente, de oameni şi de locuri.

a) nume de plante şi de animale (sînt alte sufixe, datorită funcției lor, decît sufixele omonime din care provin, vezi *1*, *2*, *3*, şi *8*): -*aş* în *toporaş*, *călțunaş*, *trifoiaş*; -*el*(*ea*) în *ghiocel*, *stînjenel*, *zorea*; -*că* în *luminărică*, *răchițică*; -*ior*(-*ioară*, -*şor*, -*ior*) în *ovăscior*, *lăcrămioară*, *grîuşor*; -*iță* în *crăiță*, *garofiță*, *lămîiță*; -*ariță* în *degetariță*; -*oasă* în *bărboasă*, *băşicoasă*, *lipicioasă*, *nebunoasă*; -*oi* în *păpuşoi*, *usturoi*; de asemenea: -*ar* în *cufundar*, *lăptar*, *nisipar*; -*iță* în *gîrliță* (un soi de rață sălbatică); -*toare* în *ciocănitoare*, *lipitoare*, *privighetoare*; -*uş* în *pescăruş*, *țigănuş*.

b) nume de instrumente: -*ar* în *brăzdar*, *coşar*, *cenuşar*, *grînar*, *porumbar*, *umbrar*; -*tor* în *bătător*, *încălțător*, *ştergător*, *răcitor*, *schimbător* (de viteze, la autoturism), *dormitor*; -*toare* în *secerătoare*, *treierătoare*, *vînturătoare*.

c) nume de locuri: -*eni* în *Cetățeni*, *Ungureni*, *Ungheni*, *Copăceni*, *Munteni*, *Suceveni*; -*ari* în *Rovinari*, *Buştenari*; -*ăria* în *Broscăria*; -*ăuți* în *Bădăuți*, *Rădăuți*, *Pătrăuți*; -*et*, -*iş* şi -*işte* în *Brădet*, *Clăbucet*, *Aluniş*, *Mestecăniş*, *Măzăriştea*, *Porumbiştea* ş.a.

d) nume de oameni: -*escu* (*ulescu*) în *Alexandrescu*, *Constantinescu*, *Iliescu*, *Ionescu*, *Georgescu*, *Popescu*, sufix antroponimic specific românesc, astfel că orice nume de persoană derivat cu acest sufix este originar românesc; -*eanu* în *Moldoveanu*, *Munteanu*, *Ardeleanu*, *Bucovineanu*, *Dobrogeanu*, *Bârlădeanu*, *Grădişteanu*; -*iu* în *Gheorghiu*, *Grigoriu*, *Manoliu*, *Vasiliu*; -*ache* în *Petrache*, *Vasilache* ş.a.; -*oiu* în *Oproiu*, *Porumboiu* ş.a.; -*ea* în *Ciorbea*, *Florea*, *Grozea*, *Cornea*, *Negrea*. De la acelaşi prenume (nume) originar, cu sufixe diferite sînt formate nume de persoană variate: *Cornescu*, *Corneanu*, *Cornea*;

Crăciunescu, Crăciuneanu, Crăciunoiu; Alexandrescu, Alexandreanu, Alexandroiu; Teodorescu, Teodoreanu, Teodoroiu, Teodorache, Teodoriu; Manolescu, Manoleanu, Manolache, Manoliu ş.a.

7. *Sufixe care formează adjective ce denumesc caracteristici hipertrofiate.* Cele mai frecvent utilizate sînt: *-os* (*-ios, -cios*) în *noduros, bubos, cîinos, dințos, drăgăstos, fioros, mucos, mîncăcios, tăios, lunecos, tînguios* ş.a., nota lor semantică specifică fiind „caracterul hipertrofiat al însuşirii", fiindcă, de exemplu, *dințos* înseamnă „cu dinții (foarte) mari", nu pur şi simplu „cu dinți"; *-at* în *buzat, (păr) inelat, (față) pistruiată, urechiat*; *-nic* (*-alnic*) în *zornic, spornic, şăgalnic, obraznic*; *-al* în *vamal, corecțional, inchizitorial, anual, săptămînal*; *-abil* în *atacabil, măsurabil, simțibil, locuibil, digerabil, auzibil, vizibil*; *-esc* în *bărbătesc, femeiesc, lumesc, prietenesc, englezesc*; *-iu* în *auriu, arămiu, cărămiziu, măsliniu, portocaliu, trandafiriu.* Există în această grupă şi sufixoide: *-fil* şi *-fob*, în *românofil - românofob, rusofil - rusofob.*

8. *Sufixe care formează adverbe de modalitate*: *-eşte* în *copilăreşte, nebuneşte, tinereşte, voiniceşte, nemțeşte, ruseşte, englezeşte, franțuzeşte, italieneşte*; *-iş* (*îş*) în *cruciş, pieziş, curmeziş, pieptiş, chiorîş, tîrîş*; *realmente, literalmente, siguramente, necesarmente* ş.a., în care se identifică segmentul *-mente*, sînt, toate, împrumuturi recente.

9. *Sufixele care formează derivate denumind originea locală a vorbitorului: -ean* în *moldovean, muntean, ardelean, bănățean, bucovinean, oltean, dobrogean, ieşean, crişan, maramureşean, clujean, bucureştean*; *-ez* în *francez, englez, bavarez, tirolez, münchenez*; *-ian* în *brazilian, canadian, indian* ş.a.; *-iot* în *cipriot, sofiot* ş.a. Aceeaşi valoare, dar secundară, o au şi sufixele colective (vezi *4*, mai sus).

Între sufixele lexicale verbale (care formează verbe) cele mai utilizate sînt: *-u*(*i*) în *găzdui, glăsui, rostui, plănui, tăinui*; *-iz*(*a*) în *provincializa, ruraliza, verbaliza,*

dugheniza, *victimiza*, *nucleoniza*, *publiciza*; -*on*(*a*) în *concluziona*, *atenționa*; -*ific*(*a*) în *mumifica*, *osifica*, *simplifica*; -*î*(*i*) cu varianta -*ă*(*i*) în *cîrîi*, *fîșîi*, *zumzăi* (formează verbe de la onomatopee); -*ăn*(*i*) în *clănțăni*, *crănțăni*, *zdupăni*.

Deosebit de des întîlnite în limba tradițională (aceea de dinaintea pătrunderii masive a împrumuturilor din limbile moderne), unde ponderea lor, ca frecvență în enunțuri și în dicționare, este foarte mare, de aproximativ 45%, împreună cu celelalte categorii structurale de formații lexicale, derivatele sufixate utilizate în stilurile funcționale preponderent neologice (științific și administrativ) sînt însă puțin utilizate (cum se poate constata foarte ușor), în locul lor apărînd termeni sinonimi simpli (monoradicali) împrumutați, comuni cu limbile europene moderne. Limba populară continuă însă să formeze derivate cu sufixe, deși ritmul creării lor este mult mai scăzut decît odinioară, neresimțindu-se acut utilitatea prea multora noi și formațiile ocazionale (create *ad hoc*) avînd mai puține șanse să se impună decît cele de altădată. În ceea ce are specific, limba română nu poate fi însă concepută și înțeleasă decît cu derivatele ei sufixate, înfipte adînc în structura ei lexicală.

Clasificarea semantică a prefixelor și prefixoidelor. Și această clasificare grupează în categorii distincte prefixele și prefixoidele sinonime (tot o sinonimie aproximativă, dependentă de apartenența morfologică a bazelor de derivare și de semnificația etimologică și funcțională a afixelor).

Luarea în considerație a celor mai frecvente și mai importante, prin productivitate, afixe lexicale proclitice, față de baza de derivare, conduce la alcătuirea următoarelor unsprezece categorii semantice:

1. *Prefixele negative* sînt prefixele care neagă o calitate, un obiect sau o acțiune, formînd adjective, substantive și verbe care se constituie ca termeni opuși, antonimici celor

care formează baza de derivare. Cele mai frecvente prefixe negative sînt: *ne-* în *necredință*, *neom*, *nepriceput*, *neatent*, *necritic*, *nemulțumi*, *nesocoti* ș.a., acest prefix fiind corespondent românesc al prefixelor negative *in-* și *non-* (cu care coexistă în limba română actuală) din alte limbi moderne: *necondiționat*, cf. fr. *inconditionné*, *necontestat*, cf. fr. *inconteste*, *nealiniat*, după fr. *nonaligné*, *neavenit*, după fr. *nonavenu*; are, de asemenea, particularitatea de a apărea la verbe, în compuse cu adverbul *mai*, numai la gerunziu și participiu, în *nemaivorbind*, *nemaiauzind*, *nemaiîntrebînd*; *nemaiauzit*, *nemaipomenit* ș.a.; *in-* în *inanimat*, *inactual*, *inofensiv*; *i-* în *ireal*, *irepetabil*, *irațional*, *irealizabil*, *irecuperabil*; *a-*(*an-*) în *apolitic*, *anormal*, *anistoric*; *non-* (livresc) în *nonbeligerant*, *noncontradicție*, *nonfigurativ* (toate împrumuturi din franceză).

Concurența între prefixe negative a dus la formarea de sinonime perfecte, precum *impopular* - *nepopular*, *inabil* - *neabil*, *inadecvat* - *neadecvat*, dar și la diferențieri semantice între formații lexicale de tipul *imperfect* (în morfologie) - *neperfect*, *impersonal* - *nepersonal*, *impertinent* – *nepertinent*, *invalid* - *nevalid* (pentru sensuri să se vadă dicționarele citate). Derivate ocazionale: *nefum*, *nepește* ș.a. (la N. Stănescu); *nemînie* (la Gr. Vieru); *nepoezii* (la N. Dabija).

2. *Prefixoidul peiorativ*: *pseudo-*, care acordă cuvintelor formate sensul de „care nu are valoarea afirmată de bază“, în *pseudoștiință*, *pseudoartă*, *pseudoautoritate*, *pseudocultural* ș.a.

3. *Prefixele de reversibilitate sau prefixele privative* sînt prefixele care acordă derivatelor pe care le formează sensul de „caracteristică de care este lipsit ceva sau cineva“.

Cele mai importante sînt: *des-* (*dez-*) în *descentraliza*(*t*), *dezgropa*(*t*), *descleia*(*t*), *desprinde* (*desprins*); *de-* (neologic) în *decoda*, *demonta*; *răs-* (*răz-*) în *răzgîndi*, *răspopi* ș.a.

4. *Prefixele delocutive* sînt prefixe care implică sensul cuvintelor și locuțiunilor *a* (*se*) *face* (*ca*), *a* (*se*) *face în*

formă de, în: *încolăci* „a se face în formă de colac“, *a îngălbeni* „a se face galben (la față)“, *a îngrozi* „a inspira groază“, *a se îmbujora* „a se face ca bujorul“; *de-* în *deochea*, *depărta*, *desăvîrşi* ş.a.

5. *Prefixele de repetiție* sînt prefixele care indică repetarea acțiunii denumite de cuvîntul care stă la baza derivării. Cele mai frecvente sînt: *re-* în *relua*, *reaprinde*, *reinterpreta*, *readuce*, *rescrie*; *răs-* (*răz-*) în *răsjudeca*, *răsuci* (< *răs-* + *-suci*) „a suci în mod repetat“, *răszice*, *răzda*, *răscula* (< *răs-* + *scula*) „(etimologic) a se scula (ridica împotriva cuiva) în mod repetat“, *răscumpăra*; *s-*(*z*) (neproductiv), în *sfărîma* (< *fărîmă*), *zbuciuma* (< *bucium*), *zvînta* (< *vînt*) ş.a.

6. *Prefixele şi prefixoidele locutive* au rolul de a preciza poziția în spațiu a unui obiect, calitate sau acțiune. Cele mai folosite sînt: *în-* „interior“, în *înmagazina*, *înființa*; *intra-* „în cadrul“, în *intramolecular*, *intracelular*, *intraocular*; *inter-* „între“, în *intercontinental*, *intermolecular*, *intercelular*, *interplanetar*; *sub-* în *subsol*, *submarin*, *subunitar*; *supra-* în *supranume*, *suprapopula*; *trans-* „peste“, în *transoceanic*, *transcontinental*; *extra-* „în exterior“, în *extracelular*, *extraurban*, *extrabugetar*; *circum-* „împrejurul“, în *circumlunar*, *circumsolar*; *tele-* „departe“, în *teleaudiție*, *telecomandă*.

7. *Prefixele şi prefixoidele de timp şi ordine* indică poziția în spațiu sau (şi) în timp a acțiunii, calității sau obiectului denumit de cuvîntul de bază. Cele mai utilizate sînt: *pre-* „înainte(a)“, în *preistorie*, *precapitalist*, *prejudecată*, *preîntîmpina*, *preaviz*, *preo-peratoriu*, *preadolescență*, *preamplificator*, *prefabrica*(*t*); *ante-* în *anterevoluționar*, *antevorbitor*, *antepenultim*; *post-* „după“, în *postrevoluționar*, *postdecembrist*; *neo-* „nou“, în *neobarbarie*, *neoretorică*, *neopersecuție*; *vice-* „secund“, în *vicepreşedinte*, *viceministru*, *viceprimar*; *ex-* „fost“, în *expreşedinte*, *exministru*.

8. *Prefixele şi prefixoidele de grad şi de dimensiune* precizează categoria de grad sau de dimensiune a însuşirii, calităţii, acţiunii sau obiectului denumit de cuvîntul din care provine baza de derivare. Cele mai multe afixe din această categorie sînt împrumuturi recente din limbile moderne, din latina cultă sau din elenă: *arhi-* „mai mare decît, peste“, în *arhiduce*, *arhidiacon*, *arhiepiscop*, *arhidioceză*; *stră-* în *străluci*, *străfulgera*, *strălumina*, *străfund*, *străbunic*; *supra-* şi *super-* „cel mai, peste necesităţi şi norme“, în *supradimensionat*, *supraproducţie*, *supraom*, *suprapreţ*, *supermagazin*, *superindustrializat*; *hiper-* în *hipertensiune*, *hiperaciditate*; *semi-* în *semiinteligent*, *semiîntuneric*, *semisucces*, sinonim cu *semieşec*; *pre-* în *preocupa*, *preamări*, *preplin*, *predomina*; *mega-* în *megapăcăleală*, *megatîmpenie*; *macro-* în *macrocosmos*, *macromoleculă*; *micro-* în *microundă*; *maxi-* în *maxitaxi*, *maxijupă* şi *mini-* în *minicar*, *minijupă*, *miniinformaţie*.

9. *Prefixele şi prefixoidele de atitudine* exprimă atitudinea care însoţeşte utilizarea numelor de însuşiri, obiecte sau acţiuni. Cele mai frecvent utilizate afixe din această categorie sînt: *anti-* şi *contra-* „împotrivă“ în *antiatomic*, *antidemocratic*; *contraproductiv*, *contrazice*, *contraofensivă*, *contragreutate*, *contrapagină*; *para-* în *paratrăsnet*, *parazăpadă*; *pro-* şi *filo-* „pentru, iubitor de“, în *projunimist*, *proamerican*, *progerman*, *proafrican*; *filogerman*, *filofrancez*; antonim cu *fob-* din *americanofob* etc.; *auto-* „singur“, în *autoeduca*, *autoeducaţie*, *autocenzură*, *autoregla*, *autoadministra*, *autoaprecia*; *con-* (*co-*) în *consens*, *conşcolar*, *concetăţean*, *coasociat*, *coautor*, *coexista*, *confrate*; *ne-* la adjective cu sensul de superlativ absolut de superioritate, în *nespus*, *nepreţuit* ş.a. „foarte frumos/ valoros“.

10. *Prefixele şi prefixoidele de număr* precizează modul de existenţă sau gruparea, periodicitatea etc. însuşirilor şi obiectelor denumite de termenii care furnizează baza de

derivare. Toate afi-xele aparținînd acestei categorii sînt împrumutate în epoca românei moderne și au origine și întrebuințare internațională: *mono-* și *uni-* în *monocultură*, *monomotor*, *monosilabic*, *monocolor*, *monocameral*; *unilateral*, *unidimensional*, *unipersonal*; *bi-* „doi", în *bianual*, *bicolor*, *bimotor*, *bilunar*, *bicameral*, *bisilabic*; *tri-* „trei", în *trimotor*, *tricolor*, *trisilabic*; *cvadri-* în *cvadrimotor*; *multi-* și *poli-* „mult", în *multifuncțional*, *policalificare*, *polisportiv*.

11. *Prefixoidele indicatoare de mediu* (de existență sau de utilizare) al obiectelor precizate de numele bazelor de derivare. Toate sînt afixe neologice. Cel mai des întîlnite sînt: *auto-* „cu/, despre motor", în *autoatelier*, *automacara*, *autocurățitoare*, *autogreder*, *autotun*; *aero-* „aer", în *aeronaval*, *aeroglisor*; *hidro-* „apă", în *hidrosferă*, *hidrotehnică*; *termo-* „căldură", în *termocentrală*, *termoatomic*; *foto-* „lumină", în *fotoaerian*, *fotografie*; *bio-* „viață", în *biosferă*, *biogaz*, *biochimie*, *biofizică*; *geo-* „pămînt", în *geosferă*, *geopolitic*; *hemo-* „sînge", în *hemostatic*, *hemodializă*; *zoo-* „animal", în *zootehnică*, *zootehnician*; *hipo-* „cal", în *hipotracțiune*; *tele-* „referitor la televiziune", în *teleșcoală*, *telespectator*, *telegazdă*, *teletîmpenie*, *teleseducție*.

*

Luarea în considerare a mai multe prefixe și, mai ales, a mai multe prefixoide conduce, pe de o parte, la identificarea și a altor grupări semantice de afixe antepuse bazei de derivare, iar, pe de altă parte, la subdiviziuni amănunțite în cadrul grupărilor deja precizate, însă rostul prezentării sintetice de față nu permite detalieri și precizări monografice de detaliu (acestea pot fi găsite în lucrările citate la bibliografie). Studiile statistice arată că, în limba română actuală, se formează mai multe cuvinte cu prefixoide decît cu prefixe, astfel că, și în acest fel, limba

română se apropie mai mult decît pînă acum de limbile moderne, care cunosc acelaşi proces de utilizare masivă a aceloraşi prefixoide; de altfel, destul de multe dintre cuvintele cu care s-a exemplificat mai sus sînt formate la fel, sau aproape la fel, atît în limba română, cît şi în alte limbi europene, fără a putea spune totdeauna care limbă le-a creat înaintea altora, dar acest fapt (identificarea priorității în creația lexicală) are importanță redusă. Oricum, tendința limbii române actuale, în această privință, este aceeaşi ca şi în alte limbi: internaționalizare lexicală prin creații şi prin împrumuturi reciproce din acelaşi fond comun latino - romanic.

Derivarea regresivă. Prin acest subprocedeu se formează, eliminîndu-se în totalitate sau numai parțial, din baza de derivare a cuvîntului originar, o unitate considerată de vorbitori, pe baza unui model de derivare progresivă, a fi semantică, deci afix lexical (care este, uneori, afix real, dar, care, alteori, este numai aparent afix lexical); se formează deci astfel cuvinte al căror radical este mai scurt decît radicalul cuvîntului de bază. Astfel, pe baza unui model derivativ (sau model formativ, în general), ilustrat, de exemplu, de verbul *găzdu*(*i*), format cu sufixul lexical -*u* de la substantivul *gazdă* < magh. *gázd*, şi în care radicalul verbului, *găzdu-* este mai lung, prin sufixul -*u*-, decît radicalul *gazd-* al substantivului originar, de la verbul *făgădu*(*i*) < magh. *fogádni*, în care şi -*u*- face parte din cuvîntul originar – deci verbul nu este derivat şi are radicalul (identic cu baza de derivare) *făgădu-* , s-a format, eliminîndu-se -*u*-, considerat, greşit, sufix, substantivul corespunzător *făgadă*, al cărui radical, *făgad-*, este mai scurt decît radicalul verbului. În cazul derivării regresive este vorba de o răsturnare a raportului cuvînt originar, primordial - cuvînt format: ceea ce este format, adică *făgadă*, este considerat cuvînt originar, tot aşa cum, corect de această dată, este originar substantivul *gazdă*, iar ceea ce este

realmente cuvînt primordial, *făgădui* (cu tot cu *-u-*) este interpretat ca derivat, ca şi *găzdui*, derivat de la *gazdă*. Numai lingvistul cunoaşte (nu totdeauna) situaţia reală şi o prezintă ca atare. Această analiză greşită a vorbitorului comun este însă benefică, fiindcă se creează astfel cuvinte noi, integrate firesc în categoria acelora formate prin derivare.

În opoziţie cu derivarea progresivă, derivarea regresivă este mult mai redusă ca varietate (număr de categorii de derivate) şi amploare (număr de derivate), însă se poate aprecia că s-au format astfel, pînă acum, aproximativ o sută de cuvinte, fapt care justifică identificarea şi analiza lor; de asemenea, se poate constata că, în raport cu derivarea progresivă, semisistematică (cu aceleaşi afixe nu se formează totdeauna derivate de la orice cuvînt), derivarea regresivă este, cel puţin deocamdată, nesistematică, chiar aleatorie, fiindcă, în situaţii similare, derivatul regresiv s-a format sau nu s-a format. Astfel, dacă *făgadă* s-a format de la *făgădui*, de la *tămădui* (< magh. *támadni*) nu s-a format un substantiv, posibil, precum *tămadă* „leac, remediu, medicament“ (şi aproape sigur că nici nu se va forma, cuvintele sinonime *leac*, *remediu* etc. fiind suficiente). Se mai poate observa că, în derivarea regresivă, se formează, de la cuvîntul originar, un singur derivat, pe cînd, în derivarea progresivă, de la un acelaşi cuvînt (aceeaşi bază de derivare), cu afixe diferite, se formează, direct sau indirect, obişnuit, mai multe derivate.

Derivatele regresive se pot clasifica, după un criteriu morfologic, în categorii, după părţile de vorbire în care se integrează; în cadrul părţii de vorbire, clasificarea ţine cont de afixul, aparent sau real, eliminat din cuvîntul originar, în procesul derivării. În a-cest sens, pot fi identificate următoarele patru categorii, din care mai bine reprezentate sînt primele două.

a) *Verbele formate de la substantive sau de la adjective*: *furniza* < *furnizor* (< fr. *fournisseur*), *represa* < *represor* (< lat. *repressor*), *picta* < *pictor* (< lat. *pictor*) şi *regiza* < *regizor* (< germ. *Regisseur*), prin eliminarea, din

substantivul originar, a părții finale *-or*, considerate sufix lexical (de agent), modelul imitat fiind reprezentat de o pereche precum vb. *sculpta* (< fr. *sculpter*) - substantivul *sculptor* (< fr. *sculpteur*); *şofa* < *şofer* (< fr. *chauffeur*), prin eliminarea părții finale *-er*, considerate sufix de agent, modelul imitat fiind *friza* (< fr. *friser*) - *frizer* (< germ. *Friseur*); *nemuri* < *nemuritor* (*ne-* + *-muritor* < *muri-* + *-tor*), prin eliminarea sufixului de agent *-tor*, modelul urmat fiind *muri* - *muritor*, *citi* - *cititor* etc.; *bejeni* < *bejenie* (sl. *be–enija*), *obîrşi* < *obîrşie* (sl. *obru–ije*), *copilări* < *copilărie* (< *copil-* + *-ărie*), *obiecta* < *obiecție* (< fr. *obiéction*, lat. *obiectio* „mustrare"), partea eliminată din substantivele originare fiind *-ie*, iar modelul imitat fiind reprezentat de perechi precum *veseli* - *veselie*, *mări* - *mărie* ş.a.;

vernisa < *vernisaj* (< fr. *vernissage*), prin eliminarea părții finale *-aj* a substantivului, modelul luat în considerare fiind *echipa* (< fr. *equiper*) - *echipaj* (< fr. *equipage*);

vărga < *vărgat*, *bălța* < *bălțat*, *încornora* < *încornorat*, *pițigăia* < *pițigăiat*, *tărca* < *tărcat*, *timora* < *timorat*, *tracta* < *tractat*, *uzita* < *uzitat* ş.a., prin eliminarea părții finale *-at* din adjectivele originare, moştenite (precum *vărgat* < lat. *virgatus*, *bălțat* < lat. *balteatus*) sau împrumutate (precum *laureat* < lat. *laureatus*, *tractat* < fr. *tracté*, adaptat la forma de participiu românesc ş.a.); modelul urmat este foarte bine reprezentat sub raport cantitativ: *cînta* - *cîntat*, *mînca* - *mîncat* etc.;

neferici < *nefericit*, *desăvîrşi* < *desăvîrşit*, *mitropoli* < *mitropolit*, *nesocoti* < *nesocotit*, *nenoroci* < *nenorocit* ş.a., prin eliminarea, din adjectivul care furnizează baza de derivare, a părții finale *-it*, după un model reprezentat sistematic de *citi* - *citit*, *vopsi* - *vopsit* etc.;

aniversa < *aniversare* (format, şi el, de la adj. *aniversară* < fr. *anniversaire*), *prelimina* < *preliminare*, *radiofica* <

radioficare ş.a., formate prin eliminarea finalei *-are*, pe baza unui model dat de *mînca* - *mîncare* etc.

Verbul *boi* „vopsi, sulemeni“ provine din *boia* (< tc. *boié*), iar verbul *pelti* „a dilua discursul (poetic etc.)“ din *peltea* (< tc. *pelté*), prin eliminarea, din substantivele originare, a părții finale *-ea*, considerată, probabil, desinență (la baza sensului verbului sînt sensurile figurate ale substantivelor).

Sensul verbului (a se) *găina* ne conduce spre *găinaț* (< lat. *gallinaceum*, substantivat), nu spre *găină*, verbul formîndu-se prin eliminarea părții finale *-aț* a substantivului (vezi şi *supra*); *încetini* s-a format de la *încetinel* (*încet-* + sufixul *-inel*, din care a fost eliminată partea *-el*), *rîşni* de la *rîşniță* (< bg. *răşnița*), *duelgi* de la *duelgiu* (*duel-* + sufixul *-giu*), *loca* de la *locație* (< fr. *location*, lat. *locatio*) etc.

Alteori, verbul s-a format, reținîndu-se, numai dintr-o grupare semantică ai cărei termeni, toți împrumutați, au radicali mai extinşi decît are radicalul verbal creat; astfel, *audia* a fost format prin eliminarea finalurilor de după *audi-* din *auditor*, *audiență*, *audiție* şi, în mod similar, au apărut *candida* din *candidat*, *candidatură*; *corela* din *corelație*, *corelat*, *corelativ*; *legisla* din *legislație*, *legislativ*, *legislator*, *legislatură*; *transla* din *translație* şi *translator*; *selecta* din *selector*, *selectiv*, *selectat* ş.a.

În toate situațiile, concomitent cu eliminarea părții finale din cuvîntul originar a avut loc şi o schimbare de valoare morfologică, de la substantiv şi adjectiv – la verb.

b) *Substantive formate de la verbe*: *făgadă*, *tăgadă*, *jind*, *orîndă*, *chibz*, *-uri* ş.a. au fost formate de la verbele corespunzătoare (*făgădui*, *tăgădui*, *jindui*, *orîndui*, *chibzui*, cuvinte originare, împrumuturi din maghiară sau slavă, în raport cu substantivele, derivate regresive), prin eliminarea unității *-u-* din radicalul verbal, considerată sufix lexical, pe baza unui model reprezentat de *tîngă* (< sl. *tonga*) -

tîngui (< sl. *tongovati*), *dar* (< sl. *darŭ*) - dărui (< sl. *darovati*), *plan* - *plănui* (derivat real, acesta) ş.a.;

rîcă, *fiţă*, *bîlbă*, *vîj*, *hîră* ş.a. provin din verbele corespunzătoare (*rîcîi*, *fiţîi*, *bîlbîi*, *vîjîi*, *hîrîi*), împrumuturi sau derivate, prin eliminarea din radicalul lor a unităţii *-î-*, considerate, greşit, a fi sufixul care formează verbe de la onomatopee, fapt real în pe-rechi precum *fîş!* - *fîşîi*, *cîr!* - *cîrîi* ş.a., luate ca model de analiză;

clampă, *cioandă* şi *trancă* au avut la bază verbele *clămpăni*, respectiv *ciondăni* şi *trăncăni*, din al căror radical a fost eliminat segmentul *-ăni*, considerat sufix lexical, pe baza unui model dat de *cioc* - *ciocăni* ş.a.

Concomitent cu eliminarea unei unităţi de sens din cuvîntul originar, peste tot a avut loc şi schimbare de încadrare morfologică, verbul trecînd în substantiv.

c) *Substantive formate de la substantive sau de la adjective*: *microbiolog*, *etimolog*, *merceolog*, *geodez*, *ortoped*, *ecolog*, *venerolog*, *teatrolog* ş.a. provin de la numele, împrumutate, ale disciplinelor ştiinţifice sau ale meseriilor corespunzătoare care au, în plus, în radical, segmentul *-ie*, eliminat la formarea numelor de agent, exemplificate: *microbiologie*, *etimologie*, *merceologie*, *geodezie*, *ortopedie*, *ecologie*, *venerologie*, *teatrologie*, modelul fiind dat de împrumuturi din franceză, precum *filolog* - *filologie*, *biolog* - *biologie* etc.

Prin eliminarea finalei *-ic* din radicalul adjectivelor *aerodinamic*, *cinegetic* şi *tronconic* şi o transpoziţie morfologică (adjectivele devenind substantive) s-au format *aerodinam*, respectiv *cineget* şi *troncon*, modelul fiind *ciclic* - *ciclu* ş.a.

d) *Adjective formate din adjective*

Prin suprimarea părţii iniţiale *in-*, considerată prefix, s-au format *vincibil* din *invincibil*, *vincibilitate* din *invincibilitate*, *transi-gent* din *intransigent* ş.a.

În categoria derivatelor regresive sînt încadrate de unii lingvişti şi substantive precum *alint*, *simţ*, *miros*, *văz*, *auz*

ş.a., explicate ca provenind din forma de infinitiv prezent a verbelor corespunzătoare, originare (*alinta*, respectiv *simţi*, *mirosi*, *vedea*, *auzi*), din care ar fi fost eliminat sufixul verbal, însă identitatea structurală a radicalului substantival cu radicalul verbului impune încadrarea la *conversiune* a cuvintelor formate astfel (vezi, mai jos, *conversiunea*). Tot prin conversiune, intramorfologică, aceasta (vezi *infra*) s-au format *moş* de la *moaşă*, apoi *lămîi*, *banan* ş.a., de la *lămîie* şi, respectiv, *banană* ş.a. (cu radicali identici structural).

Atestările celor mai multe cuvinte formate prin derivare regresivă sînt recente, fapt care arată că acest subprocedeu este productiv din epoca modernă a limbii române, aceasta însemnînd că evoluţia lingvistică îl va spori atît sub raport cantitativ, cît şi din punct de vedere calitativ.

B. Formarea de cuvinte prin compunere

Ca procedeu lexical formativ, compunerea constă în formarea de radicali noi prin îmbinarea într-un singur cuvînt a două sau a mai multe unităţi lexicale utilizate şi independent. Cel mai adesea, se îmbină două cuvinte, ca în compusele *Cîmpulung* < *Cîmpu* + *lung*, *răufăcător* < *rău* + *făcător*, *cincizeci* < *cinci* + *zece* etc., dar, alteori, şi un prefixoid, – utilizat însă şi independent, întreg sau abreviat –, şi un cuvînt, precum *electro* (< *electric*) şi *Banat*, în *Electrobanat* (numele unei întreprinderi din Banat care fabrică aparate electrice). Compusul reprezintă *alt* cuvînt şi *un singur cuvînt*, în raport cu termeni intraţi în compunere, fapt dovedit de: a) sinonimia între compuse şi cuvinte simple (necompuse) de tipul *floarea-soarelui* = *răsărită*; *vinars* = (un anumit fel) *rachiu* ş.a.; b) sensul principal specific compusului, diferit, mai mult sau mai puţin, de semnificaţiile unităţilor lexicale intrate în compunere; c) funcţia sintactică, unică, a compusului, ca şi a fiecărui termen autosemantic simplu utilizabil

independent. Cele mai multe prefi-xoide (ca şi sufixoide) nu există independent în limbă, de aceea, ca şi celelalte afixe (prefixele şi sufixele), ele formează derivate (vezi, mai sus, *Derivarea*). Abrevierile, de tipul C.F.R. (= Căile Ferate Române), CUG (= Combinatul de Utilaj Greu), RATB (= Regia Autonomă de Transport Bucureşti) etc. nu formează unităţi lexicale noi, cu alt sens decît sensul cuvintelor întregi abreviate, ci reprezintă numai forme specifice, *sui-generis*, ale acestora, aceasta însemnînd că abrevierea nu este un (sub)procedeu lexical formativ.

Caracteristicile cuvîntului compus

Cuvîntul compus are două caracteristici:

a) Deşi face parte din categoria „cuvintelor care conţin mai multe impulsiuni semantice" (Al. Rosetti, *Filosofia cuvîntului*, editura Minerva, Bucureşti, 1989, p. 27), cuvîntul compus reprezintă un singur cuvînt, specific, fiind, sub raport semantic şi sintactic, un cuvînt care se comportă ca unul simplu sau ca unul derivat (pentru sinonimii de acest fel, vezi denumirile pentru *drac*, *infra*, la *Sinomie*), astfel că *untdelemn* „ulei (comestibil)" reprezintă un singur cuvînt, *Statu-Palmă-Barbă-Cot* „pitic" – tot un cuvînt (nu patru) ş.a.m.d., fiecare desemnînd un singur concept sau o reprezentare unică şi alcătuind o singură parte de propoziţie (sau un termen al acesteia).

b) La origine, cel puţin, cuvîntul compus este transparent; „raţiunea cuvîntului compus este de a face simţite părţile care îl compun, deşi sensul compusului nu este suma celor două cuvinte componente" (*loc. cit.*), astfel că nu numai *floarea-soarelui* ş.a., ci şi *cineva*, *mujdei* ş.a. au fost (sau sînt) analizabile.

Pentru vorbitorul comun, sînt compuse numai formaţiile lexicale analizabile (cum sînt şi cele de mai sus) de el, însă lingvistul consideră că sînt cuvinte compuse şi formaţiile lexicale care nu mai sînt acum analizabile, dar care au avut

această însuşire în perioada formării lor, cum sînt *deci* < *de aci*, *mujdei* < *must de ai* ş.a. – sau care sînt analizabile în limba din care le-a împrumutat limba română – cum sînt *abajur* < fr. *abatjour* (< *abat jour*) sau *glasvand* < germ. *Glasswand* (< *Glass* + *Wand*) ş.a.

Clasificări ale cuvintelor compuse. Cele mai importante clasificări ale cuvintelor compuse sînt după criteriul morfologic, după gradul de transparenţă, după modul de formare, după categorii de sens ş.a.

1. *După criteriul morfologic* (adică după încadrarea cuvintelor compuse la părţi de vorbire), compusele, indiferent de valoarea morfologică a cuvintelor componente, fac parte din nouă categorii:

a) ***substantivale:*** *Cîmpulung*, *coada-şoricelului*, *fărădelege*, *nu-mă-uita*, *du-te-vino*, *Amariei*, *calcă-n străchini*, *triplusalt* ş.a.

b) ***adjectivale:*** *roşu-închis*, *român-francez*, *tracodacic*

c) ***pronume:*** *cineva*, *ceva*, *fiecare*, *vreunul*

d) ***numerale:*** *unsprezece*, *o sută treizeci şi doi*

e) ***verbe:*** *scrie-împrejur*, „a descrie“, *binevoi*

f) ***adverbe:*** *deodată*, *altădată*, *cumva*, *oricum*, *odată*

g) ***prepoziţii:*** *de la*, *dinspre*, *de pe lîngă*

h) ***conjuncţii:*** *căci*, *deci*, *aşadar*, *întrucît*, *fiindcă*

i) ***interjecţii:*** *vai-vai!*, *ţoc-poc!*, *ţîşti-bîşti!*, *hodoronc-tronc.*

Cele mai numeroase sînt substantivele (prin toponime, îndeosebi), iar cele mai puţine sînt verbele. Nu există *articole compuse.*

2. *După origine* compusele fac parte din trei categorii:

a) preluate din latina populară danubiană (puţine): *Dumnezeu* < *domine deus*, *primăvară* < *prima vera*, *trifoi* < *trifolium*, *mijloc* < *mediu(s) locu(s)*, *codobatură*

< **codabattula*, *miazăzi* < *mediadie*, *miazănoapte* < *medianoctae*, *cîrneleagă* < lat. pop. *carne lega*, *cîşlegi* < lat. pop. *caseu lega*.

b) (relativ numeroase) împrumutate: *feroaliaj* < fr. *ferro-aliage*, *social-democrație* < germ. *Sozial-demokratie*, *nord-est* < fr. *nord-est*, *nord-vest* < germ. *Nordwest*, *formaldehidă* < fr. *formaldéhide*, *trinitroglicerină* < fr. *trinitroglicérine*, *capodoperă* < it. *capo d'opera*, *abajur* < fr. *abatjour*, *glasvand* < germ. *Glasswand* ş.a.; unele şi-au pierdut în română forma internă de compuse originare (nu mai sînt analizabile în termenii componenți originar).

c) (cele mai multe) formate în limba română, fie după model străin, precum *unsprezece* < *un*(*u*) + *spre* + *zece* (după un model dacic, întîlnit şi în albaneză şi întărit de altul, slav sudic, în care se încadrează corespondentul *jedinu na desete*, în care *jedinu* = unu, *na* = spre, peste şi *desete* = zece), *floarea-soarelui* (calc după mai multe limbi europene actuale), *untdelemn* (calc de structură după sl. *dreveno maslo*, cu schimbare de topică, ş.a.), fie fără model străin (celelalte, majoritare), precum *douăzeci*, *cineva*, *întrucît*, *Aluigheorghe* etc.

Compusele din ultima subcategorie provin, cel mai adesea, din locuțiuni, expresii şi, în general, din grupări stabile de cuvinte care s-au sudat în unul singur.

3. *După transparență*, adică după posibilitatea de a recunoaşte unitățile lexicale componente, compusele se clasifică în trei categorii:

a) *analizabile integral* (pot fi recunoscuți toți termenii din cuvîntul compus): marea majoritate, să se vadă exemplele anterioare şi altele, care urmează;

b) *semianalizabile* (poate fi recunoscut numai unul dintre termeni): *amîndoi* < lat. *ambi dui*, *tustrei* < *toți trei*, *anțărț* < *annu* + *tertiu*, *deunăzi* < *deună zi*, *oricine* < *ori* (verbul *veri*)*cine*, *orice* < *ori*(*veri*)*ce*, *cineva* < *cine v*(*re*)*a*, *cîteva* < *cîte v*(*re*)*a*, *fiecare* < vb. *fie* + *care*, *vreunul* < vb. vre(*a*) *unul* ş.a., *undeva* < *unde vrea*, *cumva* < *cum vrea*,

bormaşină < germ. *Bohrmaschine*, *cudalb* < *coadă albă*, *nămiază* < *în amiază* ş.a.

c) *neanalizabile* (vorbitorul comun nu recunoaşte nici un termen component, consideră cuvîntul compus ca un cuvînt simplu, însă lingvistul recunoaşte termenii din care este format compusul): *unelte* < *une alte*, *destul* < *de sătul*, *mujdei* < *must de ai*, *bucălaie* < *bucă laie*, *nişte* < lat. pop. *nescio quid*, *laolaltă* < *la una alta*, *odinioară* < lat. pop. *una de una hora*, *Bobotează* < *Bog botează* sau *apă botează*, *deci* < *de aci*, *căci* < *că ce*, *dacă* < conj. *de* + *că*, *deşi* < conj. *de* + *şi* ş.a.

4. *După modul de formare* compusele se clasifică în compuse formate: a) *prin juxtapunere* (sau parataxă): *douăzeci*, *pleosc-trosc!*, *bunăvoinţă*, *papă-lapte* ş.a.; b) *prin hipotaxă*: *treisprezece*, *ducă-se pe pustii*, *mujdei*, *Bolintin din Deal*, *Muntenii de Sus* ş.a.; c) *prin combinarea parataxei cu hipotaxa*: *douăzeci şi una*; d) *prin elipsă*: *vrînd-nevrînd* < *vrînd* (*sau*) *nevrînd*, *nordamerican* < *american* (*din*) *Nord*, cu topică inversă; *Statu-Palmă-Barbă-Cot* < *Statu* (*cît o*) *palmă*, *barba* (*cît un*) *cot* ş.a.

5. *După raporturile sintactice* dintre termenii intraţi în compunere, compusele sînt: a) *formate prin coordonare*: *social-politic*, *român-german*, *douăzeci şi unu* ş.a.; b) *formate prin* subordonare: *floarea-soarelui*, *zgîrie-brînză*, *nou-născut/ nou-născută*, *libercunoscător*, *Baia-Mare*, *cel de pe comoară*, *lasă-mă-să-te-las* ş.a.

6. *După structura sintactică*, compusele se clasifică în: a) compuse tip *părţi de propoziţie* (multiple): *calea-valea*, *aşa şi aşa*, *tranca-fleanca*, *român-englez* ş.a. b) compuse tip *sintagmă* (determinat + determinant), în care determinantul este fie de tip atribut (şi *acesta*, de multe ori, impune sensul compusului), ca în *floarea-soarelui*, *floarea-brumei* „brînduşă", *floare-domnească* „garoafă", *floare de colţ*, *floare la ureche* „lucru uşor, gratuit" ş.a., fie de tip complement, ca în *binevoitor*, *răufăcătoare*, *binecrescut*,

binecuvînta ş.a.; c) compuse tip *propoziție* precum *fluieră-vînt, zgîrie-brînză, papă-lapte, calcă-n străchini, tîrîie-brîu* (toate cu conotații negative), *Cată-n sus* (nume de persoană) ş.a.; d) compuse tip *frază: treacă-meargă, du-te-vino, lasă-mă-să-te-las, uite-popa-nu-e-popa* ş.a.

7. *După gradul de coeziune* între unitățile care formează compusele, acestea se clasifică în: a) *compuse sudate* (gradul de coeziune este înalt, fiindcă, deşi prima parte a lor este cuvînt flexibil, în compus flexiunea acestuia dispare): *bunăvoință*, (la G-D nu se spune şi *buneivoințe*, ci tot (*importanța*) *bunăvoinței, primăvara* (*primăverii*), *Cîmpulung* (*Cîmpulungului*, nu şi *Cîmpuluilung*) ş.a.; b) *compuse nesudate* (gradul de coeziune este scăzut, fiindcă şi prima unitate lexicală, cuvînt flexibil, din compus continuă să se flexioneze): *rea-voință* (*relei-voințe*), *Baia-Mare* (*Băii-Mari*), *cineva* (*cuiva*), *cîțiva* (*cîteva, cîtorva*) ş.a. Din acest motiv, compusele din prima categorie se scriu „legat, fără cratimă", iar cele din a doua categorie – cu cratimă, după primul element, flexibil, ca şi în îmbinarea liberă.

8. *După valorile morfologice* ale părților de vorbire în care se încadrează unitățile lexicale ale compuselor, acestea fac parte din două categorii: a) *compuse omogene* (părțile componente provin din unități încadrate la aceeaşi parte de vorbire): *cîine-lup* (ambele sînt substantive), *englez-român* (ambele, adjective), *unealtă* (ambele, pronume), *treizeci* (ambele, numerale), *vrînd-nevrînd* (ambele, verbe), *tîrîş-grăpiş* (ambele, adverbe), *de pe lîngă* (toate trei, prepoziții), *dacă* (ambele, conjuncții subordonatoare), *lipa-lipa!* (ambele, onomatopee, deci interjecții). Mai numeroase, şi, desigur, mai variate sînt: b) *compuse neomogene* (deci compusele formate din unități care provin din cuvinte aparținînd unor părți de vorbire diferite), fapt uşor de dedus din aproape toată exemplificarea de pînă acum.

9. După *structură* compusele, indiferent de valoarea morfologică, unică sau diferită, a unităților lexicale originare componente, intră în structuri precum:

a) substantiv + substantiv: *cîine-lup*, *război-fulger*, *armă-laser*, *echipă-fanion*, *controlor-şef* ş.a. (ambele substantive, avînd formă de nominativ-acuzativ); *Poiana Teiului*, *floarea-soarelui*, *rochița-rîndunicii* ş.a. (primul substantiv, cu formă de nominativ-acuzativ, iar al doilea, cu formă de genitiv); *Muntenii de Jos*, *floare de colț*, *buhai de baltă*, *Albă ca Zăpada* ş.a. (primul substantiv are formă de nominativ-acuzativ, iar al doilea este la acuzativ şi este precedat de o prepoziție care cere acest caz).

b) substantiv + adjectiv sau adjectiv + substantiv: *apă-tare*, *Cîmpulung*, *Baia-Mare*, *Harap Alb*; *bună-stare*, *rea-credință*, *Sînpetru*, *Sînnicoară*, *Sîntă Maria Mare*, *triplu salt*, *dublu decimetru*, *domnia-ta*, *dumneavoastră* ş.a.

c) numeral + substantiv: *Cei-Trei-Cosaşi* (constelație), *1 Decembrie*, *Zece Frați*.

d) pronume + verb: *cineva*, *careva*, *ceva* ş.a., sau verb + pronume: *fiecare*, *oricîți*, *oricine*, *orice* ş.a.

e) verb + substantiv şi verb + verb (vezi exemple mai sus): *papă-lapte*, respectiv *treacă-meargă*.

f) prefixul *ne-* + adverbul *mai* + verb la gerunziu sau participiu: *nemaivăzînd*, *nemaivăzut* etc.

10. Cuvintele compuse acoperă o mare varietate de *categorii de sensuri*, fapt explicabil prin mulțimea şi diversitatea lor morfosintactică. Cele mai bine reprezentate categorii sînt cele exemplificate mai jos.

Substantivele compuse sînt denumiri de: ***plante:*** *barba-caprei*, *barba-împăratului*, *barba-lupului*, *barba-ursului*, *coada-calului*, *coada-cocoşului*, *coada-mielului*, *coada-mîței*, *coada-şoricelului*, *coada-vacii*, *coada-vulpii*, *coada-zmeului*, *coada-rîndunicii*, *nu-mă-uita*; să se vadă şi cele mai multe dintre exemplele cu ***floare*** determinat (mai sus); ***animale:*** *buhai* (*sau bou*) *de baltă*, *vaca-domnului*, *ac de mare*; ***personalități şi persoane:*** *Negru Vodă*, *Alexandru*

cel Bun, *Ştefan cel Mare*, *Petru Rareş*, *Ion Nistor*, *Ion Popescu*, *Petru Zugun-Eloae* etc.; ***locuri:*** *Cîmpulung* (Moldovenesc/ Muscel), *Bolintin din Vale*, *Rîmnicu-Sărat* etc.; ***porecle:*** *papă-lapte*, *zgîrie-brînză*, *calcă-n străchini* etc.; ***grade şi ierarhii sociale:*** *inginer-şef*, *locotenent-colonel*, *general-maior*; ***grade de rudenie:*** *mama-mare*, *văr-primar*; ***unităţi de timp:*** *după-amiază*, *miază-noapte*; ***constelaţii:*** *Cloşca cu Pui*, *Cei Trei Cosaşi*, *Ursa Mare*; ***evenimente şi sărbători:*** *Anul Nou*, *1 Decembrie*, *1 Mai*, *Patruzeci de Sfinţi*, *Patruzeci de ucenici*; ***instituţii:*** *Electrobanat*; ***unităţi de măsură:*** *amper-oră*; ***substanţe:*** *apă-tare*, *argint-viu*; ***jocuri:*** *baba-oarba*, *popa-prostul*, *uite-popa-nu-e-popa*; ***boli:*** *abubă*, *bubă neagră*, *buba bubelor*, *deochi*; ***sporturi şi faze sportive:*** *triplusalt*, *lovitură de colţ*.

Adjectivele compuse denumesc ***caracteristici fizice:*** *verde-gălbui*, *verde-închis*, *verde-deschis*, *verde-aprins*, *dulce-acrişor*, *surdo-mut*, *cudalb*, *bucălaie*, *pursînge* ş.a.; ***însuşiri morale:*** *cuminte*, *cumsecade*, *binecrescut*, *clarvăzător*.

Pronumele compuse sînt ***pronume personale***, precum *dînsul*, *domnia-sa*, *dumnealui*; ***reflexive***, precum *sieşi*, *eişi* (arhaism); ***de întărire***, precum *însumi*, *însene*; ***relative***, precum *ceea ce*, *cineşi* (arhaism); ***demonstrative***, precum *celălalt*; ***nehotărîte*** (numeroase), precum *ceva*, *cineva*, *oricîţi*, *fiecare*, *fiecine*, *oricine*, *altceva*, *oarecare*; ***negative***, precum *nici unul*.

Numeralele compuse denumesc ***numere***, precum *unsprezece*, *douăzecişiopt*; ***grupuri determinate numeric:*** *tustrei*.

Verbele compuse denumesc ***acţiuni*** determinate circumstanţial (modal): *binecuvînta*, *binevoi*, *bineveni*, *binemerita*, *binevesti*, *rău-face*, *sinucide*, *sinamăgi*.

Adverbele compuse denumesc ***unităţi de timp:*** *odată*, *altădată*, *odinioară*, *totdeauna*, *niciodată*, *cîndva*, *astă-iarnă*, *deseară*, *ieri-noapte*; ***de loc:*** *oriunde*, *oriîncotro*, *dincotro*, *dincoace*, *dindărăt*, *acasă*; ***modalităţi:*** *astfel*,

degrabă, *laolaltă*, *pesemne*, *îndemînă*, *bineînțeles*, *harcea-parcea*; unde sînt totdeauna *incidente*: *aşadar*, *vasăzică* ş.a.

Prepozițiile compuse au sensuri gramaticale mai precis determinate decît prepozițiile simple componente: *dinspre*, *de la*, *fără de*, *pînă în*, *de pe lîngă*.

Conjuncțiile compuse au, de asemenea, sens gramatical mai pregnant decît acela al conjuncțiilor simple din care sînt formate: ***cauzal***, precum *fiindcă*, *întrucît*, *căci*, *deoarece*; ***condițional***, precum *dacă*; ***concesiv***, precum *deşi*; ***concluziv***, precum *aşadar*, *deci*.

În sfîrşit, ***interjecțiile compuse*** exprimă, destul de dens, sensul de „***iterație***", precum (*bate*) *cioc-cioc!*, (*latră*) *ham-ham!*, (*scrie*) *scîrța-scîrța!*, (*face*) *țîşti-bîşti!*, (*se aude*) *trosc-pleosc!* etc.

Evoluția *compunerii* ca procedeu lexical formativ va fi favorizată de calchierea numelor de substanțe, acțiuni, caracteristici ş.a. în limbajele tehnice, prin extensia, adaptarea şi evoluția ştiinței universale, fapt care va apropia limba română, mai mult decît pînă acum, de limbile moderne de largă circulație.

C. Formarea de cuvinte prin conversiune (schimbarea valorii gramaticale)

Conversiunea lexicală constă în formarea de cuvinte prin păstrarea neschimbată, sub raport structural, a unităților lingvistice originare – radicali, forme flexionare, frazeologisme, părți de cuvinte - şi înlocuirea gramemelor lor prin alte grameme, acelea specifice părții de vorbire, sau categoriei lexico-gramaticale, în care este reîncadrată unitatea conversionată; semnificația se schimbă mai mult sau mai puțin, iar funcțiile sintactice devin cele specifice noii valori gramaticale căpătate.

Din definiția de mai sus rezultă că există trei categorii structurale de cuvinte formate prin conversiune:

a) *conversiune intermorfologică*, prin care cuvîntul originar capătă o nouă valoare morfo-sintactică; de exemplu, adjectivul *fricos*, din contexte precum *x este mai fricos decît mine* sau *ea, foarte fricoasă, a fugit*, în care din nume predicativ şi respectiv, atribut circumstanţial, *fricos* devine substantiv, într-un context precum *fricosul de fricos se teme*, aici cu funcţie de subiect şi de complement, ca orice substantiv (originar, derivat sau compus) sub raport formal; în locul gramemelor adjectivului: *mai fricos*, *foarte fricoasă*, apar cele ale substantivului: *fricosul* (cu articol hotărît propriu-zis, caracteristic substantivului), *de fricos* (cu prepoziţie, iarăşi caracteristică substantivului); adjectivul are grade de comparaţie, dar substantivul format de la el le-a pierdut, nespunîndu-se şi: *mai fricosul se teme de cel mai fricos*; sub raportul semnificaţiei, substantivul reţine din adjectiv nota proprie acestuia în gradul cel mai înalt, anume numai faptul că *fricosul* este „omul căruia îi este (permanent) frică de orice" (nu şi, de exemplu, faptul că omul fricos este copil sau matur etc.). Alteori, semnificaţia cuvîntului format prin conversiune este însă (foarte) depărtată de aceea a cuvîntului originar, precum, de exemplu, a substantivului *arătare* „halucinaţie, vedenie, stafie, fantomă, persoană foarte slabă", format de la verbul *arătare*;

b) *conversiune intramorfologică*, deci în cadrul uneia şi aceleiaşi părţi de vorbire, un substantiv comun devine substantiv propriu, precum *urzică*, dintr-un context precum *urzica m-a pişcat*, în alt context, precum *gimnastul Urzică a devenit campion mondial*, sau, mai rar, substantivul propriu devine substantiv comun, precum substantivul *Marghiloman*, dintr-un context precum *Marghiloman a fost un om politic*, în substantivul comun *marghiloman*, într-un context precum *îmi place cafeaua marghiloman* (un anume fel de cafea); subprocedeul exemplificat aici este numit de lingvişti *antonomază*; unele nume proprii, precum *Calu*, *Ureche*, *Vulpe*, *Ştirbu* ş.a. sînt, la origine,

porecle, dar altele sînt eponime mitice, aparţinînd bestiarului, precum *Cerbu*, *Lupu*, *Ursu* ş.a.

c) *conversiunea în substantiv a oricărei unităţi, semnificative sau nesemnificative, a limbii*, fapt foarte frecvent în metalimbaj (vorbirea despre limbă) şi, rar, prin extensie, în limbajul sentenţios; de exemplu, în contexte precum *sufixul* ***-ist*** *şi prefixul* ***anti-*** *sînt afixe neologice*, ***x*** *se citeşte cs*, *y se consideră om de valoare*; *-ist*, *anti-* (unităţi lingvistice semnificative neindependente, deci părţi de cuvinte fără funcţii sintactice proprii, în cuvinte precum *sămănătorism*, sau, respectiv, *antirăzboinic*), şi *x* (unitate nesemnificativă, în *xerox* etc.) sînt substantive, cu funcţie de apoziţie (primele două) sau de subiect (în ultimele propoziţii). În limbajul sentenţios: „Domnul x e proclamat poet mare, domnul y – jurnalist eminent, domnul z – bărbat de stat european“ (Titu Maiorescu, *În contra direcţiei de astăzi în cultura română*); „Decît doi «Ţi-oi da», mai bine un singur «Na!»“ (la Anton Pann, *Povestea vorbei*), în care sînt substantive *x*, *y*, *z*, *Ţi-oi da* şi *Na*; în expresii: substantivele *doar* şi *poate* în *aşa-i*, *fără doar şi poate*; în limbajul comun, substantivul *nu* în *nu spune nu*, substantivul *peşte* în *cît ai spune peşte* ş.a.

De asemenea, considerăm că sînt formate prin conversiune intramorfologică (nu prin compunere) şi *demîncare, deochi, devale, cuminte, fărădelege* ş.a., deci substantive şi adjective din forme flexionare nominale (vezi I, *cuvîntul, supra*).

Cea mai bine reprezentată şi mai variată conversiune, dintre cele trei categorii precizate, este conversiunea intermorfologică, în cadrul căreia întîlnim grupările care urmează.

1. *Substantive provenite* din:

- ***adjective:*** *orb*, în *acest orb este inteligent* etc., din adjectivul *orb* „nevăzător“ (< lat. *orbus*) în *omul orb nu vede deloc*; *roşul şi negrul* (sînt culori simbolice) < *adj.* roşu (< lat. *roseus*), respectiv adj. *negru* (< lat. pop. *negru*). Această grupare este foarte bine reprezentată în

limba română, ca şi în alte limbi; teoretic orice adjectiv poate deveni substantiv. Modul de conversiune a adjectivului în substantiv a fost moştenit din latină, fiindcă şi în latină adjective precum *aduncus* > rom. *adînc*, *veteranus* > rom. *bătrîn*, *serenus* > rom. *senin* ş.a., erau utilizate şi ca substantive; el s-a întărit prin calc lexico-gramatical după limbi moderne, aşa cum arată substantive precum *alb*, din *alb de zinc*, traducere din germ. *Zinkweiss*, sau *negru* din *negru de fum*, transpunere după mai multe limbi actuale; foarte multe şi specifice, în expresii: *spune verzi şi uscate*; a mînca de *dulce*. de *sec* ş.a.

- ***substantive din pronume:*** *eu*(*l*) < *eu*, în *eul propriu*, *eu* şi *tu* < *tu*, în versul „Un tu şi-un eu, Toporski, nu cade în robie" (V. Alecsandri, *Dumbrava Roşie*); *sinea* şi *sinele* < *sine* (concepte filozofice la Constantin Noica), *ce* în *are un ce* ş.a.;

- ***substantive din numerale:*** (*un*) *zece* < *zece*, în *la examenul de astăzi am primit un zece*; *unsprezece*(*le*) < *unsprezece*, în *unsprezecele* (*tricolor*) „echipa naţională de fotbal a României" ş.a.;

- ***substantive din verbe:*** *la infinitiv prezent* (fostul „infinitiv lung"), precum *facere* < *facere*, *vorbire* < *vorbire*, *închipuire* < *închipuire*, *desprindere* < *desprindere* ş.a., practic orice verb, cu forma precizată (de infinitiv lung) putînd fi utilizat ca substantiv, numărul substantivelor formate astfel fiind, teoretic, egal cu numărul verbelor; au fost formate prin conversiune, astfel, substantivele de la verbele moştenite, împrumutate din slavă, ma-ghiară şi medio- sau neogreacă, precum şi formaţiile lexicale bazate pe acestea, care „au prins" perioada de pînă în secolul al XVII-lea, cînd apăreau, în limba literară, atît ca verbe, cît şi ca substantive (în *ne vom îngropare* – verb şi *rugăciune de îngropare* – substantiv ş.a.), ulterior numai regional („ne era acum a *scăpare*", verb, la Ion Creangă, „Aş dormi, *dormire*-aş dus", la M. Eminescu ş.a.), în imprecaţii (*fire-ai să fii!* ş.a.), celelalte verbe în *-re* fiind derivate (astfel, s. *împăcare* este conversionat, dar *reve-dere* este derivat,

prefixul *re-* fiind neologic); *la participiu*, ca în cazul substantivelor *trecut*(*ul*) < part. *trecut*, *aşternut*(*ul*) < part. *aşternut*, *strîns*(*ul recoltei*) < part. *strîns*, *rupt*(*ul*) < part. *rupt*, în expresia adverbială *ruptul capului* „cu nici un preț“ ş.a.; *la gerunziu* (rar, cel mai adesea ca rezultat al unui calc lexico-gramatical), precum substantivele *intrînd* şi *ieşind* din *intrîndul şi ieşindul apei formează fiorduri*, *dormind* în „*lumea-i umbra unui nor şi visul unui dormind*“ (M. Eminescu); *la prezent*, ca în cazul substantivelor reprezentate prin *leagăn* < *legăna*, *botez* < *botez*, *botezi* (etc.), *pomană* < *pomenesc*, *dojană* < *dojenesc*, *goană* < *gonesc*, *miros* < (*eu*) *miros*, în acest *miros de floare*, *simț* < *simt*, *simț* şi *văz* < *văd*, *văz*, în *simțul văzului*, *alint* < (*eu*) *alint*, *zbor* < (*eu*) *zbor*, *scaldă* < *scald*, *plată* < *plătesc*, *cost* < *costă*, *cîştig* < (*eu*) *cîştig*, *frămînt* < (*eu*) *frămînt*, *învăț* şi *dezvăț* (în proverbul *orice învăț are şi dezvăț*) etc. (altă interpretare – pe care n-o acceptăm – a formării acestor substantive este prin derivarea regresivă, din forma de infinitiv prezent „scurt“ a verbelor prin eliminarea sufixului de infinitiv prezent); uneori, se formează două cuvinte, adjectiv şi substantiv, (om) *legat* „voinic“ şi, respectiv, *legat* „rodire“, de la participiu; alteori, se formează chiar trei substantive, precum *sîngerat*, *sîngerare* şi *sînger*, de la forme flexionare diferite (de participiu, respectiv de infinitiv lung şi de indicativ prezent) ale aceluiaşi verb;

- ***substantive din adverbe:*** *aproapele* (*tău*) < *aproape*, *departele* < *departe* (concept filozofic la Constantin Noica), *dinainții* < *dinainte*, în *dinainții cămăşii*, *mîine* şi *ieri* < *mîine*, respectiv *ieri*, în „Cu *mîne* zilele ți-adaogi/ Cu *ieri* viața ta o scazi“ (M. Eminescu); (un) *da*, (un) *nu* < *da*, respectiv *nu*; *doar* < *doar* şi *poate* < *poate* în expresia *fără doar şi poate*;

- ***substantive din interjecții:*** (mai ales onomatopee), precum *fîş* < *fîş!*, în *mi-am cumpărat un fîş*; *of* < *of!*, în „am un *of* la inimioară“, *chiu* < *chiu!*, *vai* < *vai!*, în „lapte

acru-n călimări/ *chiu* și *vai* [se află, există] prin buzunări" (Ion Creangă); *oacaca* < *oacaca!*, în „Și împăratul broaștelor/ C-un *oacaca* de fală/ Veni" (M. Eminescu).

Categoria c) este reprezentată de: substantive care, în metalimbaj, îndeosebi, provin de la aceleași părți de vorbire precizate mai sus, precum substantivele: *merg*, în propoziția *merg este verb*, *el*, în *să analizăm pronumele el* etc., cît și din alte părți de vorbire, precum substantivele *al* < art. *al* din *al este articol genitival*, *cu* < prep. *cu*, în *cu este prepoziție*, *și* < conj. *și*, în *în acest caz și este adverb de mod* etc.; de asemenea, de substantive formate de la orice unitate a limbii, precum substantivul *isme*, în *suprarea-lism și alte isme*, sau substantivul *a*, în *vocala a este cea mai deschisă vocală* etc.

2. *Adjective provenite* din:

- ***substantive*** (destul de rar și ocazional) precum adj. *bărbat* „voinic, îndrăzneț" < *bărbat*, în „*Cîni mai bărbați*" (*Miorița*); *copil* < *copil*, în „*zile copile*" (M. Eminescu); *regină* < *regină*, în „cugetări regine" (M. Eminescu); *șes*, *șeasă* „orizontal(ă), plan(ă)" < *șes* (la Arghezi: „O Golgotă șeasă, fără altare"); *coțofană* < *coțofană*, în „sprîncene coțofene" (Ionel Teodoreanu); *ceramic* < *ceramic*, în „ciob ceramic", *monstru* < *monstru*, în „chef monstru";

- ***pronume*** precum *fiecare* < *fiecare*, în *fiecare om*, *orice* < *orice*, în *orice om*, *însumi* < *însumi*, în *eu însumi* ș.a. Modelul a fost moștenit din latină, etimoanele pronumelor simple românești *acesta*, *meu*, *care* ș.a. fiind utilizate și în latină atît ca pronume, cît și ca adjective;

- ***verbe*** (foarte frecvent): *la participiu*, precum *trecut* < *trecut*, în *om trecut* „om în vîrstă", *pornit* < *pornit*, în *om pornit* „om mînios", *așezat* < *așezat*, în *om așezat* „om înțelept, chibzuit", *apucat* < *apucat*, în *om apucat* „om violent", *afumat* < *afumat*, în *om afumat* „amețit, turmentat, beat", *ales* < *ales*, în *ales*(*ul inimii*) „iubit" etc. De multe ori, astfel de adjective au sensuri (foarte) depărtate (deși explicabile) de sensul verbului, fiind

necesar să se facă deosebire morfosintactică între adjectivul format prin conversiune de la participiu şi participiul (deci verb) originar; indicăm aici două criterii de identificare specifică: adjectivul are grade de comparaţie şi nu poate fi determinat de complement de agent sau de complement instrumental, pe cînd participiul nu are grade de comparaţie şi are (sau poate avea) determinările precizate. Astfel, în a) *Ion este aşezat*, *aşezat* este adjectiv (< part. *aşezat*), fiindcă se poate spune şi *Ion este mai aşezat decît Vasile* şi nu se poate spune *Ion este mai aşezat de Vasile*; b) *aşezat* este însă verb (la participiu), în *Ion este aşezat de Vasile* (cu mîna), fiindcă este determinat de un complement de agent (şi instrumental) şi nu se poate spune şi: *Ion este mai aşezat de Vasile* etc. De asemenea, sensurile celor două cuvinte diferă. În acord cu cele două interpretări, *este* este verb „copulativ" în a), dar verb auxiliar în b), iar *aşezat* este „nume predicativ", deci parte a „predicatului nominal" în a) şi parte a predicatului verbal în b); *la gerunziu* (mai ales în poezia de factură romantică), precum adjectivele *fumegîndă* < *fumegînd*, *dormindă* < *dormind*, *luminîndă* < *luminînd*, în *fiinţă fumegîndă/ dormindă/ luminîndă/ rîzîndă* etc.;

- ***adverbe*** (rar) precum *bine* < *bine*, în *om bine* „impunător", *aşa* < *aşa*, în *aşa om*, *asemenea* < *asemenea*, în *asemenea oameni*.

3. *Verbe provenite* din:

- ***substantive*** precum *brăzda* < *brazdă*, *minuna* < *minune*, *flutura* < *fluture*, *ciocăni* < *ciocan*, *potcovi* < *potcoavă*, *ţărmuri* < *ţărmuri*, *urmări* < *urmare* ş.a. (altă interpretare le explică prin *derivare improprie sau imediată* „cu sufix de infinitiv prezent" sau „derivare fără sufix" sau „cu sufix zero"; le considerăm conversionate, din motivul expus la începutul paragrafului, nu „derivate imediate/ derivate cu sufix zero" etc.);

- ***adjective*** precum verbele *repezi* < *repede*, *albi* < *alb*, *albăstri* < *albastru*, *urîți* < *urît* ş.a. (să se vadă şi observația precedentă);

- ***pronume*** precum (*a-şi*) *însuşi* „a lua (abuziv) în stăpînire proprie" < *însuşi*;

- ***numerale*** precum *jumătăți* < *jumătate*;

- ***adverbe*** precum *înapoia* < *înapoi*, *împrejura* < *împrejur*, *depărta* < *departe*, *furişa* < *furiş* ş.a., sau din locuțiuni verbale şi adverbiale, precum *batjocori* < *a-şi bate joc*, (*a se*) *îndemîna* < (*la*) *îndemînă*;

- ***interjecții*** (mai ales onomatopee) precum *hăi* < *hăi!*, *vui* < *vu!* ş.a. (altă interpretare a formării lor fiind aceea de „formație onomatopeică").

Observație. Există atît substantive formate prin conversiune de la verbe (*leagăn* de la *legăna*) cît şi verbe formate de la substantive (*ciocăni* < *ciocan*, *brăzda* < *brazdă*), la identificarea etimonului (verbal, respectiv substantival) contînd prioritatea atestărilor şi inexistența altui etimon (străin sau român) pentru cuvîntul considerat format – vb. *boteza* provine din lat. *baptizare*, dar subst. lat. *baptismum* „botez" ar fi dat în română *băptezm*, nu *botez*; numai pentru a doua situație: argumentul necesității existenței obiectului înaintea acțiunii efectuate cu el (sau asupra lui), însă siguranță absolută pentru interpretarea dată, în raport cu interpretarea contrară, nu există în toate cazurile, astfel că soluțiile etimologice sînt, uneori, divergente. Atît substantivele, cît şi verbele în discuție se formează, mai întîi, în cadrul structurilor numite, în sintaxa tradițională, *nominalizare* şi, respectiv, *verbalizare*, precum în *leagăn copilul* > *leagănul copilului* etc.

4. *Adverbe provenite* din:

- ***substantive***, obişnuit de la forma de singular nearticulat, precum adverbele *glonț* < *glonț*, în *fuge glonț* „foarte repede", *ață* < *ață*, în *merge ață* „direct", *puşcă* < *puşcă*, în *gol puşcă* „nud" (adj.), *cuc* < *cuc*, în *singur cuc* „foarte singur", *roată* < *roată*, în *face ochii roată*; sau forma

articulată, precum *ziua* < *ziua*, *noaptea* < *noaptea*, *dimineața* < *dimineața*, în „ziua ninge, noaptea ninge, dimineața ninge iară“ (V. Alecsandri, *Iarna*), toate cu rol de complement circumstanțial de timp; sau cu forma de plural nearticulată, precum adverbul *suluri* < *suluri*, în *foi răvăşite suluri*; sau articulată, precum *chipurile* < *chipurile*, adverb totdeauna incident, precum în *a zis, chipurile, că nu ştie nimic*;

- ***adjective*** (destul de des) precum adv. *neapărat* < adj. *neapărat*, *negreşit* < adj. *negreşit*, ambele au sensul „numaidecît“, *verde* < adj. *verde*, în *i-am spus verde* „direct, necruțător“, *frumos* < *frumos*, în *ea mă privea frumos*, *neobosit* „susținut, continuu“ < adj. *neobosit* ş.a., cele mai multe marcate semantic. Dezambiguizarea omonimiei adjectiv - adverb format prin conversiune din adjectiv se realizează prin încercarea de flexionare după gen şi număr a determinantului (exprimat prin aceste părți de vorbire), în dependență de determinatul nominal: dacă flexiunea este posibilă, determinantul este adjectiv cu funcția de element predicativ suplimentar sau atribut circumstanțial (funcție unică, după opinia noastră), dar, dacă flexiunea nu este posibilă, determinantul este adverb cu funcție de complement circumstanțial de mod (obişnuit). Astfel, în *el o priveşte liniştit*, *liniştit* este adjectiv (cu funcție de element predicativ suplimentar – atribut circumstanțial) format prin conversiune de la participiul, *liniştit*, al verbului *linişti*, fiindcă se poate spune şi: *ei o privesc liniştiți*, *ele o privesc liniştite*; în *el o priveşte tăios*, *tăios* este adverb (cu funcție de complement circumstanțial de mod), format prin conversiune de la adjectivul *tăios* (derivat cu sufixul *-os*) fiindcă nu se flexionează în *ei o privesc tăios* (nu: *tăioşi*), *ele o privesc tăios* (nu: *tăioase*); aceeaşi interpretare, de adverb, în *eu mă simt prost*, *ele se simt prost* etc.;

- ***verbe*** precum adv. *curînd* < vb. *curînd* „alergînd“ (< lat. *correndo*, part. prez. de la *correo*), *poate* < vb. *poate* (fi);

- ***pronume*** precum adv. *ce* < pron. *ce*, în *ce frumos era!* „era foarte frumos";

- ***numerale***: *al doilea*, în *al doilea*, *n-am spus asta*;

- ***prepoziții*** precum *după* în *a venit după*; *peste* în *el a sărit peste și-a fugit*;

- ***prefixoide*** precum adverbele *pro* și *contra* < *pro-*, respectiv *contra-*, în *a pleda pro/ contra* (cuiva).

5. *Prepoziții provenite* din:

- ***substantive*** precum prepoziția *grație* < subst. *grație*, *m-am făcut sănătos grație îngrijirii medicale deosebite*;

- ***adjective*** (unele fiind formate de la participii) precum prepozițiile *mulțumită* < *mulțumită*, *datorită* < *datorită*, apoi *conform* < *conform*, *contrar* < *contrar*;

- ***adverbe*** precum *asemenea*, *aidoma* (toate prepozițiile de mai sus cerînd substantive, pronume sau numerale în cazul dativ).

6. *Conjuncții provenite* din ***prepoziții*** precum conjuncțiile subordonatoare *de* < prep. *de* și *pînă* < prep. *pînă*.

7. *Interjecții provenite* din ***substantive*** precum *cerule!* < *ce-rule, doamne!* <*Domn* (vocativ: *Doamne!*)ș.a.

8. *Articole* (posesiv-genitivale și adjectivale) *provenite* din ***adjective pronominale*** precum articolele *al*, *a*, *ai*, *ale*, *alor*, care provin din adjectivele pronominale de depărtare latinești **illu*, *illa*, *illi*, *ille* (în poziție neaccentuată în frază) și articolele adjectivale *cel*, *cea*, *cei*, *cele*, *celor*, care provin din adjectivele pronominale demonstrative de depărtare *acel*, *aceea* (și căderea vocalei inițiale *a-*) (fapte cunoscute numai de către lingviști).

Nu întîlnim cuvinte formate prin conversiune în sfera pronumelui și a numeralului.

Intuiția ne spune că, în categoria cuvintelor formate prin conversiune, cele mai numeroase sînt adjectivele, după ele urmînd, din punct de vedere morfologic, verbe și substantive comune.

Sensul specific și diferit, de multe ori, al cuvintelor formate prin conversiune, în raport cu sensul cuvintelor de la care provin, trebuie să-i determine pe cei care învață

limba română ca pe o limbă străină să rețină separat conversionatele de cuvintele de bază (să se vadă, mai sus, *ajuns*, *aşezat*, *ață*, *puşcă* etc.).

Categoria conversionatelor care fac parte din categoria b) de mai sus cuprinde cele două grupări precizate, nume proprii provenite din cele comune corespunzătoare şi nume comune provenite din cele proprii respective.

Importanță deosebit de mare, prin implicațiile ei etnolingvistice, are prima grupare, prin toponimele (unele *entopice*) formate de substantive comune, precum *Lunca* < *luncă* (< sl. *lonka*), *Poiana* < *poiană* (sl. *poljana*), *Iezer* < *iezer* (sl. *jezerŭ*), *Peştera* < *peşteră* (sl. *peştera*), *Coliba* < *colibă* (sl. *koliba*) ş.a., care, ca orice cuvînt format în limba română, indiferent prin ce procedeu (derivare, compunere, conversiune, contaminație etc.) trebuie considerate a fi cuvinte de origine românească, nu de origine slavă (sau de alte origini), cum sînt substantivele comune, originare, care au servit pentru *denominație topică*, aceasta însemnînd că toponimele din categoria în care se integrează şi cele de mai sus au fost date de români sau de vorbitori ai limbii române – nu de slavi, maghiari etc. –, care au pornit de la substantivele comune, omonime. Aşa cum *podeț*, de exemplu, este, derivat fiind, de origine românească (nu slavă, precum este *pod* < sl. *podu*), şi toponimul *Podu*(*l*) are aceeaşi origine românească, etimonul lui fiind substantivul comun românesc (nu cel slav) *pod* (de abia acesta este de origine slavă).

Observația de mai sus priveşte şi numele de persoană de tipul *Albu*, *Barbă*, *Lupu*, *Nădejde*, *Pădure*, *Purice*, *Răcoare*, *Urzică*, *Vulpe* etc., care, provenind de la substantivele comune omonime *lup*, *barbă*, adjectivul *alb* (< subst. *alb*) etc. sînt tot de origine românească, nu de origine latină, slavă etc., cum sînt cuvintele comune (la origine, cel mai adesea, porecle, supranume mitice etc.), cum sînt etimoanele lor. O parte foarte însemnată a

antroponimiei româneşti trebuie explicată astfel, deci ca fiind de origine românească.

Dacă avem în vedere cuvintele formate prin conversiune încadrate în categoria de mai sus, adică substantivele proprii provenite de la cele comune omonime, atunci numărul cuvintelor formate prin acest procedeu principal este extraordinar de mare, depăşind, probabil, numărul cuvintelor formate prin orice alt procedeu lexical formativ.

Numărul substantivelor comune provenite prin conversiune din nume proprii sînt mult mai puţine: *gherlă* „închisoare“ < *Gherla*, *marghiloman* < *Marghiloman* ş.a., cele mai multe fiind, în fapt, împrumuturi (*americă*, *olandă*, *havană*, *mansardă* ş.a.), nu creaţii ale limbii române.

D. Procedeele secundare de formare a cuvintelor

În comparaţie cu procedeele principale, procedeele secundare au aport redus şi prezintă puţine tipuri structurale. Aici, poate fi vorba numai de o prezentare rezumativă.

Lexicalizarea de variante fonetice, morfologice (forme flexionare), *derivative* (reale sau aparente) ale unuia şi aceluiaşi cuvînt polisemantic, încît dintr-o variantă (alofon, alomorf) a unui cuvînt originar se formează alt cuvînt (sau chiar două cuvinte), *fiecare* cu sens(uri) şi formă proprie (forme proprii), astfel:

a) ***din variante fonetice:*** din tc. *mahramá* a rezultat *maramă* „voal fin de borangic, cu franjuri, cu care se acoperă capul“, iar din acesta *năframă* „bucată de pînză folosită ca basma, batistă sau ştergar“; din sl. *tresnonti* avem *trăsni* „a (se) produce trăsnete“, iar din acesta, *trosni* „a produce zgomote specifice prin rupere, ardere etc.; din *mujic* „ţăran rus“ (< rus. *mujic*) avem *mojic* „(om) obraznic, rău crescut“;

b) ***din variante morfologice:*** subst. f. *ulucă* „gard“ provine din *uluc*, iar acesta din tc. *ölük*; subst. f. *vază*

„stimă, prestigiu, reputație" şi subst. f. (reg.) *văzută* „vizită" provin din forme flexionare (de prezent şi, respectiv, de participiu) ale verbului *vedea*; subst. n. *venit* „cîştig, beneficiu" şi subst. f. *venită* „întoarcere" sînt dezvoltate din forme de participiu ale vb. *veni* (cf. proverbul *o dusă şi-o venită şi-o zi prăpădită*); de la forma de pl. *capete* a subst. *cap* s-a refăcut un sg. *capăt*, cu sens parțial diferit de sg. *cap*; pl. *coate*, *coturi* şi *coți* au, fiecare, sensuri specifice, binecunoscute (la sg. forma unică, este *cot*);

c) ***din variante derivative:*** *trăsură* (< *tras* + suf. *-ură*) s-a specializat semantic față de *trăsătură* (< *tras* + suf. -*ătură*); de asemenea, s-au diferențiat, semantic şi formal, variantele (cu aspect de derivare, dintre care numai prima este împrumutată) *stație* şi *stațiune*, *rație* şi *rațiune*, *porție* şi *porțiune*, *secție* şi *secțiune* ş.a. (să se vadă lucrarea noastră publicată în 1999).

Transfer de segmente de cuvînt de la un termen la alt termen, segmentul fiind interpretat de vorbitori ca fiind afix lexical: *spumeg*(*a*) < *spumă* + *-eg-*, identificat în *fumega* (< lat. *fumigare*); *văier*(*a*) < *vai* + *-er-*, transferat din *şuiera* (< lat. *sibilare*) şi *fluiera* (< *fluier*, cf. alb. *floere*); *orbec*(*a*) < *orb* + *-ec-*, „adus" din *încăleca* (< lat. *incaballicare*), *forfeca* < *foarfece* (< lat. *forfex*, *-icis*) ş.a.; *jocot* „săritură" < *joc* + *-ot*, observat în *clocot* (< sl. *klocotŭ*), *ropot* (< bg. *ropot*) ş.a.

Contaminația, constînd în combinarea de fragmente din cuvinte sinonime (sau aparent sinonime): *cocostîrc* < *coco*(*r*) + *stîrc*; *încolătăci* < *încolă*(*ci*) + (*încle*)*tici*; *milog* < *mil*(*ă*) + (*ol*)*og*; *rotocol* < *roat*(*ă*) + *ocol*; *răcan* < *răc*(*rut*) + (*rît*)*an*; *zdrumica* < *zdr*(*obi*) + (*d*)*umica*; arh.*vătăman* < *văta*(*f*) + (*ata*)*man*; *zburătăci* < *zbu*(*ra*) + *rătăci*; „*Îmbîrligăciosu*" (titlu din 1999 de spectacol musical) < *îmbîrli*(*ga*) + (*bă*)*găcios* ş.a.

Pronominalizarea, deci formarea de verbe pronominale: *a se uita* „a privi“ < *a uita* „a pierde din memorie“; *a o şterge* „a fugi (pe ascuns)“ < *a şterge* „a freca, a estompa“; *a se duce* „a pleca“ < *a duce* „a purta“; *a o duce* „a trăi“ < *a duce*; *a o/ îl croi* „a bate“ < *a croi* „a măsura“ etc.

Articulare (*obligatorie*): *al doilea* din al + doi + le (+ a); *a doua* din a + două (+ a) etc.; prep. *înapoia* < adv. *înapoi*; prep. *dedesubtul* < adv. *dedesubt*; prep. *împotriva* < adv. *împotrivă*; prep. *împrejurul* < adv. *împrejur*; loc. prep. *în locul* < loc. adv. *în loc*; loc. prep. *în timpul* < loc. adv. *în timp* ş.a.

Omonimizarea unor cuvinte polisemantice, prin dispariţia *trăsăturii semantice* cu rol de liant între sensuri: *boltă*[2] „prăvălie, dugheană, (azi) butic“ s-a dezvoltat din *boltă*[1] „arc(-e)“ în arhitectură, după ce prăvăliile n-au mai fost amenajate sub arcele clădirilor; *afecţiune*[2] „durere“ este simţit ca depărtat semantic (aproape) complet de *afecţiune*[1] „ataşament, iubire“, din adj. *porumb* provin numele plantei şi numele păsării ş.a.

Condensarea lexicală sau abrevierea unor denumiri sintagmatice prin înlocuirea (eliminarea) determinatului de către determinant: *roşii* < (*pătlăgele*) *roşii*; *vinete* < (*pătlăgele*) *vinete*; *rapid* < (*trenul*) *rapid*; *accelerat* < (*trenul*) *accelerat* ş.a. În latina populară, *ficatu*(*m*) < (< *jecur ficatum*) „ficat smochinit, îngrăşat cu smochine“ > rom. *ficat*, sp. *higado*, sard. *figau*, ven. *figo*.

Crearea de delocutive, locuţiuni substantivale de la locuţiuni verbale: *luare aminte* < *a lua aminte*; *aducere aminte* < (*a-şi*) *aduce aminte*; *ţinere de minte* < *a ţine minte*; *băgare de seamă* < *a băga de seamă*; *darea aramei pe faţă* < *a da arama pe faţă*; *lansare la apă* „debut“ < *a lansa la apă*; *luatul la ochi* < *a lua la ochi*; *darea ochilor peste cap* < *a da ochii peste cap* ş.a.

Creație onomatopeică, deci formarea de onomatopee, simple sau prin reduplicare (aproximativ cinci mii), cuvinte cu intonație exclamativă obligatorie:

a) ***simple:*** *fîş!*, *clanț!*, *chiț!*, *fîl!*, *liop!*, *lipa!*, *bee!*, *harşt!*, *miau!*, *pîş!*, *mac!*, *mîr!*, *scîrț!*, *hîrşt!*, *zbrr!* etc.;

b) ***reduplicative:*** *fîş-fîş!*, *gîl-gîl!*, *scîrța-scîrța!*, *lipa-lipa!*, *trosc-pleosc!*, *mac-mac!*, *tic-tac!*, *he-he!*, *tra-la-la!* ş.a. De la ele se formează cuvinte noționale, fie prin derivare, precum *fîlfîi* < *fîl-f*(*îl*)*!* + suf. *-î-*, *gîlgîi* < *gîl-g*(*îl*)*!* + suf. *-î-*, *hîrîi* < *hîr!* + suf. *-î-*, *zumzăi* < *zum-z*(*um*)*!* + suf. *-ă-* ş.a., fie prin conversiune, precum este cazul substantivelor *clanță* „încuietoare la uşă" < *clanț!*, *fîş* „impermeabil" < *fîş!* ş.a. sau al vb. *dudu*(*i*) < *du-du!*, *vu*(*i*) < *vu!* ş.a. De la onomatopee se formează deci cuvinte neonomatopeice, cu intonație fundamental enunțiativă.

*

Ilustrăm principiile şi observațiile de mai sus - în măsura în care ele se relevă - prin analiza, în ordinea din textul următor, a formațiilor lexicale următoare din versurile:

„Iar astăzi pare linişte deplină,
Dar din adînc vin glasuri înecate,
Vin rugi, blesteme, cereri de dreptate...
Drumeții trec grăbiți - şi se închină"
(Panait Cerna)

Din cincisprezece cuvinte lexical-gramaticale care constituie obiect de studiu pentru lexicologie (substantive, adjective, verbe şi adverbe), sînt formate: prin ***derivare*** trei, toate substantive: - *linişte,* derivat progresiv sintetic, format prin încadrarea, în model derivativ, a bazei de derivare *lin-* şi a sufixului *-işte*, care formează abstracte nominale (acelaşi din *inişte< in +işte, cînepişte* < cînepă + *-işte* ş.a.); radicalul derivatului este *linişt-*, iar rdăcina - *lin-*, identică structural, cu baza de derivare; - *dreptate*,

derivat sufixal sintetic, format din baza de derivare *drept-* şi sufixul (*-ăt*)ate, care formează tot abstracte nominale (ca şi în cazul derivatelor *singurătate<singur-* + *-ătate, seninătate* < *senin-* + *-ătate* ş.a.); radicalul derivatelor este *dreptat-*, iar rădăcina *-drept-*; sufixul apare în varianta *-ate*, rămasă după haplologie, forma întreagă a derivatului fiind *dreptătate* (există în limba veche), fapt care impune precizarea că, spre deosebire de *linişte*, analizabil, derivatul *dreptate* este semianalizabil;

- *drumeţii*, derivat sufixal progresiv sintetic, alcătuit din baza de derivare *drum-* şi sufixul de agent *-eţ* (acelaşi din *călăreţ*) şi rădăcina este *drum-* identică, structural, cu baza de derivare;

prin ***compunere***:

adjectivul *deplină*, compus analizabil din prepoziţia *de-* şi adjectivul *-plină*; radicalul compusul este *deplin-*, iar rădăcina este *-plin*;

- adverbe *astăzi*, compus analizabil din adjectivul pronominal demonstrativ de apropiere *astă-* şi substantivul *-zi*; la compuse se precizează: structura morfologică, modalitatea sintactică etc.

prin ***conversiune***, cuvintele:

- (în analiza subiectivă) substantivul *adînc*, din adjectivul *adînc*, operator de conversiune fiind prepoziţia *din-* (în analiza subiectiva, substantivul este, ca şi adjectivul omonim *adînc*, cuvînt latinesc moştenit, fiindcă etimoamele lor, lat. subst. *aduncus* şi lat. adj. *aduncus* sînt, ambele, continuate de limba română;

- adjectivul *înecate*, din participiul-verb *înecate* (acesta fiind derivat cu prefixul *ne-* şi baza de derivare *-necate*, verbul *necare* existînd în limba veche, cu sensul „ucide"); radicalul adjectivelor este *înecat-*, identic cu forma flexionară de masculin singular a verbelor omonim;rădăcina este acum *înec*, aceea din limba veche fiind *-nec-*;

- substantivul *rugi*, de la verbe cu forme de prezent *rug*(a), *rog* ş.a., radicalul lui fiind identic cu acela al verbului (latin moştenit, *rogare*) din care provine, motiv pentru care nu considerăm că a fost format prin „derivare regresivă" (interpretarea obişnuită, rădăcina este tot *rug-*;
- substantivul *blesteme*, din verbul (moştenit din latină pop. *blastimare*), radicalul lui fiind identic structural cu acela al verbului originar, motiv pentru care susţinem interpretarea de „format prin conversiune", nu pe aceea de „derivat regresiv"; rădăcina este aceeaşi, *blestem-*;
- substantivul *cereri*, de la forma de infinitiv lung *cerere* (<lat. *quaerere*), radicalul lui, *cerer-*, fiind identic, structural, cu forma flexionară originară (fără *-e* final); rădăcina este aceeaşi cu a verbului *cer-*;
- adjectivul *grăbiţi*, din participiul-verb *grăbiţi* (împrumutat din slava meridională), radicalul lui, *grăbiţ-*, fiind identic cu forma flexionară verbală de masculin singular, din care provine; rădăcina, *grăb-*, este comună cu aceea a verbului corespunzător (şi cu substantivul *grabă*, format, tot prin conversiune intermorfologică, de la verbul precizat).

În total, sînt formate unsprezece cuvinte din cincisprezece, nefiind termeni formaţi substantivul *glas* (împrumutat din slavă), şi verbele *pare, vin, trec* şi *închină* (toate conţinînd etimoane latineşti populare pentru care să se vadă dicţionarele etimologice). Nu pot fi identificate formaţiile lexicale explicabile prin procedee secundare. Cele mai multe (6) sînt formate prin conversiune, acestea fiind urmate de derivate (3) şi de compuse (2).

Este posibilă - dar nu obligatorie - şi luarea în considerare a „cuvintelor gramaticale" (numai *părţi* din formele flexionare ale cuvintelor lexical-gramaticale, vezi *Supra*, I.7) următoare, de asemenea ocurente în text: (în analiza obiectivă) prepoziţia *din*, compusă din prepoziţiile *de* şi *în* (în limba veche apăreau alofone care o explică, precum *deîn, dein, den* ş.a.), în analiza subiectivă aceasta

fiind o propoziție simplă: conjuncția *şi*, formată prin conversiune din adverbul *şi* (moştenit, din lat. adv. sic.); conjuncțiile *iar* şi *dar*, prepoziția *de* şi pronumele *se* fie că au origine necunoscută (conjuncțiile), fie că reprezintă continuatori din latină (prepoziția şi pronumele).

Alte texte şi contexte - „înțesate”, ca şi cel de mai sus, cu formații lexicale româneşti - impun interpretări similare sau, după caz, complementare cu cele de pînă acum.

Familia lexicală. Se numeşte *familie lexicală* (sau de cuvinte) ansamblul termenilor relaționați formal şi semantic, dezvoltați direct sau indirect, prin procedeele lexicale formative, dintr-un singur cuvînt originar, reprezentat, în fiecare termen, prin rădăcina (rădăcinile) uneori comună tuturor. Familia lexicală a cuvîntului (simplu) *pădure* (< lat. *padule* < lat. lit. *palus*, *-udis*, *-udem*) este formată din termenii:

1. *pădurar*, derivat cu sufixul de agent *-ar*;
2. *păduratic*, derivat cu sufixul *-atic*;
3. *păduros*, derivat cu sufixul *-os*;
4. *pădureț*, derivat cu sufixul *-eț*;
5. *împăduri*, derivat cu prefixul *în-*;
6. *despăduri*, derivat cu prefixul *des-*;
7. *ai de pădure* (specie de usturoi), toate formate direct de la termenul simplu cu sufixe sau cu prefixe, în compuse acesta apărînd fie ca determinant, fie ca determinat (compusele aparținînd, prin ceilalți termeni ai lor, şi altor familii lexicale, ca subst. *ai* „usturoi“, împreună cu diminutivul *aişor* ş.a., respectiv adj. *negru*, împreună cu derivatele *negruț*, *înnegri* ş.a., în cazul toponimului *Pădurea Neagră* ş.a.);
8. *pădurice*, diminutiv cu sufixul *-ice*;
9. *pădurăriță*, derivat cu sufixul moțional *-iță*;
10. *pădurăreşte*, derivat cu sufixul *-eşte*;
11. *pădurăresc* < *pădurar* + suf. *-esc*;

12. vb. *pădurăr*(*i*), – formate fie prin derivare (9 - 11), fie, respectiv, prin conversiune (12) de la derivatul *pădurar*;

13. subst. *pădurărit*;

14. adjectivele *împădurit* şi

15. *despădurit*, precum şi

16. substantivele *împădurit*(*ul*) şi *despădurit*(*ul*) au fost formate prin conversiune de la vb. *împădur*(*i*) sau, respectiv, de la vb. *despădur*(*i*).

Pot fi date, desigur, ca exemple de familii lexicale, mii de familii de cuvinte, cele mai multe avînd în centru, reprezentat prin rădăcină, un cuvînt vechi, din fondul tradițional, constituit din cuvinte moştenite din latina populară dunăreană sau din traco-dacică, sau împrumutate din limbi slave, din maghiară, turcă ş.a., deci formate, cele mai multe, pe baza cuvintelor din fondul principal, fiindcă una dintre condițiile apartenenței la acest fond este „productivitatea" lor în formații lexicale. Este neîndoielnic că şi multe neologisme (cuvinte simple) au dezvoltat familii lexicale, dar, firesc, mai sărace decît familiile lexicale avînd la bază cuvinte din fondul tradițional.

Prin faptul că fiecare termen dintr-o familie lexicală conține o constantă, rădăcina cuvîntului originar, moştenit sau împrumutat, şi o variabilă, reprezentată de afixe lexicale, de afixe gramaticale neutralizate, de alte cuvinte, simple sau formate şi ele, dar toate afixele repetîndu-se în cel puțin alt cuvînt format cu el, familia lexicală are virtuți mnemotehnice, asigurînd atît: a) economia memorizării lexicale, cît şi b) unitatea percepției semantice, identificabile mai ales în situația sinonimiei între termeni cu repartiții teritoriale specifice. Dacă situația de la a) este foarte cunoscută, uşor de demonstrat, aceea de la b) trebuie demonstrată în mod specific. Astfel, în contextul următor se poate observa că numai folosirea derivatului (aparținînd limbii române comune) *ospătărie* < *ospătar* (< vb. *ospăta*

< lat. pop. (*h*)*ospitare* + suf. *-ar*) + suf. *-ie*, sinonim (parțial) cu *han* „birt", (*h*)*otel* și *făgădău*, a permis înțelegerea mesajului (relatează un revoluționar moldovean de la 1848, pribeag în Transilvania): „Intrînd în oraș [Brașov], întrebai pe cel dintîi individ ce întîlnii despre vreun otel. Individul nostru, cu toate că se întîmplase a fi român, nu înțelese vorba de *otel*. Îi spuserăm *han*, nu înțelese nici atîta. În fine, îi spuserăm *ospătărie*; atunci înțelese, dar ne spuse că aceasta se numește *făgădău*". (George Sion, *Suvenire contimpurane*, Editura Minerva, colecția Biblioteca pentru Toți, București, 1973, vol. II, p. 71). *Hotel*, neologism foarte recent, românesc de la mijlocul secolului trecut, și *han* (< tc. *han*), utilizat, ca (aproape) toate împrumuturile din limba turcă, numai în Moldova și Țara Românească, acestora corespunzîndu-le, adeseori, împrumuturi din maghiară, cum este și *făgădău* (< magh. *fogadó*) – nu au fost înțelese de conlocutorul băștinaș, însă derivatul *ospătărie* a asigurat perceperea mesajului. Scena povestită este simbolică pentru observarea virtuților familiei de cuvinte.

În vocabularul de neologisme ale limbii române pot fi identificate și *familii etimologice*, adică grupări de cuvinte împrumutate și avînd în comun aceeași rădăcină, și aceasta împrumutată, aspectul lor fiind acela de cuvinte formate (foarte des, de deri-vate), asimilate, în analiza subiectivă, cu derivatele reale, precum familia etimologică *cristal* (< fr. *cristal*, germ. *Kristall*, it. *cristallo*, limbi care au luat rădăcina din ngr. *krystallos* „gheață"), din care fac parte: *cristalin* (adjectiv și substantiv) < fr. *cristallin*; *cristaliza* < fr. *cristalliser*; *cristalizor* < fr. *cristallisoir*; *cristalofobie* < fr. *cristallophobie*; *cristalograf* < fr. *cristallographe* ș.a., la care se adaugă și derivatul românesc *cristalizare*, format cu sufixul *-re* de la verbul *cristaliza*. Funcțiile familiilor etimologice sînt similare cu acelea ale familiilor lexicale, mai estompate însă de utilizarea mai puțin frecventă a termenilor care le alcătuiesc. Ambele categorii de „familii" susțin temeinic caracterul sistematic al lexicului românesc (vezi *supra*).

III. CLASIFICĂRILE UNITĂȚILOR LEXICALE DUPĂ TIMPUL, LOCUL ȘI MEDIUL UTILIZĂRII LOR

Observații de ordin general

În lingvistica tradițională unitățile lexicale sînt clasificate după două criterii generale:

A) după *timpul*, *locul* și *mediul* utilizării lor;

B) după *raportul între formele și sensurile lor*.

Pentru clasificările de la A, funcționează trei criterii (axe sau factori) particulare:

a) După *timpul* (*axa verticală*) utilizării lor, unitățile lexicale aparținînd de acest vocabular general sînt, pentru întreaga evoluție a limbii române, repartizate în două categorii: 1) *pancronice* – cele care există în limba română de la începuturile ei și pînă astăzi, acestea fiind moștenite din latina dunăreană sau din traco-dacă, primele împrumuturi din greaca medie sau bizantină (care a început din secolul al VI-lea d.H.) și creațiile lexicale din epoca românei comune utilizate constant; 2) *mediocronice* – împrumuturile din slava meridională, din mediogreaca de după secolul al VII-lea, și, apoi, din neogreacă (care a început în secolul al XV-lea), din maghiară, din limbi orientale (cumană, tătară, turcă ș.a.), din limbi slave, (pe calea culturii) din slavona bisericească, din latina literară, din limbi romanice, germanice ș.a., precum și formațiile lexicale românești realizate pe baza lor.

Unitățile lexicale nespecifice celei de a doua categorii, dar existente în prima categorie, se numesc *arhaisme*, acest termen aplicîndu-se însă (și noi vom proceda astfel) *pentru limba română modernă* (care începe la sfîrșitul secolului al

XVIII-lea) şi unităţilor lexicale utilizate obişnuit în limba veche (secolele al XI-lea – al XVIII-lea), dar numai în opere istoriografice şi beletristice de evocare a vremilor revolute, scrise în perioada modernă (cele păstrate încă în graiuri populare sînt *istorisme*), după cum împrumuturile de după secolul al XVIII-lea sînt numite, tot din această a doua perspectivă, *neologisme*.

b) După *locul* (*axa orizontală* sau *factorul geografic*) utilizării lor, unităţile lexicale se clasifică în trei vocabulare mari: 1) *al limbii literare*; 2) *al limbii populare*; 3) *al graiurilor*.

c) După *mediul* (*factorul socio-cultural*) căruia îi sînt specifice, o parte a unităţilor lexicale ale limbii române este clasificată în trei vocabulare: 1) *al profesiilor*; 2) *de argou*; 3) *de jargon*, prezentarea lor, succintă, făcîndu-se în această secţiune.

Pentru clasificările de la B, realizate pe baza criteriului lingvistic al raportului între formele şi sensurile unităţilor lexicale, părţi mari ale lexicului românesc sînt clasificate, succesiv, în cinci vocabulare: 1) *al cuvintelor polisemantice*; 2) *al sinonimelor*; 3) *al omonimelor*; 4) *al antonimelor*; 5) *al paronimelor*.

Se integrează în *vocabularul activ* – cel format din unităţi lexicale utilizate frecvent – al limbii comune moderne, părţi însemnate din vocabularele *neologic*, *literar* şi *profesional* (inevitabil, interferente) şi fac parte din *vocabularul pasiv* – cel la care se recurge rar şi cu motivaţii speciale specifice – vocabularele *arhaic*, *popular*, *regional* şi *argotic*.

Descrierea lexicală structurală şi comparativă a unui vocabular, a unui text, a unui dicţionar, se realizează pe baza criteriilor precizate mai sus şi prin încadrarea unităţilor lexicale descrise structural în cele cincisprezece vocabulare precizate (unele, precum *vocabularul arhaic*, apar rareori).

A. *Clasificarea unităților lexicale după timpul utilizării lor*

Din perspectiva stadiului *actual* al limbii române, după timpul utilizării lor, unitățile lexicale pot fi clasificate în patru categorii: a) *pancronice*, cele care se utilizează de la formarea limbii române și pînă astăzi, acestea fiind grupările lexicale majoritar de origine dacică și latină (populară), prezentate în alte părți ale volumului de față; b) *mediocronice* (vezi mai sus); c) *neologisme*, acestea fiind împrumuturile lexicale (adaptate) realizate de la începutul perioadei moderne (sfîrșitul secolului al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea) și în continuare, și pentru care vezi *infra*; d) *arhaisme*, unități lexicale specifice perioadelor anterioare (româna comună și româna veche, în care nu aveau caracter arhaic), dar identificabile în lucrări istoriografice și beletristice, deci în cele care reconstituie sau evocă epocile revolute. Comune, parțial, celor trei categorii sînt formațiile lexicale, deci cuvintele formate în limba română (sau, unele, numai cu aspect de cuvinte formate, fiind, în realitate, moștenite sau împrumutate, în epoci diferite, și fiind termenii modelelor lexicale formative) și expre-siile moștenite din latină, precum (*a*) *ține minte* < lat. *tenere mente*(*m*) ș.a. (puține).

Pentru limba română modernă, stadiul actual al românei, interesează îndeosebi creația lexicală și împrumuturile din limbi străine, realizate în special de la începutul secolului trecut și pînă acum, îndeosebi neologismele, adică împrumuturile adaptate la specificul ei fonetic, gramatical, semantic-lexical și stilistic (împrumuturile realizate între secolele al VI-lea – primele fiind din mediogreacă sau greaca bizantină – și al XVIII-lea fiind prezentate în capitole ale istoriilor limbii române).

Studiul provenienței neologismelor ține, în mare parte, de etimologia externă, adică de etimologia interesată atît de

cuvintele moştenite din substratul dacic sau din stratul latin popular, cît şi de cuvintele şi expresiile de suprastrat, adică de împrumuturile făcute după formarea, în aspectele ei esențiale specifice, a limbii române, din limbi precum greaca bizantină (primele împrumuturi), slava meridională (de sud sau bulgara veche), maghiară, turcă, limbi neoslave ş.a.; studiul formării cuvintelor româneşti (şi care trebuie considerate a fi, cum s-a arătat, de origine românească, nu de origine latină, slavă etc., cum se procedează obişnuit pe baza originii unor părți ale lor, rădăcina, îndeosebi) aparține, prioritar, de *etimologia internă*; intră, aici, şi studiul originii expresiilor şi al originii afixelor, sinapselor şi îmbinărilor uzuale create în limba română. Interferența între cele două categorii de etimologii se realizează în situațiile în care se precizează modelele lexicale formative; se identifică calcuri de structură; se indică calcul semantic. Precizări despre toate acestea se vor face, în continuare, la locul potrivit. Trebuie început cu vocabularul neologic, cel mai semnificativ pentru limba română modernă (ca şi pentru celelalte limbi vii).

1. Neologisme, neologizarea, barbarisme, xenisme

Definiții

Se numesc *neologisme* împrumuturile şi formațiile lexicale realizate în epoca modernă a limbii române şi adaptate sub raport semantic. Împrumuturile neadaptate – cele care nu s-au diferențiat prin nici o trăsătură semantică de sinonime ale lor - sînt *barbarisme*, iar cele care sînt păstrate intenționat cu forma şi sensul din limbile împrumutătoare sînt *xenisme*.

Categorii de neologisme

Cele mai numeroase sînt neologismele; barbarisme sînt, între altele, *prezént* „cadou, dar" (în secolul trecut), *confinii* „granițe" şi *fidanțată* „logodnică", primele două fiind

împrumutate din franceză (*prezent*, respectiv *confins*), iar ultimul din italiană (< *fidanzata*); xenisme sînt *pro domo*, *ex abrupto*, *allegro*, *muchacho*, *Bildungsroman* ş.a., împrumutate din latină, respectiv italiană, spaniolă şi germană. Cele mai multe neologisme sînt cuvinte (lexeme), însă există între ele şi un număr apreciabil de expresii internaţionale traduse în română, precum *călcîiul lui Ahile* „partea vulnerabilă a unei persoane", în fr. *le talon d'Achille*, în sp. *el talón de Aquiles* ş.a.; *sub sabia lui Damocles* „ameninţare fatală perpetuă", în fr. *sous l'épée de Damocles*, în sp. *bajo la espada de Damocles*; *punct de vedere* „opinie", în fr. *point de vue*, în sp. *punto de vista*, în engl. *point of view* ş.a., care, fiind comune cu cele corespunzătoare din alte limbi şi specifice fazei moderne a românei, sînt tot împrumuturi recente.

Sînt împrumutate nu numai cuvinte izolate de familiile lor lexicale, ci şi, aproape în întregime, familii etimologice şi, prin termeni ai acestora, afixe neologice, cum sînt şi cele ale termenului *favoare* (< fr. *faveur*, lat. *favor*, it. *favore*, rus. *favori*): *favorabil* (în care se recunoaşte sufixul *-abil*) < fr. *favorable*, lat. *favorabilis*; *favorit* (în care *-it* este raportabil la forme de participiu româneşti, dar modelul este împrumutat) < fr. *favori*, it. *favorite*, rus. *favoriti*; *favoritism* (în care se recunoaşte sufixul *-ism*) < fr. *favoritisme*; *favoriza* (în care apare sufixul *-iza*) < fr. *favoriser*; *favorizant* (cu sufixul *-ant*) < fr. *favorisant*, toţi conţinînd sufixe, la acestea adăugîndu-se derivatul românesc cu sufixul *-are*, *favorizare*; sau cei formaţi cu prefixoidul *anti-* de la mai multe baze, precum *antiacid* < fr. *antiacid*, *antiaerian* < fr. *antiaérien*, *antialcoolic* < fr. *antialcoolique*, *antialcoolism* < fr. *antialcoolisme*, *antialergic* < fr. *antialergique*, *antiaristocratic* < fr. *antiaristocratique*, *antiartă* < fr. *antiarte* etc. împrumutaţi o dată cu bazele lor: *acid* < fr. *acide*, *aerian* < fr. *aérien*, *alcoolic* < fr. *alcoolique*, *alcoolism* < fr. *alcoolisme*, *alergic* < fr. *allergique*, *aristocratic* < fr. *aristocratique*,

it. *aristocratico*, *artă* < lat. *ars*, it. *arte*, fr. *arte*. De altfel, neologismele din familii etimologice, analizabile (în afix și baze) și semianalizabile (în care se recunoaște numai afixul) sînt, cel mai adesea, împrumuturi (gata formate), nu creații lexicale românești (cu excepția constantă a substantivelor cu aspect de infinitiv lung, derivate românești). Prin familii etimologice, neologismele se fixează în aceeași măsură în care, prin familii lexicale, se fixează cuvintele din fondul tradițional.

Cînd etimonul cuvînt format în limba împrumutătoare nu este analizabil în română, trebuie să vorbim despre pierderea formei lui interne (sau a motivării lui parțiale): *săpunieră* este formație lexicală românească (derivat de la *săpun* cu sufixul neologic *-ieră*), însă *savonieră* (< fr. *savonière* „săpunieră", derivat francez de la *savon* „săpun") este, în română, cuvînt „simplu", neformat, fiindcă a fost împrumutat. Sînt în aceeași situație *naufragiu* < lat. compus *naufragium* „frîngere de vas" ș.a. În situația neologismelor din această categorie au fost și cuvintele latinești formate și moștenite în limba română, fără continuarea rădăcinilor, precum *păgîn* < lat. *paganus* „sătean, țăran" (< *pagus* „sat" + suf. *-anus*), *încălța* < *incalciare* (< pref. *in-* + *-calcium*), *descălța* < *discalciare* (< pref. *dis-* + *-calcium*) ș.a., studiate la lexicologia istorică a limbii române.

Neologismele constituie partea cea mai consistentă a fenomenului numit *neologizare*, din care mai fac parte și: ***pronunțări*** împrumutate din limbi moderne, precum rostirea cu *e* și *o* la început de cuvînt și de silabă, în *epopee* ș.a., respectiv *operă* ș.a. (în cazul cuvintelor din fondul tradițional se pronunță *ie* – în *el*, *eram*, *voie*, respectiv cu *u̯o* – în *om*, *ou*, *omenesc* ș.a.); evitarea flexiunii, în *soia*, *paranoia*, *sequoia*, *mass-media* ș.a.; superlativul absolut în *-isim* (din italiană), în *interesantisim*, *clarisim* ș.a.; înlocuirea genitivului apozitiv prin nominativ, în *Strada Eternitatea*, în loc de *Strada*

Eternității; *prefixoide, prefixe, sufixoide și sufixe neologice*; *calcuri de structură*, ca în *încrengătură*, format prin echivalarea prin unitățile lexicale *în-*, *-creangă-* și *-ătură* a părților cuvîntului francez *embranchement* (*em-*, respectiv *-branche-* și *-ment*), un calc total, sau prin păstrarea unei părți din original și prin traducerea alteia, ca în *menține*, *reține*, *susține*, în care s-a păstrat din franceză prima parte din fiecare verb, *men-* din *maintenir*, *re-* din *rétenir*, *sus-* din *soutenir*, și a fost tradusă a doua parte, *-ține*, corespunzătoare fr. *-tenir* (calc parțial de structură); *calcuri semantice*, adică adăugarea unui sens preluat de la corespondentul polisemantic străin, precum este sensul „vedetă", al substantivului *stea* (< lat. *stella*), în steaua *gimnasticii românești*, etc., un calc semantic internațional, sau sensul din fizică „propagare a unei oscilații", după fr. *onde*, la substantivul *undă*, *val* (vezi mai pe larg *infra*); *xenisme* „împrumuturi de cuvinte și îmbinări stabile intenționat neadaptate, păstrate cu formele grafice și acustice și cu sensurile lor din limba din care provin și funcționînd ca părți de propoziție", precum *pro domo* < lat., *restitutio in integrum* < lat., *allegro* < it., *weekend* < engl., *Bildungsroman* < germ., numele proprii străine ș.a., unele neologisme provenind din xenisme, precum, foarte recent, *șou* < engl. *show* ș.a.

Neologisme sînt și *sămănătorist*, format cu sufixul neologic *-ist* de la *sămănător* și *subîntinde*, creat cu prefixoidul *sub-* de la *întinde* și toate formațiile lexicale care prezintă indicii că au fost formate în româna modernă (prefixe și sufixe neologice, model străin ș.a.). Există, de asemenea, neologisme (numai) regionale, precum (în graiuri din Ardeal) *țug* „tren" < germ. *Zug*, *glajă* „sticlă etc." < germ. *Glass* ș.a.

Împrumutul lexical domină în terminologia științifică și tehnică românească, în limbajul beletristic al ultimelor decenii, în limbajul politic și jurnalistic actual, încît neologizarea este procesul lingvistic cel mai important

pentru limba română modernă. Numărul neologismelor este chiar mai mare decît al cuvintelor din fondul tradițional (să se vadă statisticile lexicale etimologice), iar numărul afixelor neologice şi al compuselor explicabile prin implicarea modelului străin este, de asemenea, mai mare decît numărul afixelor (îndeosebi, prefixoide) şi al compuselor realizate înainte de neologizarea limbii române.

Amploarea procesului de neologizare, manifestat mai ales prin împrumut lexical, începînd, masiv, cu primele decenii ale secolului trecut – din franceză şi din latină, în general din tezaurul latino-romanic – a provocat o criză de comunicare între generații şi între straturi sociale polare, fapt cunoscut din literatura dramatică a vremii şi din intervențiile directe în defavoarea împrumutului lexical, însă, cel mai adesea, neologismele au avut cîştig de cauză; s-au impus definitiv în limbajul ştiințific, între alte foarte multe neologisme, *axă* (nu *osie*), *rest* (nu *rămăşiță*), *fracție* (nu *frîntură*), *tangentă* (nu *atingătoare*), *secantă* (nu *tăietoare*), *cavitate* (nu *găunoşitură*) ş.a., apoi, în limba comună, *pasiune*, *invitație*, *responsabil*, *legalitate*, *complet*, *avid*, *impetuos*, *a preconiza*, *imperios*, *alert*, *fluent*, *sponsor*, *manager*, *butic* ş.a.m.d. Astăzi, domină, cantitativ, împrumutul din engleză, limbă germanică în care cele mai multe neologisme provin din latină şi limbi romanice. După ce au apărut în limba veche (*Roma, eres, filistin* ş.a. la Coresi, *seim* ş.a. la Miron Costin, *astronom* ş.a. la D. Cantemir, unele neologisme au fost reîmprumutate în perioada modernă.

Pentru vorbitorii limbii române, neologismele prezintă *avantaje specifice*, în raport cu sinonimele lor (unele, în momentul împrumutului, chiar sinonime totale): cele mai multe au sens unic (sînt monosemice, cel puțin la început) specific, ele denumind, cel mai adesea, noțiuni introduse de progresul ştiințific şi cultural modern, cum sînt cele aparținînd terminologiilor stiințifice şi tehnice, apoi vestimentației, sporturilor, legislației, administrației,

politicii etc. (exemplele ar fi inutile). O mențiune specială trebuie făcută numai pentru denumirile noi ale unor realități mai vechi, dar modernizate, precum *hotel* (internațional) față de *han* (< fr. *han*), *bar* (internațional) față de *cîrciumă* (< sl.), *cabană* față de *colibă* (< sl.);

- nu relaționează denumirea cu progresul tehnic în realizarea obiectului de la baza noțiunii: *stilou* (< fr. *stylô*) nu mai este, de mult timp, *condei purtăreț* – cum l-a denumit în română inventatorul lui, românul Petrache Poenaru, în prima jumătate a secolului trecut –, fiindcă un stilou poate să fie folosit și la masă, birou etc., nu numai „pe teren"; *chibrit* (< tc. *kibrit*) nu mai este, pentru aprinderea lui, *de perete frecătoriu,* ca odinioară; *costum*, *raglan*, *impermeabil* ş.a. sînt denumiri specifice pentru obiecte de vestimentație utilizate în scopuri anumite, sînt altceva decît *ițarii*, *pieptarii*, *cojocul* etc.; puține neologisme, precum *filomelă* „privighetoare" au pierdut concurența sinonimică ca termeni tradiționali.

- rețin o parte specifică din sensul sinonimului tradițional: *cord* (< lat. *cor*, *-dis*) față de *inimă*, „*cord* şi *stomac*"; *voma* (< fr. *vômir*) față de *vărsa* „voma" şi „a face să curgă"; *executa* (< fr. *exécuter*) față de *omorî.* Chiar neologisme sinonime se diferențiază semantic: *avion* față de *aeroplan*, *automobil* față de *maşină*, *debil* față de *fragil* ş.a.

- se relaționează în mod specific cu termeni dintr-o familie etimologică: *demonstra*, relaționat cu *demonstrabil*, *demonstrativ*, *demonstrație*, față de sinonimul parțial *dovedi*, nerelaționat cu aceleaşi corespondente structurale, cu *dovedibil*, *doveditor*, *dovedire* ş.a.; *anterior* se relaționează cu *anterioritate* şi are numai sens temporal, pe cînd sinonimului *dinainte* nu-i corespunde un substantiv structurat la fel şi are atît sens temporal, cît şi sens local; Ion Heliade Rădulescu observa, în acest sens, cu sarcasm, că, dacă în loc de *persoană* (gramaticală) spunem (mereu) *obraz*, atunci ar trebui să şi spunem, în loc de *personalitate*, *obrăznicie*;

- cele mai multe sînt lexeme și înlocuiesc grupări (greoaie) de lexeme, așa cum arată perechile de denumiri *birou - masă (sală) de lucru, a evidenția - a da ca exemplu, Revelion - Noaptea de Anul Nou, urnă - ladă de votare, regret - părere de rău* ș.a.

O problemă pe cît de importantă, pe atît de complexă și de dificilă, privind neologismele limbii române moderne, este aceea a *adaptării* lor la specificul ei fonetic, morfologic, sintactic și semantic. Nu insistăm asupra ei, fiindcă lucrarea de față nu se adresează, în primul rînd, lingviștilor formați – cei mai interesați, în acest sens, de ea –, însă facem precizările pe care le considerăm a fi importante cu deosebire.

Adaptarea fonetică s-a realizat cel mai adesea, fie pe baza formei acustice a etimonului, fie pe baza formei lui grafice, în situațiile în care etimonul (francez sau englez, în primul rînd, german, italian sau spaniol, în al doilea rînd) se prezenta cu forma acustică diferită, parțial, cel mai frecvent, de forma grafică. Au fost adaptate formele acustice ale etimoanelor în cazul neologismelor: *birou* < fr. *bureau* [büró], *pireu* < fr. *purée* [püré], în care fr. [ü] a fost redat prin [i] (dar și prin *iu*, în variantele neliterare *biurou, piureu*); *cultură* < fr. *culture* [kültür], lat. *cultura* ș.a. în care aceeași vocală franceză a fost redată prin [u]; *piuneză* < fr. *punaise* [pünéz], în care lui *ü* îi corespunde diftongul [iu]. Cealaltă vocală specifică limbii franceze [ö], a fost redată în română fie prin *o*, în *coafor* < fr. *coiffeur* [koafór] ș.a., fie prin [e], în *șofer* < fr. *chauffeur* [șofö̈r], *miner* < fr. *mineur* [minör] ș.a., prin apropiere formală de sufixele *-or*, respectiv *-er*; în *sufleur* < fr. *souffleur*, *dizeuză* < fr. *diseuse*, adaptarea fonetică nu s-a produs (încă), pronunțarea fiind cu *ö*, ca în franceză.

Tot forma acustică franceză, nu cea grafică, a stat la baza adaptării fonetice a împrumutului lexical în: *bluză* < fr. *blouse* [bluz], *broșă* < fr. *broche* [broș], *deșeu* < fr. *déchet* [deșé], *șezlong* < fr. *chaise-longue* [sezlóng], *șosea* < fr.

chaussée [şosé], *cauciuc* < fr. *caoutchouc* [kaučúk], *fular* < fr. *foulard* [fulár], *bujie* < fr. *bougie* [bují], *cadou* < fr. *cadeau* [kadó], *ghişeu* < fr. *guichet* [ghişé] ş.a. În cazul unor împrumuturi din engleză, forma acustică a contat în *biznis* < engl. *business* [bíznis], *raid* < engl. *raid* [rei̯d], *blugi* < engl. *blue geans* [blugínz], *ciungă* < engl. *chewing gum* [čui̯ngam] ş.a.

De asemenea, tot forma acustică a stat la baza adaptării în cazul unor neologisme provenite din germană, precum *foraibăr* < germ. *Vorreiber* [forái̯băr], *şpan* < germ. *Span* [şpan], *şpriţ* < germ. *Spritzen* [şpríţen], *ştangă* < germ. *Stange* [ştánghe] ş.a. În pronunţarea veche *şenă* se reflectă forma acustică a it. *scena* [şéna].

Forma grafică – nu aceea acustică – a etimonului a stat la baza adaptării fonetice la limba română a unor neologisme, precum: *bilet* < fr. *billet* [bié], poate şi sub influenţa it. *biglietto* (dacă ar fi contat forma acustică, s-ar fi spus **biéu*), *habitat* < fr. *habitat* [abitá], *bilă* < fr. *bille* [bii̯], *balot* < fr. *ballot* [baló], *bufet* < fr. *buffet* [bufé], *cabinet* < fr. *cabinet* [cabiné], *fault* < engl. *fault* [folt], *fotbal* < engl. *football* [fútbol], *handbal* < engl. *handball* [héndbol], *talveg* < germ. *Talweg* [talvéh] ş.a.

Alteori, a fost reţinută o parte acustică şi o parte grafică a etimonului, ca în *rulment* < fr. *roulement* [rulmã], în care pînă la *rul-* a contat partea acustică, iar pentru *-ment* a contat partea grafică (sub influenţa, desigur, a finalei *-ment*, frecventă în limba română); similar s-a întîmplat în *buchet* < fr. *bouquet* [buké], *taburet* < fr. *tabouret* [taburé], *knock-out* [nokaut] ş.a.

Mai interesantă este situaţia în care, prin adaptarea dublă, o dată a formei acustice şi altă dată a formei grafice, a unor etimoane polisemantice unice, din unul şi acelaşi cuvînt împrumutat în română au rezultat două sau chiar mai multe neologisme, fiecare cu forma şi cu sensul lui specific, proces care poate fi numit *polilexicalizare a etimoanelor*. Avem astfel:

- din fr. *bord* [bor], atît: 1. *bor* „marginea pălăriei" (după forma acustică), cît şi 2. *bord* „marginea din stînga sau din dreapta a unei ambarcaţiuni mari" (după aspectul ortografic);

- din fr. *cuvette* [küvét], atît: 1. *chiuvetă* „vas de porţelan sau de metal fixat dedesubtul unui robinet" (după forma acustică), cît şi 2. *cuvetă* „teren ocupat de un lac de acumulare pînă la nivelul crestei barajului" (după forma grafică);

- din fr. *revers* [revér], atît: 1. *revers* (după forma grafică) „dosul unei medalii", cît şi 2. *rever* „partea răsfrîntă a hainei, din prelungirea gulerului";

- din fr. *filet* [filé], atît: 1. *filet* (după forma grafică) „şanţ pe suprafaţa unei forme conice din metal, plastic etc., pentru înşurubare", cît şi 2. *fileu* (după forma acustică), „ţesătură în formă de reţea, cu ochiuri";

- din fr. *crochet* [croşé], atît: 1. *croşet* „ornament sculptat în formă de frunză curbată", cît şi 2. *croşetă* „ac lung în formă de cîrlig pentru împletituri", „paranteză colţuroasă, dreaptă" (ambele după forma grafică combinată cu aceea acustică), dar diferenţiate prin gen gramatical (neutru, respectiv feminin), şi 3. *croşeu* „lovitură la box dată din apropierea corpului, cu braţul îndoit" (după forma acustică);

- din fr. *complet* [cõplé], atît: 1. *complet* „întreg" (după forma grafică), cît şi 2. *compleu* „obiect de îmbrăcăminte" (după forma acustică);

- din fr. *volant* [volă], atît: 1. *volant* „mobil, desprins, zburător", cît şi 2. *volant* „roată mare şi grea servind la regularizarea mersului unor maşini" (ambele după forma grafică) şi 3. *volan* „garnitură la obiecte de îmbrăcăminte", „piesă din ansamblul de direcţionare a unei maşini" (după forma acustică).

În situaţii precum rom./ *revelion*, *reveion* < fr. *reveillon* [reveió], cele două forme corespund formelor ortografică şi acustică a etimonului, fără a putea vorbi de două cuvinte diferite între ele (pentru o parte din exemplele de mai sus şi pentru alte exemple, să se vadă studiul lui Gh. Adamescu, citat la bibliografie) şi Ana Goldiş-Poalelungi.

Adaptarea după forma grafică a fost favorizată, uneori, de *etimologia multiplă*, prin care se înțelege proveniența unuia și aceluiași cuvînt din mai multe etimoane, aparținînd, fiecare, cel mai adesea, cîte unei limbi. Fără a fi specifică neologismelor limbii române moderne (rom. *cobză* se explică prin ucr., rus., pol. *kobza* ș.a.), etimologia multiplă (cea mai frecventă, din franceză și latina cultă) trebuie invocată, din motive de ordin formal sau/și semantic, în cazul a deosebit de multe neologisme.

Din motive de ordin formal, prin etimologie multiplă se explică, între alte, neologismele: subst. *mobilă* <fr. *meuble* [möbl], it. *mobilia*, germ. *Möbel*, în care consoanele se explică prin cele trei limbi, iar vocalele din radical, *o*, *i*, numai prin italiană; *ofițer* < pol. *óficer*, rus. *ofițir*, fr. *officier*, în care accentul pe finală se explică prin rusă și franceză (în polonă este pe silaba inițială), consoana *ț* prin polonă și rusă, vocala *e* prin polonă și franceză; în *abunda*, vocala *u* se explică prin latină (*abundare*), iar restul sunetelor, prin franceză (*abonder*); în *viciu,* consoana *č* se explică prin franceză (forma grafică: *vice*), iar finala, prin lat. *vitium*. Peste tot, este vorba de fixarea unei forme standard, după șovăiri inerente.

Formele *grandoare*, *valoare*, *splendoare* ș.a., în *-oare*, se explică atît prin fr. *grandeur*, respectiv *splendeur* și *valeur*, cît și prin lat. *grandor*, *splendor*, *valor*; în *identifica* se amestecă fr. *identifier* și lat. *identificare*. Ca și mai sus, și ca și în multe alte cazuri, forma franceză a fost la început, punctul de plecare al împrumutului (dată fiind orientarea spre spațiul cultural francez a culturii românești moderne), însă fixarea formei neologismului românesc s-a condus după forma latină a corespondentului francez, mai apropiată de specificul fonetic și morfologic al românei, decît acela francez. În combinațiile de limbi implicate în etimologia multiplă intră însă și alte limbi: germana, italiana, neogreaca ș.a.

Alteori, la etimologia multiplă trebuie să apelăm din motive de ordin semantic: unele sensuri se explică printr-o limbă – obişnuit, latina cultă –, iar alte sensuri, printr-o limbă modernă, care a folosit cuvîntul latin pentru a denumi o noţiune nouă, ştiinţifică, filozofică, tehnică etc. Se explică astfel, între alte neologisme:

- *artificiu* al cărui sens de „procedeu meşteşugit" se explică prin latină din *artificium*, dar sensul de „compoziţie pentru efecte luminoase" se datoreşte etimoanelor italian, *artificio*, şi francez, *artifice* (care au şi primul sens), compoziţia chimică denumită astfel fiind inventată în epoca modernă;
- *funcţie*, ale cărui sensuri de „activitate", „rol sintactic" ş.a. (din logică şi gramatică) se explică prin lat. *functio*, dar sensul, din matematică, „mărime variabilă dependentă de alte mărimi variabile" se explică prin it. *funzione* şi fr. *fonction*, noţiunea ştiinţifică fiind specifică epocii moderne a matematicii;
- *glosă*, al cărui sens „explicaţie de sens, notă, comentarii" se explică prin lat. *glossa*, dar sensul de „poezie cu formă fixă", din teoria literaturii, se explică prin fr. *glosse*, germ. *Glosse*, ngr. *glossa*, tipul de poezie numită astfel fiind inventat de moderni.

La identificarea etimologiei multiple pe baze semantice trebuie făcut apel la cunoştinţe foarte numeroase şi diverse din istoria culturii şi ştiinţei.

În deosebit de multe situaţii, etimologia multiplă se datorează motivelor de ordin cultural: pur şi simplu, neologismele ne-au venit, o dată cu noţiunile denumite, din mai multe limbi. Se explică astfel, între altele:

- *muză*, din lat. *musa*, fr. *muse*, ngr. *musa*, germ. *Muse*;
- *muzeu*, din lat. *museum*, germ. *Museum*, fr. *museé*;
- *muzică*, din lat. *musica*, fr. *musique*, germ. *Musik*;
- *poezie*, din fr. *poésie*, it. *poesia*, eventual lat. *poesis* şi gr. *poiesis*;
- *parapet*, din fr. *parapet*, germ. *Parapett*, it. *parapetto*.

Limba română se implică în etimologia multiplă în situaţiile în care a modificat parţial, prin analogii fonetice

sau semantice, forma sau sensul neologismului, al cărui etimon nu conține, nici în aspectul acustic, nici în cel ortografic, unitățile lingvistice cu care apare în română.

Etimologia multiplă cu implicarea limbii române trebuie invocată în situații precum:

- *palton* < fr. *paletot* [paltó], *tomberon* < fr. *tombereau* [tõberó] ş.a. cu *-n* final adăugat prin analogie cu rom. *veston* < fr. *veston* ş.a.

- *semna* < fr. *signer*, *semnal* < fr. *signal*, *semnala* < fr. *signaler*, *semnalment* < fr. *signalement*, *semnatar* < fr. *signataire*, *semnătură* < fr. *signature*, *semnifica* < lat. *significare*, fr. *signifier*, redau toate, prin *semn-* (< lat. pop. *signum*) prima parte a împrumutului francez (şi, într-un caz, şi din latina cultă).

Sensul de „specie literară constînd într-un articol scurt, în proză", cu care Tudor Arghezi a îmbogățit neologismul *tabletă* < fr. *tablette*, face ca acest cuvînt să aibă originea franceză + română. Aceeaşi explicație etimologică trebuie să aibă şi, între alți termeni, *algoritm* < fr. *algorithme*, pentru sensul lui românesc „repartizare proporțională de demnități politico-sociale, între partidele unei coaliții", şi filtru (<fr. *filtre)*, pentru sensul „examen de selecție". Este evident că limba română este implicată şi în orice calc de structură.

De *adaptare morfologică* a împrumutului lexical trebuie să se vorbească în situațiile în care la forma adoptată a etimonului s-au adăugat morfeme gramaticale pe care alte neologisme în situații similare nu le-au primit. Astfel, prin analogie cu *bou*, *ou* ş.a. în *lingou* < fr. *lingot* [lingó], *tricou* < fr. *tricot* [tricó], *cadou* < fr. *cadeau* [cadó] ş.a. la forma acustică, adaptată fonetic, a etimonului s-a adăugat desinența *-u* pentru nominativ, singular, nearticulat, desinență pe care alte neologisme nu au primit-o (vezi *infra*); de asemenea, prin analogie cu *amăgeu*, *derbedeu*, *feredeu* ş.a., existente şi anterior, au primit aceeaşi desinență *-u, careu* < fr. *carré* [karé], *apartéu* < fr. *aparté* [aparté], *antreu* < fr. *entreé* [ãtré] ş.a., pe care *radio* < it. *radio*, fr. *radio*, germ. *Radio* [radió], sau *zero* < fr. *zéro*,

it. *zero*, *vérso* < fr. *verso* [versó] ş.a. nu au primit-o; sînt literare formele *taxi*, *travesti* şi populare formele *taxiu*, *travestiu*, provenite din fr. *taxi*, respectiv fr. *travesti*; finala în *-tate*, în *absurditate*, *identitate* ş.a. (< fr. *absurdité*, respectiv *identité*) se raportează şi la „formele cazuale oblice", cu *-itatem*, ale etimoanelor latine corespunzătoare (*absurditatem* ş.a.), din care limba română a moştenit pe *vecinătate* < lat. *vicinitate* ş.a.

În: *maximum* < lat., fr. *maximum*,
minimum < lat., fr. *minimum*,
prezidium < lat. *praesidum*, fr. *presidium*,
podium < fr. *podium*, lat. *podium*,

s-a menţinut finala *-um* a etimoanelor, pe cînd în formele corespondente *maxim*, *minim*, *prezidiu*, aceasta a fost îndepărtată.

Adaptarea semantică a neologismelor constă în reţinerea, în română, a unui sens sau a unor sensuri din spectrul semantic al etimonului; obişnuit, se reţine numai un singur sens, cel tehnic, cel mai adesea. Între exemple: *corner* „lovitură liberă (în fotbal, handbal şi alte sporturi) de la colţul terenului de joc" < engl. *corner* „colţ" şi „lovitură liberă"; *fault* „infracţiunea de a împiedica jocul adversarului" < engl. *fault* „greşeală, infracţiune (în general)"; *penalti* „lovitură de pedeapsă, de la 11 m de poarta adversarului" < engl. *penalty* „pedeapsă (în general)" şi „lovitură de pedeapsă"; *sponsor* „agent financiar care finanţează acţiuni sportive, culturale etc." < engl. *sponsor* „naş" şi „agent financiar etc."; *manager* „organizatorul tehnic al unei activităţi productive sau de negoţ" < engl. *manager* „gospodar" şi „organizatorul activităţilor (precizate)"; *bujie* „dispozitiv de transmitere a scînteii electrice pentru aprinderea carburantului la motoarele cu explozie" < fr. *boujie* „lumînare" şi „dispozitiv de transmitere a scînteii etc."

CALCUL LINGVISTIC. Calcul lingvistic constă în copierea sau imitarea structurii cuvintelor formate străine luate ca model formativ, în adăugarea unui sens sub influența corespondentului străin polisemantic, în transpunerea dintr-o limbă în alta a structurii frazeologismelor şi în introducerea de construcții sintactice dintr-o limbă model. Corespunzătoare acestor categorii de calcuri sînt trei tipuri fundamentale de calc lingvistic: calc lexical, calc frazeologic şi calc gramatical; la lexicologie interesează primul şi al doilea tip, calcul gramatical rămînînd pe seama sintaxei. În fiecare caz, pot fi identificate subtipuri şi există, de asemenea, combinații ale celor trei tipuri fundamentale, de felul: calc lexico-frazeologic, calc lexico-sintactic, calc frazeologico-sintactic.

a) ***Calcul lexical*** este cel mai bine reprezentat în limba română, prin mulțimea şi varietatea structurală a exemplelor. Acest calc constă fie în „formarea unui cuvînt nou din material indigen sau autohton şi după un model străin a cărui structură este imitată" (Th. Hristea, 1997, p. 13), acesta fiind *calc morfematic*, fie în adăugarea unui sens, acesta fiind *calc semantic*. Primul subtip de calc, cel *morfematic*, apare la derivate, la compuse şi, în general, la cuvinte formate a căror structură este explicabilă prin traducerea sau, mai larg, echivalarea fie a tuturor unităților de sens care compun modelul, fie numai a unora dintre ele, altele păstrîndu-se din original. Corespunzătoare gradului de utilizare a modelului străin, calcul lingvistic este de două feluri, *total* şi *parțial*; primul subtip este reprezentat, între alte exemple, de: *dreptunghi*, după lat. *rectangulus*, fr. *rectangle*, it. *rettangolo*, în care prima parte, *rect-*, respectiv *rect-* şi *rett-*, a fost tradusă prin *drept-*, iar a doua parte, *-angulus*, *-angle*, *-angolo*, prin *-unghi*; *supraveghea*, format după fr. *surveiller*, în care *supra-* = *sur-* şi *-veghea* = *-veiller*; *încrengătură*, după fr. *embranchement*, în care *în-* = *em-*, *-cre(a)ngă-* = *-branche-* şi *-tură* = *-ment*; al doilea subtip este reprezentat, între alte exemple, de: *menține*, format după fr. *maintenir*, din care s-a păstrat

prima parte, *main-* [men] şi a fost „tradusă" (echivalată), prin *-ţine*, a doua parte; de asemenea, prin *susţine*, după fr. *soutenir*, în care *sus-* = *sou-* şi *-ţine* = *-tenir*, ambele verbe româneşti avînd numai aspect de derivate, fiindcă prima lor parte nu este afix lexical (prefix) propriu-zis, ci are numai aparenţă de afix (o putem numi *proafix*); *prevedea*, după fr. *prévoir*, poate fi, de asemenea, invocat, din model fiind echivalată a doua parte, *-voir* prin *-vedea*, şi fiind menţinută prima parte, *pré-*, simţită ca prefix propriu-zis, pe baza unor exemple în care *pre-* chiar este prefix, precum *preîntîmpina*, *prelinge*, *prelucra*, *prelins* ş.a.

Compuse formate prin calc de structură integral: *nou-născut* după fr. *nouveau-né*, *anotimp* după germ. *Jahreszeit* (cu modificarea topicii), *cal-putere* după engl. *horse-power* (structuri similare sînt şi în franceză, germană şi în alte limbi). Se adaugă *dreptunghi* (vezi mai sus) şi multe alte exemple, date de lingvişti sau care pot fi date, pe baza dicţionarelor tehnice şi ale ştiinţelor.

Conversionate formate prin calc sînt, între altele, subst. *cînt* „subdiviziune a unui poem" din vb. *cînta*, după modelul fr. subst. *chant* – vb. *chanter* ş.a., substantivul acesta fiind altul – avînd altă explicaţie etimologică şi alt sens – decît subst. *cînt* „cîntare, melodie", provenit tot de la vb. *cînta*, fără model străin ş.a.

Din exemple pot fi deduse trei aspecte specifice calcului morfematic: a) acest subtip de calc reprezintă rezultatul analizei operate de utilizatorul bilingv (de cel care îl utilizează întîi) atît asupra modelului, cît şi asupra echivalatului acestuia, dovadă a cunoaşterii corecte, deşi neconceptuale, a limbii („él saber originário", după Eugenio Coseriu); b) cuvîntul format prin calc morfematic este fie alcătuit în întregime din material lexical preexistent (calc total), fie că el conţine cel puţin o unitate lingvistică tradiţională (calc parţial); c) există identitate sau cvasiidentitate, între model şi copie, aspect care diferenţiază calcul de traducere, astfel că *viitorologie* este

calc (după fr. *futurologie*, engl. *futurology*), dar sintagma echivalentă *ştiinţa viitorului* este traducere; la fel stau lucrurile şi în perechea *capod'operă* (calc după it. *capodopera*, fr. *chef dioeuvre*) – *cap de operă* (traducere a celor două denumiri străine).

Calcul semantic aduce un sens nou la un cuvînt vechi, sub influenţa corespondentului semantic străin care îl conţine şi care are şi sensul tradiţional al cuvîntului românesc. Exemple de calcuri semantice: sensul de „protagonistă, vedetă“ al cuvîntului *stea*, venit în română sub influenţa fr. *étoile*, engl. *star* ş.a., care au în comun cu *stea* sensul de „astru“ şi care aveau, înaintea românei, sensul adăugat la noi; sensul de „pictură“ al cuvîntului *pînză*, sens adăugat după fr. *toile* şi, la acelaşi cuvînt, sensul de „corabie (cu vele)“, după fr. *voile* (avînd etimon latin, *velum*, ca şi *văl*); sensul (familiar şi argotic) „soţie“ al substantivului *jumătate*, după fr. *moitié* „jumătate“ şi „soţie“; sensul „loc de origine, de naştere, de creaţie naturală“ al cuvîntului *leagăn* – în: *Transilvania este leagănul poporului român* ş.a. – după fr. *berceau*, care are ambele sensuri. O parte, mai mare sau mai mică, a polisemiei româneşti se explică prin calc semantic, parţial relevat, pînă acum, parţial relevabil prin investigaţii noi (să se vadă şi capitolul despre *polisemie*, din volumul de faţă şi, desigur, bibliografia despre calcul semantic). Există numeroase calcuri semantice internaţionale foarte vechi, care trebuie studiate din perspectiva etnologică integratoare, precum numele populare ale astrelor zodiacale ş.a.

Din exemplificare se pot deduce două aspecte ale calcului semantic: a) preexistenţa, în model, a sensului adăugat la copie; b) un sens comun (de obicei, cel principal), modelului şi copiei.

b) ***Calcul frazeologic*** constă în traducerea, integrală (calc frazeologic total) sau parţială (calc frazeologic parţial), a unor îmbinări stabile din alte limbi. În *martor ocular* – după fr. *témoin oculaire*, *casă de sănătate* – după fr.

maison de santé ş.a. avem calc frazeologic integral; în expresii conţinînd substantivul *punct* (fr. *point*), precum *a pune punctul pe i* – după fr. *mettre le point sur les i*, *a fi pe punctul de a* – după fr. *être sur le point de* ş.a., avem calc frazeologic parţial.

c) ***Combinaţii de tipuri de calcuri lingvistice.*** Calc lexico-frazeologic, în *a face anticameră* – după fr. *faire antichambre*, un calc lexico-frazeologic integral, fiindcă în frazeologismul echivalat în întregime apare şi un cuvînt format (*anticameră*); *piatră de încercare* – după fr. *pierre de touche*, obţinut prin echivalarea *piatră* – *pierre* şi calcul semantic „probă" la *cel de al doilea* substantiv, un calc lexico-frazeologic parţial, fiindcă din model s-au păstrat numai structura şi un sens, cuvintele fiind traduse.

Importanţa calcului lingvistic. Calcul lingvistic este un mesager între limbi care coexistă sau între o limbă de prestigiu dispărută (cum sînt elina sau latina) şi o limbă modernă (cum este româna), un semănător de seminţe (de structuri lingvistice şi unităţi lingvistice alogene), analog diseminării de specii vegetale şi animale, contribuind la apropierea între limbi şi deci la facilizarea comunicării prin limbaj şi la dezvoltarea limbilor.

Efectele neologizării limbii române sînt, în esenţă benefice. Astfel, prin împrumut lexical adaptat, limba română a devenit o limbă de cultură, capabilă să exprime, ca orice limbă modernă, orice noţiune, sens şi nuanţă de sens, diferenţiate în funcţie de scopul, timpul, locul şi conţinutul comunicărilor. În fiecare pereche lexicală dată mai jos, primul termen este popular, iar al doilea – literar (ţinînd de stilul ştiinţific): *podiş* – *platou*; *grohotiş* – *morenă*; *agest* – *aluviune*; *lăzui* – *defrişa*; *coturi* (*ale drumului*) – *serpentine* ş.a. Prin sensul lor specific şi precis, neologismele *anxietate*, *atenţie*, *precauţie*, *prudenţă*, *vigilenţă*, *protecţie* ş.a. nu se pot substitui între ele în orice context în care poate apărea arhilexemul lor, sinonimul popular *grijă*, care nu are însă precizia de sens a niciuneia

dintre ele; durerea *violentă* este diferită de durerea *atroce* şi ambele tipuri de dureri – de cea de alt tip, durerea *ascuţită*; între oamenii *deştepţi*, numai unii sînt *inteligenţi* (cei creatori de valori), iar extrem de puţini sînt *geniali* (creatori de valori eterne); între cei *bătăioşi*, numai unii sînt *agresivi*, iar alţii sînt doar *impulsivi*; agenţi fizici fac ca un perete să fie *cojit*, *scorojit*, *coşcovit*, dar agenţi chimici impun ca un obiect să fie *coclit*, *oxidat*, deşi ambele categorii de agenţi fac ca un obiect să nu rămînă integru. Pe *role* se înregistrează imaginile, pe *casete* - sunetele, iar pe *dischete* scrierea la computer, calculator ş.a. Aşadar, neologismele au redus polisemia exagerată şi au înlocuit expresia unor sensuri secundare printr-un singur cuvînt, mereu altul, după sensul înlocuit; astfel, sensuri ale verbului *aşeza* au fost preluate de neologisme precum *caza*, *fixa*, *institui*, *reorganiza*, *stabili* ş.a., iar sensuri ale subst. *închipuire* prin *idee*, *imaginaţie*, *efigie*, *imagine*, *fantezie*, *ficţiune* ş.a. (să se vadă Sextil Puşcariu, *Limba română*, p. 375-379); la fel, *intenţiona*, *imobiliza*, *menţine*, *domina* ş.a. au preluat sensuri ale verbului *ţine* (să se vadă contextele din DLR, s.v.). Despre un mecanism, încăpere, unealtă etc. s-ar putea spune mai bine printr-un sinonim din fondul tradiţional, că este *funcţional(ă)*? Ne îndoim de această posibilitate.

Prin neologisme, sinonimia s-a dezvoltat benefică în dauna polisemiei cuvintelor din fondul tradiţional (vezi *infra*, IV 2). Rămîne numai pe seama competenţei şi performanţei vorbitorului utilizarea, după circumstanţe, corect sau incorect, a sinonimiei neologice. Din această perspectivă, nu acceptăm clasificarea neologismelor în neologisme „necesare” (cele noţionale) şi „neologisme de lux” (cele sinonime cu termeni preexistenţi lor), orice neologism fiind necesar.

Prin împrumuturi au pătruns în limba română termeni internaţionali, care favorizează comunicarea între vorbitorii limbilor diferite ca structură sau evoluţie, precum sînt mulţi termeni din limbajele ştiinţifice, tehnice, politice,

sportive, turistice ş.a., – *atom*, *oxigen*, *moleculă*, *fizică*, *algebră*, *geometrie*, *morală*, *filozofie*, *hotel*, *avion*, *autocar*, *gaz*, *antibiotic*, *fotbal*, *cremă*, *poliţie*, *grup* ş.a. Cel mai neologizat limbaj este cel medical, urmat de limbajele celorlalte ştiinţe (exemplificarea prin vocabulare şi contexte poate fi relativ uşor realizată); limbajul folcloristicii este, de asemenea, plin de neologisme, cum arată orice context, precum şi următorul: „*Profilul vădit practicist* al descîntecelor a *modelat* şi *dimensiunile* lui, împreună cu *structura* sa *compoziţională* într-o *gamă* neaşteptat de *variată*" (Ovidiu Bîrlea, *Folclorul românesc*, II, editura Minerva, Bucureşti, 1983, p. 15), în care cei mai mulţi termeni sînt neologici. Comerţul internaţional este bine servit de xenisme, (pre)scurtate sau nu, nume proprii (*Auto*, *Star*, *Helios*, *Expo* etc.).

Prin împrumuturi limba română şi-a îmbogăţit cu mult vocabularul său format din termeni latino-romanici, recăpătînd termeni pe care i-a avut, desigur, în epoca românei comune (dată fiind importanţa deosebită şi perenă a noţiunilor pe care le denumesc), dar pe care, spre deosebire de alte limbi romanice, care i-au păstrat, i-a pierdut ulterior, înlocuindu-i, prin concurenţă sinonimică, pînă în epoca românei moderne, cu termeni neromanici sau cu formaţii lexicale. Între exemple:

demon < fr. *démon*; în limba populară *dímon* < ngr. *démonas*;

fals < lat. *falsus*, it. *falso*; în limba tradiţională *mincinos*, *strîmb*, *calp*, *făţarnic*, *prefăcut*;

formă < it. *forma*, lat. *forma*, fr. *forme*; în limba tradiţională *chip*, *fel*;

amic < it. *amico*, lat. *amicus*; în limba tradiţională *prieten* < sl. *priiatinu*;

cert < lat. *certus*, it. *certo*; în limba populară *adevărat*, *aievea*, *neîndoios*;

inamic < lat. *inimicus*; în limba tradiţională *duşman* < tc. *düşüman*, *neprieten* < *ne-* + *prieten* (vezi mai sus);

nega < lat. *negare*; în limba populară *tăgădui*, *dezice*, *dezminţi*;

insulă < lat. *insula*; în limba populară *ostrov* < sl. *ostrovŭ*;

amant < fr. *amant*; apare în limba veche și populară *ibovnic* < sl. *libovnikŭ*.

Unele neologisme, cum sînt *insulă*, *inamic*, *amant* ș.a., înlocuiesc sinonime avînd altă origine (slavă, turcă, maghiară ș.a.) decît latino-romanică.

În acest fel, limba română s-a „reromanizat" (după Sextil Pușcariu) și și-a dovedit „fidelitatea culturală" față de latină și de spațiul cultural latinizat timp de peste două milenii (după Alexandru Niculescu). Faptul că româna, ca și alte limbi moderne, împrumută acum mai mulți termeni din engleză decît din latina cultă și din limbi romanice nu pune în pericol fizionomia ei latino-romanică, fiindcă pe de o parte, fondul latino-romanic este cel mai consistent dintre toate, iar, pe de altă parte, împrumuturile din engleză sînt nu numai din engleză, ci și, concomitent, din mai multe limbi romanice moderne, care le-au luat, și ele, din engleză, sau le-au împrumutat limbii engleze, cum arată studiul comparativ al etimologiei multiple. Este mai corect să vorbim deci de *occidentalizarea* limbii române actuale.

În sfîrșit, prin cîteva sute de neologisme (aproximativ cinci sute), limba română a căpătat *dublete etimologice*, termeni care îi dublează pe cei moșteniți, corespunzători, care provin din același etimon și avînd o istorie mult mai lungă și mai complexă decît cei împrumutați, astfel că diferențe de formă și de sens între termenii unei perechi apar constant și revelator. Între exemple (primul termen este moștenit, iar al doilea – împrumutat):

din lat. *agilis*, *-e*, în rom. *ager* și *agil* (acesta este explicabil și prin fr. *agile*);

din lat. *assediare*, în rom. *așeza* și *asedia*;

din lat. *auscultare*, în rom. *asculta* și *ausculta*;

din lat. *carbo*, *-nis*, în rom. sînt *cărbune* și *carbon*;

din lat. *densus*, în rom. sînt *des* și *dens*;

din lat. *depilare*, în rom. sînt *dăpăra* și *depila*;

din lat. *directus*, avem *drept* şi *direct*;
din lat. *comparare*, în rom. sînt *cumpăra* şi *compara*;
din lat. *familia*, în rom. sînt *femeie* şi *familia* (cu sensul din biologie, după fr. *famille*);
din lat. *includere*, în rom. *închide* şi *include*;
din lat. *inclinare*, în rom. *închina* şi *înclina*;
din lat. *intelectus*, în rom. *înțelept* şi *intelect*;
din lat. *presbiterus*, în rom. *preot* şi *presbiter*;
din lat. *recens*, *-tis*, în rom. *rece* şi *recent* ş.a. (pentru monografia lor, să se vadă G. I. Tohăneanu, „*Viața lumii*“ *cuvintelor vechi şi noi din latină*, 1998). Aici, sînt necesare referințe la „legi fonetice”, analogie şi modificări fonetice condiționate.

Cum s-a mai precizat, limba română modernă nu poate fi concepută fără neologisme, care s-au dovedit necesare la modul absolut, nu numai în aproape orice tip de comunicare, ci şi sub raport stilistic, pentru împlinirea necesităților de noutate a exprimării, de subtilitate a gîndului, de umor, de parodiere a prețiozității, de ironizare a aparenței de cultură etc., pentru care se poate revedea comicul de limbaj la V. Alecsandri, B. P. Hasdeu, I. L. Caragiale şi alți scriitori importanți. Poezia romantică – M. Eminescu, B. P. Hasdeu ş.a. – nu l-a cultivat, cu excepția, tîrzie, a lui Alexandru Macedonski, poet romantic şi simbolist, care l-a impus în poezie. Simbolismul şi parodierea lui de către G. Topîrceanu se bazează pe neologism. Nu l-a ocolit nici un mare prozator român modern – M. Sadoveanu, Camil Petrescu, G. Călinescu, Marin Preda, Al. Ivasciuc, N. Breban (ultimii trei, în romanele-eseu) ş.a.; în limbajul criticii literare i-au întărit poziția, mai întîi, Eugen Lovinescu şi, ulterior, G. Călinescu, Vladimir Streinu, Şerban Cioculescu, N. Manolescu, Eugen Simion ş.a.

Faptul că în istoria limbii române moderne unele împrumuturi lexicale (aproximativ 10% din total) au fost abandonate definitiv, iar altele, numai temporar, fiind reluate de curînd (*disipa*, *poliție* ş.a.), sau că altele

provoacă – la cei care țin morțiș să le folosească, deși nu le stăpînesc – pleonasme (în *avansați înainte!*, *continuă mai departe*, *prefer mai bine*, *primul debut* ș.a.), tautologii (în *primul* cuvînt cu care *debutează* răspunsul lui), sau confuzii de ordin semantic (*fortuit* cu sensul, greșit, „forțat“, în loc de sensul corect „întîmplător“ ș.a.), astfel de situații constituind pierderi și păcate lingvistice firești, identificabile în orice limbă, nu sînt motive nici de condamnare a neologismului, nici de subevaluare a rolului lor, fundamental. Aproximativ un sfert dintre neologismele (în număr de circa 65.000) înregistrate în NDN sînt polisemantice, semn sigur al stabilizării lor definitive în lexicul românesc.

Descrierea amănunțită după criteriile de mai sus și luînd în considerare dicționarele mari ale limbilor împrumutătoare, a fiecărui neologism din NDN reprezintă o etapă utilă a studiului neologismului, cea superioară fiind studiul terminologiilor științifice și tehnice, pe baza dicționarelor și tratatelor de specialitate (astronomie, chimie, fizică, lingvistică etc.), și acesta combinat cu identificarea formațiilor lexicale și a evoluțiilor semantice precum și a calcului semantic.

Terminologiile tehnice și științifice îmbină vocabulare de neologisme științifice cu termeni calchiați și cu inovația semantică și pot fi descrise ca atare.

Viitorul nu va schimba semnificativ poziția înaltă a neologismului în stilul științific, în stilul oficial-administrativ, în stilul publicistic și chiar în stilul beletristic (în romanul-eseu, în parodii ș.a.), precum și în ierarhia straturilor lexicale cronologice ale limbii române; dimpotrivă, o va confirma, dată fiind tendința de mondializare treptată a comunicărilor de tip intelectual(ist), din ce în ce mai numeroase, mai complexe și mai variate, pe care evoluția umană le impune cu necesitate ineluctabilă.

2. Arhaismele

Principii de identificare şi comentare a arhaismelor

Pentru înțelegerea specificului arhaismelor, în raport cu alte categorii etimologice de cuvinte, mai ales în raport cu istorismele, cu care sînt confundate obişnuit, este necesar să se țină seama de principiile precizate în continuare.

1. Identificarea lor în texte pe baza definiției restrînse a arhaismelor: cuvinte, forme, sensuri, creații lexicale, îmbinări stabile sau libere de cuvinte, valori stilistice specifice epocilor anterioare ale limbii române, dar utilizate, parțial şi selectiv, în perioada actuală, numai în lucrări culte de istoriografie sau beletristice, pentru a evoca vremuri revolute (încheiate definitiv) şi pentru a crea sentimentul distanțării în timp între evenimentul narat, pe de o parte, narator şi cititor, pe de altă parte. În baza acestei definiții, arhaismele pot fi (şi trebuie) identificate în opere de evocare istorică, nu şi în alte categorii de produse ale spiritului (poezie folclorică, literatură eclesiastică, poezie erotică etc.); în acest fel, arhaismele nu se confundă, aşa cum se întîmplă după definiția largă a arhaismelor: cuvinte, forme etc. vechi şi populare, regionale ş.a. – cu *istorismele*, care sînt fapte de limbă *comune* atît limbii vechi, cît şi limbii populare şi regionale şi care nu au funcția de a evoca vremuri revolute. Astfel, chiar dacă apar, uneori şi în limba actuală, *împle* sau *văzum* nu trebuie considerate arhaisme –, primul pentru vocala *î-* (literar: *umple*), iar al doilea, pentru lipsa morfemului *ră-* (literar = *văzurăm*), în poezii erotice ale lui Eminescu („De dorul lui şi inima/ Şi sufletu-i se *împle*", în *Povestea teiului,* respectiv: „M-a fermecat cu vreo scînteie/ În clipa-n care ne *văzum*", în *De-or trece anii*), ci istorisme, fiindcă astfel de forme apar şi astăzi în limba populară (să se vadă pentru detalii, cartea noastră din 1994 despre M. Eminescu). Aceleaşi fapte de limbă sînt însă

arhaisme atunci cînd evocă un eveniment petrecut cu sute de ani în urmă, precum, tot la Eminescu, într-o „variantă" la *Scrisoarea III*, partea în care vorbeşte Mircea cel Bătrîn: „Căci din noi *făcum* cetate şi din pieptul nostru zid,/ Că nimic nu s-o alege de-a ta slavă, Baiazid !" (în *Opere*, III, ediția 1943, Perpessicius, p.395). *Carte* cu sensul de „scrisoare" este istorism (semantic) în versurile lui Octavian Goga „M-am gîndit acuma/ Să-ți trimit o *carte*", în care este vorba de o scrisoare adresată poetului, aflat departe de casă şi de țara sa. Apreciem, din perspectiva aceasta, că, deosebit de multe istorisme sînt prezentate de lingvişti eronat, ca arhaisme.

2. *Dubla citare a aceluiaşi fapt de limbă,* o citare din texte de limbă actuale, şi altă citare – din limba veche (sau din perioada de început a limbii moderne), fiindcă numai procedîndu-se astfel demonstrarea valorii lui de arhaism este probată suficient de convingător. Este şi mai convingătoare, atunci cînd faptul este posibil, citarea autorului vechi şi chiar a pasajului din scrierea lui care l-a determinat pe autorul modern să-şi scrie opera de evocare (să se vadă exemplificări, în continuare) şi să se folosească ediții de referință, nu cele de uz didactic curent. Apreciem, din această perspectivă, că deosebit de multe exemplificări şi comentarii de arhaisme sînt deficitare sub raport metodologic, fiindcă simpla trimitere la autori vechi (uneori, nici aceasta nu apare), la care se subînțelege că s-ar găsi arhaismele în discuție, nu este probantă pentru existența formelor considerate arhaice (care, trebuie spus, pentru epoca veche, nu erau, netăgăduit, arhaisme, ci aparțineau lexicului general, gramaticii comune etc.); ele trebuie indicate explicit, peste tot.

3. Există mai multe categorii de arhaisme, nu o singură categorie, aceea a arhaismelor lexicale, cea mai bine reprezentată şi, în consecință, mai cunoscută. Există tot atîtea categorii de arhaisme cîte nivele ale limbii există şi cîte direcții de studiu lingvistic există. Acestea sînt:

a) *arhaisme lexicale*: cuvinte şi îmbinări stabile de cuvinte specifice limbii vechi, dispărute, cu timpul, o dată cu dispariţia noţiunilor denumite de ele, categorie reprezentată prin arhaisme precum *sultan*, *hatman*, *crai*, *stolnic*, *jitar*, *capichehaie*, *hrisov*, *zăbun*, *işlic* şi alte cîteva sute de unităţi lexicale; nume de ranguri administrative, de obiecte de îmbrăcăminte ş.a., această categorie de arhaisme fiind binecunoscută. O exemplificăm, aici, din economie de spaţiu, numai prin *hrisov* „volum, carte, document“. La Eminescu: „ce scriu nu trece la *hrisov*“ (*Umbra lui Dabija-vodă*); la Ion Neculce: „Despot [] au luat numai scrisorile şi *hrisovul* cel de la Carol, împăratul nemţăsc“ (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed.1990, Chişinău, p. 271). Să se vadă *infra*;

b) *arhaisme semantice*, în cazul cărora numai sensul este vechi, necunoscut, acum, în semantica lexicală a limbii actuale, cuvîntul ca atare fiind utilizat, dar cu alte sensuri (nu şi cu cel vechi). Între ele sînt şi următoarele: ***limbă*** cu sensul „popor, neam, seminţie, etnie“; la Eminescu, în primul vers din Scrisoarea III: „Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vreo *limbă*; în limba veche, la Grigore Ureche „alţi vecini şi *limbi* ce era împrejur“ (*ed. cit.*, p. 277); la Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (cunoscută de Eminescu): „*Limbile* să salte/ Cu cîntece nalte,/ Să strige-n tărie/ Glas de bucurie“; ***lege*** „religie, credinţă religioasă“, la Alecsandri, în balada *Brâncoveanu:* „Lasă *legea* românească/ Şi dă-te-n *legea* turcească“; la Grigore Ureche: „şi atîta să călcasă *legea* creştinească“ (în *ed. cit.* p. 84); ***carte***, „scrisoare“ la Eminescu; „Pe genunchi scriind *o carte*,/ S-o trimiţă dragei sale, de la Argeş, mai departe” (*Scrisoarea III*); la Ion Neculce: „Petru-Vodă Rareş [...] au scris o *carte* sîrbească la împăratul turcesc şi la vizirul [...]” (în *ed. cit.*, p. 271);

c) *arhaisme fonetice*, în cazul cărora numai forma acustică este parţial, diferită (reflectînd un stadiu fonetic depăşit) în raport cu forma actuală, însă cuvîntul, ca atare, este şi acum în uzul cu-rent. Exemplu: forma etimologică,

nesincopată, ***dirept*** (< lat. *directus*), în „fiind cu milă şi *dirept* ()", din *Umbra lui Dabija-Vodă* de M.Eminescu; în limba veche: „aflat-am *dirept* aceia în cale" (Radu Greceanu) „moarte *derept* moarte nu să cade a sî face" (*Lettres roumaines de Bistritza*, ed. Rosetti, p. 63); „*asupreală şi nedireptate*", Gr. Ureche, p. 61);

d) *arhaisme morfologice*, reprezentate de forme flexionare precum ***văzum*** (vezi, mai sus), care apare, între alte texte, în prefaţa la *Palia de la Orăştie*, 1582; „că *vădzum* cum toate limbile au şi înfloresc între cuvintele slăvite a lui Dumnedzeu/", (în volumul *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, Bucureşti, 1982, p.42); din aceeaşi categorie: *ţinum*, în pasajul „*ţinum* într-una pentru jelanie Scriptureei sfinte" (*loc. cit.*). Intră în aceeaşi categorie declinarea cu articol hotărît enclitic, nu proclitic, ca în limba actuală, în gen. - dat. sg. de tipul *Radului* şi *Ducăi*, în titlul unui cunoscut roman al lui M. Sadoveanu, *Zodia Cancerului sau vremea Ducăi-Vodă*; în limba veche: „Domnia *Ducăi*-vodă celu bătrîn" şi „în locul *Dabijăi*-vodă" (Ion Neculce, p.283); „îi plăcuse mai mult sfatul în privinţa *Milescului*" (la Sadoveanu, p. 143, în ed. 1960; în limba veche „Au întrat în Ţara Muntenească asupra *Radului*-vodă" Gr. Ureche, p. 72).

e) *arhaisme sintactice*, constînd în îmbinări libere specifice limbii vechi generale, cum este aceea numită *dativ adnominal* şi aceea numită *apoziţie acordată*, în care atît determinatul, cît şi determinantul apar în alte cazuri decît nominativul, pe care le exemplificăm prin următoarele citate: „La moartea părintelui ei, *bunului Petru Rareş*, care, zice hronica" (C. Negruzzi, *Alexandru Lăpuşneanul*); în limba veche „fecior *Mihai-vodă, domnului muntenesc*" (Miron Costin, în ediţia 1990, p. 63).

f) *arhaisme derivative*, precum ***nepace*** „război" < *ne-* + -*pace*, ***neprieten*** „duşman" < *ne-* + *-prieten* în: „În anii dentîi cu prepusuri de *nepace* iară între leşi şi turci" (la Miron Costin, p. 181); „Leşii, încă bucuroşi că s-au mîntuit

de *nepriietini*, n-au gonitu“ (Miron Costin, p. 180); în limba modernă este considerat „învechit“: „Fug de zgomot, de *nepace*,/ Singurătatea iubesc“ (Anton Pann, *Povestea vorbei*, *II* 7/11, după DLR);

g) *arhaisme stilistice*, constînd în valori expresive cu „parfum arhaic“, percepute ca definind limba veche, precum negația simplă (opusă dublei negații); la C. Negruzzi: „norodul nu te vrea, *nici* te iubeşte“ (*Alexandru Lăpuşneanul*); în limba veche: „Nime nu vădzu fratele său *nice* legănă pre sine“ (*Palia de la Orăştie*, în *ed. cit.*, p. 212).

Adăugăm reluarea directă a unor sintagme celebre, cum este binecunoscuta sintagmă *nu mare de stat*, de către Sadoveanu, în *Frații Jderi* (capitolul I): „se vorbeşte prin sate despre Măria sa că-i om *nu prea mare de stat*“; din Grigore Ureche: „Fost-au acest Ştefan-vodă om *nu mare de statu*“ (p. 57, în *ed. cit.*).

Pentru perceperea corectă a textelor conținînd arhaisme, importanța cea mai mare o are explicarea arhaismelor *semantice*, adică glosarea prin sinonime din limba actuală a sensului arhaic al acestora; dacă nu se face aceasta, sensul real al contextului este perceput greşit. Astfel, în proverbul *ai carte, ai parte*, *carte* are sensul arhaic de „document, dovadă, act de proprietate“, nu cel de „învățătură, şcoală“ (aşa înțeles de vorbitorii comuni), sensul proverbului fiind, de fapt, de „condiționare prin document a posesiei asupra pămîntului familiei proprii, în lipsa *cărții/ zapisului*“ (arhaism lexical, astăzi sinonim cu *act de proprietate*), proprietatea nefiind recunoscută şi putînd fi revendicată de altcineva.

4. *Comentarea arhaismelor* dintr-un context trebuie să țină seama de selecția lor după definiția precizată la *1* şi de categoriile de arhaisme, exemplificate, cum s-a spus, dublu, atît pentru limba actuală (în care sînt arhaisme) cît şi pentru limba veche (în care nu erau arhaisme), totul precedat de explicarea apariției lor în textul comentat din punctul de vedere al clasificării faptelor de limbă după

criteriul cronologic (axa verticală) al utilizării lor în limba comună; comentariul trebuie să se încheie cu o apreciere de ansamblu asupra ponderii cantitative (număr de arhaisme) şi calitative (acord/ dezacord) cu alte categorii de fapt, de limbă, şi cu răspuns la întrebarea dacă, în ciuda arhaismelor cititorul mediu (căruia, în fapt, i se adresează, cu precădere, textul) înţelege sau nu înţelege mesajul; se răspunde astfel la întrebarea, mai generală, dacă scriitorul care a folosit arhaisme a dat astfel dovezi de utilizare a lor cu talent, mai mare sau mai mic, această procedură – necesară şi în cazul neologismelor şi regionalismelor – fiind justificată de locul specific, neobişnuit, pe care, în limba comună, îl au arhaismele, în raport cu termenii aparţinînd vocabularului general.

Acordăm, din acest motiv, atenţie deosebită arhaismelor semantice.

Între *arhaismele semantice* (numai sensul este specific limbii vechi, cuvîntul care îl are fiind utilizat, cu alte sensuri, şi în limba actuală), consemnăm cîteva, întîlnite mai frecvent:

Arc „instrument de război, cu săgeţi“: „Lănci scînteie lung în soare, *arcuri* se întind în vînt“ (M. Eminescu, *Scrisoarea III*);

„A săgetat din *arc* tare“ (Grigore Ureche, p. 101).

Domn „domnitor, suveranul ţării“: „Nu e om de rînd, el este *domnul* Ţării Româneşti“ (M.Eminescu, *Scrisoarea III*);

„Cu toţii l-au rădicat *domn*“ (Grigore Ureche, p. 408, în ediţia citată şi în continuare).

Limbă „neam, popor, seminţie“ şi „prizonier silit să dea informaţii militare“: „Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vreo *limbă*“ (M.Eminescu, *Scrisoarea III*);

„Biruitoriu de *limbi* păgîne“ (Grigore Ureche, p. 46);

„Iară tătarii prindea în toate dzilele de la leşi *limbă*“ (Miron Costin, p. 155).

Lege „religie": „Lasă *legea* românească/ Şi dă-te-n *legea* turcească" (balada populară *Constantin Brâncoveanu*);

„S-au dat sufletul său în mîinile diavolului în *legea* turcească" (Grigore Ureche, p. 85), vezi şi *supra*.

Portar „înalt dregător militar, hatman": „Trei boieri dintre cei mari care-l însoţeau pe stăpîn, adică *portarul* Sucevii, Bodea, Toma logofătul şi Iuga postelnicul" (M. Sadoveanu, *Fraţii Jderi*);

„Cornea, carile fusese atuncea *portariu* la cetatea Sucevii" (Grigore Ureche, p. 81).

Păgîn „turc, tătar, necreştin" şi ***păgînătate*** „mulţime de turci etc.": „Aflînd de asta, Împăratul *păgîn* va pofti să-şi răscumpere înfrîngerea" (M. Sadoveanu, *Fraţii Jderi*);

„Biruitoriu de limbi *păgîne*" (Grigore Ureche, p. 46);

„Auzíră că au căzut moldovenii suptu mîna *păgînilor*" (Grigore Ureche, p. 48);

„N-au fostu într-ajutor crucii şi creştinităţii, ce *păgînilor* şi duşmanilor" (Grigore Ureche, p. 48).

Prost „simplu, sărac, neavut" (sens social) astăzi, „neinteli-gent, ignar" (sens intelectual): „Eu sînt boier mare; ei sînt nişte *proşti*" (C. Negruzzi, *Alexandru Lăpuşneanul*);

„[...] oameni neaşăzaţi şi nemernici, mai mult *proşti* decît să ştie carte" (Grigore Ureche, p. 24);

„[...] Dispot [...] făcîndu-se om *prost*" (Simion Dascălu, p. 91).

Scaun „domnie, reşedinţă domnească": „Se înturna acum să izgonească pe răpitorul Tomşa şi să-şi *ia scaunul*" (C. Negruzzi, *Alexandru Lăpuşneanul*);

„Dară Ştefan-vodă, daca au sosit la *scaunul* său, la Suceava [...]" (Grigore Ureche, p. 44).

(***Oaste de***) ***strînsură*** „mercenari": „Intrase în Moldavia, întovărăşit de şapte mii spahii şi de vro trei mii *oaste de strînsură*" (C. Negruzzi, *Alexandru Lăpuşneanul*);

„*Oaste de strînsură*, din tîrg, mai mulţi fără arme decît cu arme" (Ion Neculce, p. 383).

Steag „unitate militară de aproximativ 50 de soldați": „Și gonind biruitoare, tot veneau a țării *steaguri*" (M. Eminescu, *Scrisoarea III*);

„Au împărțit *steagurile* oștii sale pre Milcov" (Grigore Ureche, p. 44).

Pentru parodierea limbajului excesiv arhaizat, să se vadă scrieri literare ironice ale lui Ioan Groșan ș.a.

B. Clasificarea unităților lexicale după locul utilizării lor

1. Cuvintele populare

Prin contrast cu *stratul lexical literar al limbii*, de care aparțin cuvintele, expresiile și sinapsele selectate în ceea ce se numește „normă lingvistică a limbii comune", *stratul lexical popular* este format din unități lexicale avînd răspîndire generală, sau aproape generală, însă neselectate în limba literară, aceasta însemnînd că toți vorbitorii limbii române, sau aproape toți, recunosc, fiindcă au auzit-o, sau chiar au folosit-o, într-o împrejurare neobișnuită pentru ei, o unitate lexicală, însă pentru ei și pentru colectivitatea lui există altă unitate, echivalentă sub raport semantic; sau, pur și simplu, nu-l interesează nici unitatea lexicală, nici noțiunea denumită de aceasta. De echivalență (sinonimie) este vorba în perechi de cuvinte ca următoarele, formate dintr-un cuvînt popular și altul literar: *mîță – pisică*, *buhai – taur*, *burtă – pîntece*, *coajă – scoarță*, *coș – horn*, *coadă – cosiță* ș.a. Alteori, și cel mai adesea, sînt populare unitățile lexicale, fără echivalent în limba literară, care caracterizează, obișnuit, aspectele vieții materiale (îndeosebi) și spirituale neinfluențate de cultura scrisă impusă prin mass-media (școală, cel mai frecvent), cum sînt cuvintele care formează, în majoritate, vocabularele

ocupațiilor tradiționale, care apar în inventarele următoare (fatal și intenționat, incomplete), pe care le regăsim, parțial, în lucrări de etnologie și de folcloristică și în opere beletristice care evocă mediul tradițional neîndatorat direct culturii scrise. Între cele mai caracteristice inventare lexicale populare sînt următoarele:

Nume din astronomie: *Carul-Mare*, *Ursa-Mare* ș.a.

Nume de puncte cardinale: *răsărit*, *apus*, *miazăzi*, *miazănoapte*

Nume de părți ale zilei: *dis-de-dimineață*, *chindie*, *prînz*, *crăpat de zi*

Entopice: *hudiță*, *răstoacă*, *huceag*, *zăvoi*, *bahnă*, *pîrleaz*, *rîpă*, *măgură*, *crîng*, *luncă*, *laz*, *lăptoc*

Nume de divinități din mitologia populară: *albele*, *frumoasele*, *ielele*, *doamnele*, *împărătesele*, *sfintele*

Nume generice și proprii de sărbători religioase: *Sînpetru*, *Sînnicoară*, *Sînmedru*, *Sînioan*, *Sîntă Măria Mare*, *Rusalii*, *hram*

Termeni de adresare: *lele*, *neică*, *țață*, *dadă*, *babă*, *moșule*, *puiule*, *tu*

Interjecții de adresare (și, practic, toate interjecțiile, cu onomatopeele constituente și cu termenii formați de la acestea): *hei!*, *bă(i)!*, *fa!*, *aoleu!*, *țîști*, *zbîr!*, *amin*, *horăi*, *mormăi*, *hămăi*, *cîrîi*, *fîșîi*

Nume de rudenie naturală sau socială: *surată*, *fîrtat*, *socru*, *cuscru*, *naș*, *nănaș*

Nume de părți ale corpului: *grumaz*, *subsuoară*, *cosiță*, *gușă*, *perciuni*, *brîncă* „mînă"

Nume de mîncăruri tradiționale: *borș*, *ciorbă*, *mămăligă*, *ochiuri*, *poale-n brîu*, *urs*, *alivenci*, *mucenici* ș.a.

Termeni de îmbrăcăminte: *căciulă* și *cușmă*, *fes*, *glugă*, *cunună*, *ie*, *clop*, *tulpan*, *maramă*, *năframă*, *cojoc*, *țundră*, *bundă*, *fotă*, *pieptar*, *brîu*, *șorț*, *chimir*, *șerpar*, *catrință*, *brăcinar*, *cingătoare*, *izmene*, *colțuni* ș.a.

Termeni de încălțăminte: *ciubote*, *papuci*, *colțuni*, *tîrlici*, *saboți*, *conduri*

Nume de plante: *baraboi, cucuruz, dudău, gălbiori, lămîiță, lumînărică*

Nume de animale (în sensul cel mai larg): *buhai, bărzăun, goangă, pescăruş*

Imprecații şi înjurături: *lua-l-ar dracui* (*la naiba*)*!*, *du-te la dracui* (*la naiba*)*!*

Nume de mîncăruri: *borş, chisăliță, ciulama, tocăniță, tochitură, uncrop*

Nume de băuturi: *țuică, rachiu, vinars, palincă, holercă*

Nume de obiecte de purtat: *ladă, toiag, traistă*

Nume de păsări: *pupăză, sturz, pițigoi, țarcă*

Nume de peşti: *boiştean, svîrlugă, ocheană, caracudă, chişcar* ş.a.

Nume de perioade ale vieții: *fetie, junie, văduvie*

Nume de obiceiuri: *a conăcări, iertăciune, adălmaş, a cinsti* „a bea alcool"

Termeni de ceremonial: *druşcă, vornicel, conăcărie, schimb* (de *daruri*, la nunți)

Nume de jocuri: *horă, sîrbă, brîu, piper, purtata*; *de-a armaşul, de-a berbeleacul, de-a mija* (*mijoarca*)

Nume de instrumente: *bici, coşar, foale, baros, ştiubei, drug, degetar, stative, trişcă, drîmbă, bucium, cimpoi, țambal, botă, bîtă, ghioagă*

Nume de jucării: *titirez, zurgălăi*

Nume de meserii şi ocupații: *dogar, tîmplar* (şi *stoler*), *fierar, strungar, oier, văcar, căprar, prisăcar*

Nume de mobilier tradițional şi părți de locuințe: *vatră, laiță, tindă, cerdac, stînă, tîrlă, strungă, cotruță, poiată, ocnă, cămară, beci, grajd*

Nume de soiuri de struguri şi de vinuri: *agudă, alb, băbească, fetească, bohotin, busuioacă, galbenă, muscat, piersică, pietroasă, razachie, tămîioasă, frîncuşă, aligoté, american, bordó, cabernet, calabră, pinot, risling, sovinion, şasla* ş.a.

Nume de atitudini, de sentimente şi de atitudini psihice: *mînie, pizmă, sfadă, alean*

Nume de caracteristici fizice sau intelectuale (obişnuit, negative): *tont, fonf, hîd, pîrlit, oacheş, zbîrcit, crăcănat, bălțat, buzat, isteț, vîrtos, trîndav, dughiş, leneş, hîrbuit, cătrănit, hîtru, huidumă*

Nume de culori: *laie, mieriu, pestriț, porumbac*

Nume de boli: *deochi, vătămătură, rac, catîr, cufureală, o-brinteală, scrîntitură, a boală*

Nume de acțiuni: *țese, toarce, împunge, urzi, mîna, primeni, a se oțărî, sudui, blestema, răcni, chiui, dogorî, şuiera, hohoti, hăuli, hori, amăgi, tîngui, a se la* „a se spăla", *ospăta, hurduca, a se munci* „a se chinui", *a zăhăi, a şuguşa* „a omorî prin asfixiere strîngînd gîtul"

Nume de cuantificatori: *leacă* (*țîră, nițel, pic*), *cot, litră, ocă, mierță*

Nume de modalități: *cu binişorul, cu tam-tam, cătinel, straşnic.*

Sub raport structural, unii termeni sînt simpli, primari, alții – derivate, compuse, conversionate – pentru ultima categorie fiind definitorii diminutivele (să se vadă paragraful). Între sinapse: (descîntece) *de bubă, de deochi, de gîlci, de brîncă, de soare sec* ş.a. Unii termeni sînt folosiți (împreună cu obiectul denumit) cu valoare de simbol precum, în orații la nunți, *colacul, găina* (cu valoarea simbolică de „belşug") ş.a., iar, în descîntece, în comparații, *argintul, steaua* şi *roua* (simboluri pentru „curățenie"), *soarele* pentru principiul binelui şi *noaptea, întunericul* – pentru principiul răului.

Semantism popular. Sfera semantismului popular este foarte bogată, variată şi complexă, însă aici consemnăm numai cîteva situații, în care sînt implicate sensuri precum:

„trebui" al verbului *avea* în (*mai*) *am să fac asta*

„învinge" al verbului *bate*, în *l-a bătut la şah*

„om rău" al substantivului *cîine*, în *x este un cîine*

„om prost" al substantivului *bou*, în *x este un bou*

„încăpățînat“ al substantivului *măgar*, în *x este un măgar*
„plăcere“ al substantivului *dulceață*, în *viață cu dulceață*
„animal mare“ al substantivului *dobitoc*, în *am dobitoace*: *boi*, *cai*, *măgari*, *bivoli* etc.
„a deveni“ *a cădea*, în *ea mi-a căzut dragă*
„a face urări de bine“ poftind cu vin pe cineva, al verbului *închina*, în *a închinat spre el cu plăcere*
„a avorta“ al verbului *a lepăda* (popular), în *a lepădat copilul din pîntece*
„logodit“ al adjectivului *încredințat*, în *el este încredințat cu ea*
„a se interesa“, „de interes“ al verbelor *întreba*, *căuta* și al adjectivelor corespunzătoare, în *acest lucru este întrebat*, *căutat*
„om cu fire și comportare rea“ al substantivului *poamă*, în *x este o poamă*
„pînză, stofă, împletitură din fibre textile“ al substantivului *materie*, în *am cumpărat trei metri de materie*
„a se caza“ al verbului *a trage* (*la*), în *acolo, el a tras la moșu-tău*
„febră“ al substantivului *arșiță*, în *ea are arșiță mare*
„a se lua“ al verbului *a se căsători*, în *Ion s-a luat cu Maria*
„a fura“ al verbului *a sparge*, în *i-a spart mașina*
„străin“ (în general, „neromân“) al substantivului *neamț*, în *au venit mulți nemți să muncească*
„slav“ (în general) al substantivului *rus*
„a gîndi, a crede“ al verbului *a socoti*, în *ce socoți tu că sînt eu*
„a fi în concubinaj“ al verbului *a trăi*, în *el a trăit cu ea*
„neam, rudă“ al substantivului *viță*, în *el este* (*de-o*) *viță cu mine* ș.a.

Se adaugă numeroase sensuri tehnice, în nume de profesii manuale, ale substantivelor *cruce*, *aripă*, *cui* ș.a.

Oricît am continua, n-am putea epuiza inventarul și descrierea elementelor lexicale populare românești, pentru care aici a fost prezentată numai o schiță care poate fi completată, succesiv.

„Literatura poporană“ (Ion Creangă, Ion Slavici, Mihai Eminescu, M. Sadoveanu și, desigur, alți scriitori culți) folosește cuvinte și expresii *populare*, nu regionale (cel

mult, în medie un regionalism pe o pagină), fiindcă este înțeleasă de toți (aproape toți) vorbitorii maturi ai limbii române (dacă ar fi regională, literatura poporană ar fi înțeleasă numai de o minoritate).

2. Regionalismele

Se numesc *regionalisme*, cuvintele şi expresiile care sînt componente lexicale ale unor anumite idiolecte şi care sînt utilizate pe arii lingvistice restrînse, fie numai într-un subdialect, fie numai într-un grai. Ca şi *cuvintele populare*, folosite în cel puțin două subdialecte, ele sînt neliterare, fiindcă nu au fost selectate – sau, fiind cîndva considerate *literare*, au pierdut această caracteristică, în favoarea sinonimelor lor, impuse prin mass-media. Dicționarele normative şi dicționare tematice, cum sînt dicționarele de sinonime, omonime şi antonime, consemnează, cel mai adesea, caracterul de regionalism, de cuvînt popular sau de cuvînt literar al termenilor, cel mai adesea în cadrul seriilor de sinonime, iar, alteori, pentru denumirile noțiunilor aparținînd, direct sau indirect meşteşugurilor populare, caracteristicilor, modalităților ş.a. Consemnăm aici numai cîteva vocabulare bazate pe sinonimia li-terar (primul termen) – popular (al doilea termen) – regional (următorii termeni):

Nume de meserii: *birjar – surugiu* (şi *vizitiu*) *– droşcar, cociş – sechiraş – mînas – veturin*;

Nume de defecte: *prost – bleg* (*nătîng, nătărău, nerod* ş.a.) – *bleomb, tălăşman, tarău, balamut, bolînd*; *murdar – nespălat – mazac, moțcuş, mocicos*;

Nume de acțiuni: *împăca – învoi – pogodi*; *îmbrîncitură – bleandă – dupac, poancă, potîrneg*;

Nume de părți ale corpului: *cap – căpățînă – boacă*;

Nume de plante: *cartof – barabulă – bulugheană, baraboi, picioică, crumpină, măgheruşcă* ş.a.

nume de mîncăruri: *bulugheană, balmoş* ş.a.

Există şi *semantism regional*, precum sensul (în graiuri din Ardeal) „a arunca“ al verbului *a ţipa*, „cameră“ al substantivului *sobă*, „scîndură (groasă)“ al subst. *blană*. Încercarea vizibilă a unor lingvişti străini, aserviţi conjunctural politicii, de a acredita ideea că există o „limbă moldovenească“ diferită de limba română, argumentarea lor bazîndu-se numai pe regionalisme, fireşti în orice limbă, a primit o replică memorabilă din partea lui Eugenio Coseriu care, între altele, a afirmat: „Cu cîteva *cleioance*, cu cîteva *sărnice* şi cu nişte *baistruci* nu se face o limbă!“ (în care *cleioance* înseamnă „muşama“, *sîrnice* – „chibrituri“, iar *baistruc* – „copil din flori“).

În raport cu limba literară, regionalismele au, desigur, o poziţie periferică, dar aptă, în grad înalt, pentru evocarea vieţii oamenilor simpli în colectivităţi umane restrînse şi izolate, aşa cum apare aceasta la Ion Creangă, Ioan Slavici (scriitori preponderent populari, nu regionali), în poezia şi în general, în literatura folclorică şi folclorizantă. Literatura română nu cunoaşte însă un tip de literatură regională, adică în grai, în „dialect“, ininteligibilă pentru majoritatea vorbitorilor limbii române (o excepţie o reprezintă subdialectul bănăţean, utilizat cu simpatie şi umor de Ion Popovici Reteganul şi de Victor Vlad de la Marina; să se vadă scrierile lor şi referinţele lui Titu Maiorescu). Pentru literatura, folclorică şi cultă, în dialectul aromânesc, să se vadă numeroasele şi preţioasele antologii recente ale lui Hristu Cândroveanu. De asemenea, caracterizările de *literar*, *popular* sau *regional* nu trebuie înţelese, pentru dacoromână, ca fiind date o dată pentru totdeauna. Ele sînt variabile (mai ales, primele două), depinzînd de momentele diferite din evoluţia limbii comune, limba literară, concepută ca proces, incluzînd mereu unităţi lexicale, populare anterior (fapt care se deduce din modificarea indicaţiilor de acest gen în dicţionare realizate în perioade diferite). O parte însemnată a lexicului literar a fost, pînă acum 5-6 decenii, popular şi chiar regional, fondul lui

tradițional fiind o sinteză de graiuri aparținînd tutror celor cinci subdialecte dacoromânești recunoscute ca atare.

C. Clasificarea unităților lexicale după mediul utilizării lor

1. Cuvintele limbajelor profesionale

După acest criteriu o parte importantă a lexicului limbii române se clasifică în trei vocabulare mari, componente lexicale ale unor anumite idiostiluri colective: *al limbajelor profesionale*, *al argoului* și *al jargoanelor*.

Primul vocabular citat, al limbajelor profesionale, este format din substantive (majoritare), adjective (care nu sînt epitete, ci fac parte din denumiri încadrabile la *sinapse*) și verbe denumind acțiuni specifice domeniilor de activitate pe care le reprezintă locuționar. Extremele acestora constau, acum, între altele, în țesut casnic, să spunem, și computerizare, fapt relevabil în ponderea etimologică a termenilor componenți, latini moșteniți, pe de o parte, dar proveniți din engleză, pe de altă parte, multe fiind xenisme (sîntem siguri că intuiția nu înșală pe nimeni). Orice absolvent de liceu cunoaște terminologiile de bază din cel puțin zece științe, astfel că enumerările de termeni nu sînt utile. Pentru lingvistică, o parte dintre termenii ei sînt utilizați, inevitabil, și în volumul de față. În situația în care, pentru denumirea noțiunilor științifice, au fost utilizate cuvinte din fondul tradițional, calcul semantic le-a îmbogățit cu sensuri noi (să se vadă sensurile gramaticale ale unor termeni precum *rădăcină*, *număr*, *timp*, *trecut*, *cuvînt* ș.a.) și acest fapt este constatabil în orice știință. În biologie, zoologie ș.a., numărul xenismelor latine, de ordinul milioanelor, întrece cu mult numărul cuvintelor românești (inclusiv al neologismelor). Cercetări aplicate, minuțioase, prefigurate de stilistica funcțională (care

descrie stilurile funcționale) pot prezenta exact componența lexicală, semantică, etimologică etc. a fiecărei științe și a fiecărei profesii, cîteva lucruri fiind însă clare și fără astfel de cercetări: limbajele profesionale sînt stăpînite numai de profesioniștii fiecărei științe sau profesii, fiind inaccesibile celorlalți, care nu le înțeleg, cum nu înțeleg o limbă străină pe care nu o cunosc, sau o cunosc superficial; alături de metodele de studiu specifice, terminologia este cea de a doua componentă importantă pentru profesionist; există cazuri de sinonimie, parțială, cel mai adesea între termeni ai limbajelor profesionale (medical, astronomic, fitotehnic ș.a.) și ai limbii comune; profesorul de limba și literatura română este interesat în mod special de termenii muzicali, psihologici și tehnici din opere beletristice. Pe baza dicționarelor enciclopedice, tehnice și de specialitate (ale științelor), a manualelor diferitelor științe și ramuri ale științelor, precum și a studiilor propriu-zise, rămîn de investigat amănunțit, descriptiv și istoric-comparativ – sub raportul componenței etimologice, a sinonimiilor, polisemiei etc. – vocabularele științelor și tehnicilor (al matematicii, al fizicii, al lingvisticii, al științelor juridice, al criogeniei, al aviației, al zootehniei, al pisciculturii, al agriculturii ș.a., precum și cel teologic, al doctrinelor, al internetului, al sporturilor ș.a.), pînă acum fiind bine studiată formarea terminologiei științifice românești (N. A. Ursu, 1962), a agriculturii (St. Dumistrăcel, 1962-1967), a filozofiei (Ioan Oprea în 1997), a muzicii (Mariana Flaișer, 1997) ș.a.; astfel de cercetări se raportează la și se interferează cu acelea integrabile în teoria cîmpurilor semantice și în istoria limbii literare, lexicologul interesîndu-se în special de împrumut lexical sau semantic și de creație lexicală sau semantică proprie limbii române.

2. Cuvintele de argou

Al doilea vocabular citat, acela de *argou*, constă în termeni utilizați convențional de categorii sociale și intelectuale care vor să se singularizeze prin limbaj, pentru a nu permite intrușilor să le deconspire statutul (deci pentru a menține exclusivitatea de grup); există astfel un argou al elevilor și studenților, altul al deținuților, altul al militarilor ș.a.m.d., fiecare caracterizat prin: sensurile speciale și expresivitatea (frustă și, uneori, vulgară) acordată unor termeni comuni (majoritari, în raport cu termenii specifici); umor programat și intrinsec; dinamică accentuată, impusă de uzura expresivității. Între sensuri argotice menționăm: „mitralieră" al cuvîntului *fetiță*; „ordin de concentrare" al cuvîntului *felicitare*; „bombe" al cuvîntului *icre*; „atenție" (binecunoscut) al substantivului *șase*, „coleg" al substantivului *bătrîne!* (în adresarea între tineri). Termenii împrumutați provin, în mare parte, din limba țiganilor (*mișto*, *gagiu*, *hali*, *baftă*, *sanchi* ș.a.). Derivarea sinonimică, adică extinderea sensului figurat argotic de la un termen la ceilalți din aceeași categorie semantică, este deosebit de frecventă, precum: sensul „cap", la *bilă*, *dovleac*, *tărtăcuță*, *oală*, *mansardă* ș.a.; sensul „gură" la *rîșniță*, *cîrîitoare*, *muzicuță*, *papagal* ș.a.; sensul „închisoare" la cuvintele *porumbița*, *mititica*, *castelul*, *meditație*, *pension*, *rugăciune*, *salon* ș.a. (vezi și *infra*, la *Polisemie* și *Sinonimie*). Un lingvist trebuie să cunoască argourile, fără a le utiliza ca simplu vorbitor, și, desigur, fără a le recomanda. Între lingviștii români care le-au studiat, cei mai importanți sînt: Lazăr Șăineanu (inclusiv argoul francez din diferite secole), Al. Graur și, mai ales, Iorgu Iordan (care, în *Stilistica limbii române* dă și o bibliografie impresionantă). Dicționare de argouri au fost publicate în ultimul timp. Pe profesorul de limba română îl interesează cu precădere numai explicarea cuvintelor și sensurilor argotice din opere literare și din

scrieri asimilabile acestora, realizate de G. M. Zamfirescu, Miron Radu Paraschivescu, Eugen Barbu, Marin Sorescu în parodii ş.a. În *Istoria literaturii române de la început pînă azi*, din 1981, Al. Piru adaptează termeni de argou la limbajul istoriei şi criticii literare, referindu-se la *Cîntice ţigăneşti* de M. R. Paraschivescu (ecou românesc la *Ramancero gitano* de Frederico Garcia Lorca), descriind astfel „personajele" lor: „Îndrăgostiţii sînt bibilică şi bibiloi, gagică şi gagiu sau amurează şi fante. Femeia e frumoasă de să bagi briceagu-n ea, mai ales cînd se-mbracă în dantea şi umblă pirandă-mpudrată, corcorea, ştiind să se poarte îndelicat, dar şi să se gimbească la alţii, vascrisu ei de farfuză, snamie de balcîză. La rîndul lui, bărbatul, barbugiu sau caramangiu, mardeiaş sau giolar, e om capiu sau candriu, umblă matol, se înţoleşte ca ginerică, abuleşte gologani din bangă, îşi pune întreaga dantură şi mucleşte pe adversar" (p.451-452).

3. Cuvintele de jargon

Cel de al treilea vocabular precizat mai sus, acela al *jargoanelor*, constă în termeni împrumutaţi (şi puţin adaptaţi) din limbi străine la modă într-o perioadă sau în alta din istoria modernă, utilizaţi ostentativ de vorbitori „subţiri" aparţinînd unor pături sociale snobe. Se cunosc, mai ales din parodierea jargoanelor în opere literare: jargonul rusificant (din epoca Regulamentului Organic), neaoşist franţuzit, latinizat, germanizat şi, mai recent, anglicizat, între exemple fiind: o strofă din *Franţuzitele* (1844) lui C. Facca: „Şarmantă damicelă/ Cu ochii de gazelă,/ Te am [„te iubesc"], o columbelă, [„porumbiţă"]/ Frumoasă şi mult belă [„frumoasă"]"; pasaje din ciclul *Chiriţelor* lui Vasile Alecsandri; din *Convorbiri economice* de Ion Ghica; din *Duduca Mamuca* şi *Micuţa*, precum şi din C. Negruzzi; din *Ortonerozia* de B. P. Hasdeu; din schiţe ale lui I. L. Caragiale; din romanele scrise de H.

Papadat-Bengescu; din *Scrinul negru* de G. Călinescu ş.a. Din jargonul franţuzit a intrat în româna comună *mersi* (nerecomandabil). Toate cele trei vocabulare au doar termeni specifici şi sensuri speciale, nu şi fond lexical şi structură gramaticală proprie, acestea fiind aceleaşi ca ale limbii comune.

Fără limbaje profesionale existenţa umană nu este de conceput, însă argoul şi jargonul trebuie evitate, după cum trebuie combătut limbajul vulgar – din care fac parte adesea. Trebuie neapărat evitate înjurăturile şi expresiile conţinînd termeni fiziologici (precum *a intra în rahat* „a pierde moral şi material“) sau corporali (*cînd mi-oi vedea ceafa* „niciodată“, *a face gît* „a protesta“, *a da în gît* „a învinge“) ş.a. Nici elevii şi nici părinţii lor nu trebuie lăsaţi neatenţionaţi atunci cînd sînt surprinşi cultivînd astfel de modalităţi inadecvate de expresie verbală, exteriorizări ale unui fond sufletesc precar. Parodieri ale unor limbaje profesionale precum aceea referitoare la computerizare din suplimentul „Vineri“ al revistei „Dilema“ (II, 1998, nr. 7, mai) sînt însă binevenite, ca şi cele de odinioară, care parodiau jargoanele: „Deschizi Windowsul, îţi accesezi accountul, clicăieşti pe Netscape, surfezi netul, deschizi site-ul, highlighţi documentul, îl downloadezi, îl save (poate mi-l foreward şi mie), şi-i dai un print. Îţi trebuie riboane noi de printăr ca să nu-ţi iasă blurred.“ Se poate afirma însă că unele exemple sugerează şi adaptarea (fonetică, morfologică, semantică) lor viitoare la limba română (*clichează* sau *clicăieşti* , ca în text, ş.a.). Oricum, de la parodierea jargonului franţuzit de către C. Facca, acum peste un veac şi jumătate, pînă la parodierea limbajului internetului, de acum 2-3 ani, distanţa este semnificativă pentru evoluţia limbii române moderne şi a societăţii româneşti.

IV. SEMANTICA LEXICALĂ. CLASIFICĂRILE UNITĂȚILOR LEXICALE DUPĂ RAPORTUL ÎNTRE FORMA ŞI SENSUL LOR

1. *Cuvintele polisemantice şi polisemia*

A. Definirea, exemplificarea şi comentarea noțiunilor de *sens* şi de *polisemie*

Prin ***polisemie*** se înțelege coexistența a cel puțin două sensuri în componenta semantică a uneia şi aceleiaşi unități lingvistice: *cuvînt*, *expresie*, *afix*, *formă flexionară*, *parte de propoziție* etc. (Etimologii: fr. *polysémantique*, cf. gr. *polys* – „numeros", *semantikos* „care are o semnificație"). Astfel, față de *elucida* „clarifica", monosemantic, *clopoțel* este polisemantic fiindcă are atît sensul de „clopot mic", cît şi acela de „plantă în formă de clopot mic" (*Campanula*); expresia *a lua taurul de coarne* „a îndrăzni" este monosemantică, însă expresia *a pune mîna* este polisemantică, fiindcă înseamnă atît „a ajuta", cît şi „a se apuca de treabă, a munci"; sufixul monosemantic *-uc* formează numai derivate diminutivale (vezi *supra*) şi cu sufixul *-i*(*e*) se formează numai abstracte nominale (*bucurie* < *bucura* + *-ie*, *prietenie* < *prieten* + *-ie* etc.), însă cu sufixul *-ar* se formează atît nume de agent (*acar* < *ac*, *ciubotar* < *ciubotă*, *lăutar* < *lăută* ş.a.) cît şi nume colective (*frunzar* < *frunză*, *băligar* < *baligă* ş.a.); forma flexionară *va fi sosit* este atît pentru prezumtiv trecut (*nimeni nu ştie dacă el va fi sosit sau nu va fi venit pînă*

la această oră), cît şi de viitor anterior (*el va fi sosit, cînd tu vei ajunge acasă*), din care provine, reprezentînd o dezvoltare semantică a acesteia; partea de propoziţie numită *atribut circumstanţial* (*element predicativ suplimentar*), cu dublă subordonare – faţă de un nume şi faţă de un verb, adjectiv ş.a., precum *veselă*, din *ea venea veselă*, reprezintă polisemia sintactică, fiind, concomitent atribut şi complement circumstanţial de mod. Este evident însă că polisemia este reprezentată cel mai frecvent (aproximativ 80% dintre cuvinte sînt polisemantice) şi mai variat la cuvinte (polisemia lexicală).

Pentru ca aspectele esenţiale ale polisemiei să fie înţelese este necesar să definim noţiunea de *sens*, noţiune fundamentală nu numai în cazul polisemiei, ci şi în lingvistică, în general, astfel că accepţiile ei sînt deosebit de numeroase (deci controversate, fapt pentru care să se vadă Vasile Şerban – Ivan Evseev, 1978); pe noi ne interesează însă aici o definiţie „de lucru", limitată programatic la „sensul principal" (sau fundamental) al cuvîntului, care poate fi extinsă, cu precizările adiacente necesare, şi la sensurile lui secundare, derivate ş.a., sensuri care constituie de fapt principalul obiect de studiu al teoriei despre polisemie: „*corelaţia* care se stabileşte *în mod convenţional*, *stabil* şi *explicit* între o secvenţă de sunete şi un fapt sau o situaţie reală poate servi ca o definiţie aproximativă, provizorie şi neformală pentru ceea ce în mod curent numim *sens* sau *semnificaţie*" (Emanuel Vasiliu, 1970, p.12). Sensul constă deci în conţinutul noţional al cuvîntului, adică în capacitatea complexului vocal de a simboliza şi evoca o noţiune sau o notă (un aspect) a (al) unei noţiuni şi deci de a o putea înlocui în comunicarea prin limbaj, încît cuvîntul ne dispensează de perceperea directă, prin simţuri, a obiectului care stă la baza noţiunii (ne putem aminti de comunitatea umană imaginată, sarcastic, de Swift, ai cărei membri, în lipsa limbajului, cărau cu ei obiectele despre care voiau să

comunice cu semenii lor prin semne făcute cu diverse părți ale corpului; vezi *Călătoriile lui Gulliver*, capitolul V din *Călătoria în Laputa*).

Între categoriile de cuvinte, sînt polisemantice, în gradul cel mai înalt, cele care fac parte din *vocabularul fundamental*, media numărului de sensuri fiind, în cazul lor, de aproape patru (3,82, după Al. Graur, care precizează că cele 1419 cuvinte din acest fond lexical au împreună aproximativ 5000 de sensuri, *polisemia* fiind una dintre cele cinci condiții ale selecției cuvintelor în acest vocabular celelalte patru fiind: *folosirea lor intensă*, singurul parametru obligatoriu în mod absolut; *productivitatea lexicală; vechimea în limbă; ocurența în îmbinări stabile;* după Theodor Hristea, vocabularul esențial constă în aproximativ 2.500 lexeme, iar la Adriana Costăchescu și Maria Iliescu, acesta („vocabularul minimal”) are aproximativ 3.500 de unități lexicale); sînt polisemantice, de asemenea, numele părților corpului (cele mai multe intră și în vocabularul fundamental), numele de animale (folosite, cel mai adesea, peiorativ, la adresa oamenilor), numele de materii, numele de activități și acțiuni fundamentale (*face, vedea* ș.a.), numele de obiecte utilizate obișnuit ș.a., și selecția frecventă a exemplelor din rîndul acestora este firească. Interesează, prioritar, lexicul general, polisemia acestuia, nu vocabularul, „colorat“ semantic individual, al expresiei poetice, acesta trebuind să fie luat în considerare în mod special la stilistică, unde sens principal este sensul figurat metaforic, cel mai adesea, însă referirile la acest vocabular nu pot fi evitate nici în situația de față.

Numărul sensurilor la cuvintele polisemantice variază de la minimum două la cincizeci (la verbele *ține* și *face*, poate, excepțional, mai mare de cincizeci), iar dicționarele mari, de tipul DLR (DA), principalul instrument lexicografic de lucru al filologului, cuprinde, cel puțin în intenție, toate sensurile din limba comună ale cuvintelor

polisemantice şi le ilustrează cu citate (însoţite de toate datele bibliografice, necesare şi de control ştiinţific) care relevă sensurile (*ţine*, aproximativ 50 de sensuri, acoperă în DLR, XII, 1, 1994, 66 de coloane, dactilograma va fi avut aproximativ 150 de pagini; în DA, *a face* ocupă 40 de coloane, *a avea* – 14 coloane, *a bate* – 13 coloane, *a ajunge* – 5 coloane; derivatele lor, mult mai puţin spaţiu tipografic, iar cuvintele monosemantice – numai cîteva rînduri. Toate cuvintele de mai sus sînt cuvinte româneşti moştenite din latină, însă şi unele neologisme polisemantice ocupă spaţii lexicografice întinse: *plan* (< fr. *plan*), *spectru* (< fr. *spectre*, lat. *spectrum*), *spaţiu* (< lat. *spatium*, germ. *Spatium*, it. *spazio*) ş.a., însă şi acest dicţionar este, neîndoielnic, perfectibil, ca orice produs al activităţii umane); dicţionare medii, ca întindere şi valoare, precum DEX, cel mai uzual pentru studenţii filologi şi pentru cine este interesat de lexicul românesc, consemnează, programatic, numai parţial, însă substanţial, polisemia, ilustrînd-o prin contexte lexicografice, aşa cum se procedează şi în şcoala de orice nivel şi cum procedăm şi noi aici, ilustrînd polisemia, mai pe larg decît pînă acum, prin precizarea spectrului semantic al cuvîntului *apă*, cuvînt a cărui polisemie completă, în lexicul general, este medie, fiind formată din zece sensuri (cele mai multe definiţii sînt preluate din DEX):

1. „lichid incolor, fără gust şi fără miros, compus hidrogenat al oxigenului, care formează unul dintre învelişurile Pămîntului"

2. „parte (porţiune) din masa de apă, formînd un rîu, un lac sau o mare (la plural: «valuri, unde»), în: *trec apa*, *beau apă*, *duc vitele la apă*, *lansare* (*a vaporului*) *la apă* ş.a.

3. „reflexe de lumină", în: *părul ei negru făcea ape-ape*, *apele stofei* ş.a.

4. „preparat industrial lichid, conţinînd şi apă", în: *apă de colonie*, *apă de trandafir*, *apă gazoasă*, *apă-tare* ş.a.

5. „secreții apătoase ale corpului" – lacrimi, transpirație, sudoare, salivă, scuipat, puroi ş.a. – în: *îmi lasă gura apă*; *după efort, sînt tot numai o apă* ş.a.

6. „boală a picioarelor de la genunchi în jos", în: *calul/ boul are apă la genunchi* ş.a. (sens care este consemnat în DA, nu şi în DEX)

7. „joc popular (nupțial) numit şi *găleată*", în: *mă duc* (*la joc*) *la apă/ găleată* (este în DA, nu este în DEX)

8. „inundație", în: *apa mi-a luat casa*; „*Primăvara apele vin mari*" (titlul unui roman) (nu e nici în DA, nici în DEX)

9. „tratament balnear, băi de sănătate" (la plural, mai ales), în: *mă duc la Olăneşti, la ape* (*minerale*) ş.a. (nu este nici în DA, nici în DEX, dar este uzual)

10. „înclinare a acoperişului, pentru scurgerea apei de ploaie şi a zăpezii în curs de topire", în: *acoperişul casei mele este în două ape, iar acoperişul grajdului este într-o apă* ş.a. (nu este consemnat în dicționare, motiv pentru care dăm şi un context: „În Turcia, unde acoperişurile nu-s, ca la noi, în multe *ape*, oamenii dorm vara pe casă", în „România liberă" de miercuri, 14 decembrie 1994, p. 1, coloana a 5-a, jos).

Se pot face următoarele observații:

a) este sens principal sensul 1, fapt relevabil prin perceperea lui (şi numai a lui) la simpla pronunțare izolată (fără context) a cuvîntului *apă*, celelalte 9 sensuri fiind înțelese numai prin categorii de contexte specifice fiecăruia (de felul celor care le însoțesc, în exemplificarea noastră); ca oricare cuvînt polisemantic, cuvîntul *apă* are un singur sens principal (nu mai multe) şi unul sau mai multe (nouă, aici) sensuri secundare, derivate.

b) sînt sensuri secundare sensurile reprezentînd „deviații" sau concretizări specifice, relaționate, direct sau indirect, cu sensul principal; astfel, sensurile 2, 3, 4, 5, 8, 9 şi 10 sînt deduse din sensul principal, sensul 6 reprezintă o

specializare a sensului 5 „secreții“, iar sensul 7 „joc popular“ este o concretizare a sensului 2. Ierarhia sensurilor secundare și explicația unui sens din altul diferă, uneori, în dicționare, astfel că aprecierea axiologică a acestora trebuie să țină seama de acest criteriu, care are atît aspecte obiective, cît și laturi subiective.

c) sensul principal este sensul cel mai cunoscut, nu însă și cel mai uzual, acesta fiind, neîndoielnic, sensul 2.

d) unele sensuri sînt binecunoscute la nivelul întregii limbi române (sensul 1, sensul 2, sensul 8), altele sînt populare (sensul 3, sensul 4, sensul 5, sensul 6, sensul 10), altele – familiare (sensul 9), iar altele – regionale și învechite (sensul 7), deci, practic, cunoscut numai într-un grai sau numai într-un subdialect.

e) toate sensurile secundare sînt, în cazul de față, ca și sensul principal, denominative, totdeauna, sensurile denominative denumind, și ele, noțiuni specifice, ca și cele exprimate și de cuvîntul cu sensul principal, de care aparțin, și, eventual, de sinonime (precum în cazul sensului 7), procedeul de obținere a lor fiind sinecdoca (*pars pro toto*).

f) dacă am privi diacronic și comparativ polisemia exemplificată, am constata că sensul principal al cuvîntului românesc coincide, în acest caz (nu se întîmplă totdeauna astfel) cu sensul principal al etimonului, moștenit (lat. *aqua* [ákwa] 3 sunete), că și unele sensuri secundare (2, 5, 6) au fost continuate din latina populară (ele apar în limba latină și la corespondentele romanice ale lat. *aqua*), că alte sensuri secundare sînt calcuri semantice după neogreacă (sensul 3), sau după franceză (sensul 4 și sensul 9), iar altele, specifice limbii române (sensul 7 și sensul 10), reprezintă dezvoltări semantice ale ei.

La aceste sensuri ale cuvîntului *apă* pot fi adăugate:

a) semnificațiile expresiilor conținînd acest cuvînt, cu unul sau cu altul din sensurile lui, precum în: *pămînt și apă* „lucru esențial“, *a se îmbăta cu apă rece* „a se iluziona“, *apă de ploaie* „vorbe fără conținut/ goale“ și *a*

bate apa în piuă „a vorbi mult şi fără rost", *a băga pe cineva la apă* „a aduce neajunsuri cuiva" ş.a., în care cuvîntul *apă* apare cu semnificaţia lui; *ca pe apă* „(a vorbi) fluent/ pe dinafară", *a nu fi în apele lui* „a se simţi rău (moral)" ş.a., în care *apă* apare cu sensul de la *2*; *a-i lăsa gura apă* „a dori mult", *a fi numai o apă* „a fi transpirat" ş.a., în care *apă* apare cu sensul de la *5*;

b) alte peste 10 sensuri, care pot fi identificate, ca sensuri contextuale în poezia lirică românească, precum sînt: sensul metaforic „învăţătură, ghid spiritual", în:

13. „Iisus a răspuns şi i-a zis. Oricine bea din *apa* aceasta va înseta iarăşi.

Dar cel ce va bea din *apa* pe care i-o voi da Eu nu va mai înseta în veac, căci *apa* pe care i-o voi da Eu se va face izvor de *apă* curgătoare spre viaţă veşnică" (*Sfînta Evanghelie cea după Ioan*, cap 4, v. 13-14), în care cuvîntul *apă*, cu sensul contextual precizat, este relaţionat cu *bea*, *cunoaşte*, *înseta* „a avea nevoie, a fi doritor de învăţătură" şi cu *izvor* „totalitatea învăţăturilor creştine", utilizate tot cu sensuri metaforice specifice (preluate din original).

Sensul metaforic „viaţă", în versurile *Mi-au secat pleoapele/ Şi-n inimă apele* (L. Blaga); sensul metaforic „moarte", în versurile *Lîngă apele întunecate ale somnului/ Întîrzii, întîrzii* (Zaharia Stancu); sensul simbolic „strălucire" în versurile *Dacă rămîi aşa/ apa ochilor tăi va lumina mereu* (Ilarie Voronca). (Pentru sensurile metaforice poetice ale cuvîntului *apă* să se vadă lucrarea lui Ştefan Badea, din 1983 şi *infra*, eşantion dintr-un dicţionar al limbii poetice româneşti, realizat de mult timp, dar încă nepublicat în volum, integral; există de asemenea şi alte studii şi articole care exemplifică bogat creaţia metaforică, cel mai extins dicţionar fiind *Dicţionarul limbii poetice a lui Eminescu*, sub redacţia lui Tudor Vianu, Editura Academiei, 1968; pentru creaţia metaforică, cea mai valoroasă lucrare de teoretizare este *Metaforele din limba română* de Elena Slave).

Polisemia frazeologică este foarte rară; cităm doar expresia *a pune mîna* „a munci“ şi „a ajuta“.

Prezentarea polisemiei cuvîntului *apă* a fost concepută programatic, astfel că, în continuare, vom relua, dezvoltîndu-le în paragrafe şi adăugînd alte exemple, observaţiile de mai sus; vor fi prezentate şi consideraţii specifice (pentru alte exemple de polisemie, de exemplu polisemia cuvîntului *gură*, să se vadă dicţionarele mari, precum DA/DLR, Sextil Puşcariu, în *Cercetări şi studii*, p. 227-228 ş.a.).

B. Categoriile de sensuri în sfera cuvîntului polisemantic

În sfera cuvîntului polisemantic pot fi identificate următoarele şase *categorii*, *distincţii* sau *opoziţii binare* („categorii opozitive de sensuri“), nedependente una de alta, deci parţial interferente şi parţial paralele, astfel că acelaşi „sens“ este reluat, în cupluri variate.

1. ***sens principal – sens secundar***, opoziţie care diferenţiază sensurile după criteriul rolului lor variat în structura semantică a cuvîntului polisemantic şi după importanţa lor în limbă. Este *sens principal* sensul care domină sfera cuvîntului polisemantic şi explică direct sau indirect sensurile secundare. În exemplul dat mai sus de noi, se înscriu în acest tip de opoziţie, sensul 1, pe de o parte, şi sensurile 2-10, pe de altă parte. Alt exemplu: în cazul cuvîntului *tablou* este sens principal sensul „imagine a unei picturi sau a unui desen“ şi sînt sensuri secundare „privelişte de ansamblu“, în *tabloul naturii*, *tabloul verii la G. Coşbuc* ş.a., „descrierea prin cuvinte a unei privelişti, a unei persoane“, în *poetul descrie tabloul fetei de ţăran vara* ş.a., şi sensul „subdiviziune a unei piese de teatru“, în *tabloul al treilea al dramei lui B. Şt. Delavrancea* ş.a. Unele sensuri secundare reprezintă evoluţiile semantice în latina de la baza limbii române, altele sînt inovaţii ale

românei, iar altele se explică prin calc semantic (vezi istoria limbii române şi, *Supra*, III, 1).

2. *sens de bază* (primar, etimologic) – *sens derivat*, distincţie şi opoziţie bazată pe criteriul evoluţiei semantice a cuvîntului polisemantic, indiferent de rolul, principal sau secundar, al sensului, în sfera cuvîntului polisemantic. Este sens de bază (primar, etimologic) sensul etimonului, sens identic, adeseori, cu sensul principal, dar diferit, alteori, de acesta, care este, la origine, fie sens derivat, fie sens dezvoltat original în limba română, fie sens împrumutat în română. În exemplul comentat, sensul de bază este şi sens principal, iar sensuri derivate sînt următoarele nouă sensuri. Şi cuvinte precum *om* < lat. *homo*, *cui* < lat. *cuneus*, *vacă* < lat. *vacca* ş.a. ilustrează aceeaşi situaţie. Mai interesante – pentru că cer explicaţii referitoare la restrîngerea sau, dimpotrivă, la extensia semantică, în română, a fostului sens principal, avut sigur sau probabil, după caz, de etimon, sau la schimbarea semnificativă a acestuia, sînt situaţiile care ilustrează diferenţierea, diacronică, a sensului cuvîntului românesc de sensul principal al etimonului. Între exemple: lat. *barbatus* înseamnă „bărbos“ (era derivat de la lat. *barba*), sens păstrat în limbile romanice apusene, la urmaşii lui, fr. *barbé*, sp. *barbado* ş.a., dar în română *bărbat* are sensul extins, cunoscut; lat. *vita* „viaţă“ stă la baza cuvîntului românesc *vită* „animal“ (calc semantic după limba slavă, vezi *infra*); lat. *passer* înseamnă „vrabie“, iar continuatorul său românesc, *pasăre*, are sensul, extins, de „galinacee“; lat. *reus* avea sensul de „acuzat“, iar rom. *rău*, care îl continuă, are sensul, extins, de „care nu este bun“; lat. *alvina* însemna „stup“, pe cînd *albina* este insecta meliferă care, este drept, are, ca locuinţă, stupul („albina“ era numită în latină prin alte cuvinte, *apis*, *-is* şi *apicula*, „albinarul“ fiind *apiarius*, toate cuvinte latineşti necontinuate de română); *stup* continuă un lat. neatestat, **stypus*, termenii sinonimi atestaţi neavînd continuatori în

română, *alveus*, *-i* şi *alvearis*, *-is*); lat. *esca* avea sensurile (pozitive) de „hrană“ şi „medicament“, însă continuatorul lui românesc, *iască* are alt sens, „ciuperci parazite, care, uscate, erau folosite la aprins focul şi ca hemostatic“, oricum sens negativ în *ai să mănînci iască* „ai să flămînzeşti, ai să mori de foame“; lat. *viridia* însemna „verdețuri, verzături“, (era plural de la *viridis* „verde“), iar urmaşul românesc *varză* este numele unei binecunoscute plante comestibile integral; lat. *fontana* avea sensul de „izvor“, sens continuat în limbile romanice apusene (fr. *fontaine*, it. *fontana* ş.a.), pe cînd rom. *fîntînă*, care continuă cuvîntul latin, a devenit sinonim cu *puț* (< lat. *puteus*), avînd sensul, restrîns de „construcție specială care captează izvorul“; el a cunoscut deci o evoluție semantică prin care deducem grija deosebită a celor vechi de protejare a izvoarelor, a surselor de apă; lat. *romanus* însemna „cetățean al Imperiului Roman“ (numai „al Romei“, inițial, fiind derivat de la *Roma* cu suf. *-anus*), dar urmaşul său, *român* (numai *rumân* în limba veche), denumeşte pe vorbitorul de limbă română (dar şi „*şerb*, *iobag*“, odinioară, vezi Dionisie Eclesiastul); lat. *paganus* a însemnat mult timp, „țăran, locuitor la sat“ (era un derivat de la *pagus*, „*sat*“ cu suf. *-anus*), şi de abia în latina tîrzie (postcristică) a ajuns să aibă şi sensul secundar transmis românei şi la celelalte limbi romanice (it. *pagano*, *sp. pagano*, fr. *payen* ş.a.) de „necreştin“ – fapt explicabil prin rezistența mare a locuitorilor rurali la creştinare –, astfel că sensul secundar a devenit principal, iar sensul principal s-a pierdut, cum s-a pierdut şi în cazul lat. *vita*, *familia* ş.a. (vezi *Supra*), fiindcă de exemplu în *vita mea e frumoasă* nu era clar dacă se vorbea de „viață” sau de „vacă. bou” etc.; lat. *familia* avea un sens mai larg decît are cuvîntul românesc *femeie*, care îl continuă, fiindcă însemna ce înseamnă neologismul românesc *familie*; sl. *kokošь* însemna „găină“ şi l-a înlocuit, datorită concurenței sinonimice, pe lat. *gallus* care va fi avut continuator,

numai în româna comună, înaintea influenței slave meridionale, un *galu, masculin correspondent al rom. fem. găină, care continuă lat. gallina (derivat cu sufixul lat. -ina de gallus); înşela continuă o formație prefixată latină de la sella (> rom. şa), vb. insellare, care deci nu putea avea decît semnificația de „a învăța calul să poarte şa (ca să poată fi călărit comod)", astfel că sensul, principal, acum, „a amăgi", provine (prin metonimie) de la un sens, secundar cîndva, în limba română (dar fostul sens latin principal este atestat în limba veche şi chiar în texte din secolul al XIX-lea); *a înțărca* (< pref. *în-* + *-țarc*) avea inițial sensul „a da mielul la țarc, separat de oi", sensul actual, extins, fiind „a înceta alăptarea (copilului mic etc.) de către mamă". Exemplele pot fi continuate prin invocarea evoluțiilor în română a cuvintelor moştenite sau împrumutate.

Observații: a) În cazul cuvintelor *bărbat*, *pasăre* ş.a. se observă extinderi de sens, iar în cazul cuvintelor *fîntînă*, *varză*, *păgîn* ş.a., restrîngeri de sens, în ambele cazuri fostul sens principal latin dispărînd în română (uneori şi în alte limbi romanice, dovadă a pierderii lui chiar în latina populară); b) în situația în care se încadrează *înşela*, s-au păstrat ambele sensuri originare, numai ierarhia lor schimbîndu-se (fostul sens secundar a devenit principal, şi invers); în cazul cuvintelor *vită*, *lume* (< lat. *lumen* „lumină") ş.a. trebuie să admitem un calc semantic prin care ele au căpătat sensul, devenit sens principal, dar care, inițial, nu putea fi decît sens secundar (ca în orice situație de calc semantic). Pentru alte exemple şi explicații să se vadă studiile de istorie a limbii române elaborate de Al. Rosetti, Ion Coteanu, Marius Sala, Ovid Densuşianu, Sextil Puşcariu, Gh. Ivănescu ş.a.

Dezvoltările semantice se realizează fie *radial*, în raze (toate de la sensul principal), precum toate sensurile secundare ale subst. *apă*, cu excepția sensului cu nr. 7, fie *stadial* (de la acest sens derivat, precum sensul cu nr. 7),

(în dicționare, primele se notează cu cifre arabe, iar celelalte – cu cifre romane), fie combinat.

3. sens general – sens special este o distincție bazată pe criteriul utilizării sensurilor în mai multe stiluri, generale sau funcționale, sau numai într-o varietate a unui stil funcțional. Sînt sensuri generale aproape toate sensurile, principale sau secundare, de bază sau derivate, ale cuvintelor românești cu care s-a exemplificat, fiindcă ele apar sau pot apărea în lexicul general și în orice stil funcțional, excepție făcînd sensul „joc popular“ al cuvîntului *apă*, care este un sens special, raportabil numai la stilul popular. Sînt sensuri generale cele pe care le are, în contexte dife-rite, verbul *pune*, precum: „așază, întinde“ în *pune fața de masă*; „depune“ în *pune pe masă banii*; „toarnă“ în *mai pune gaz în lampă*; „presară“ în *pune sare în mîncare*; „ascunde“ în *unde ai pus banii?*; „aplică“ în *pune ștampila pe act*; „coase“ în *pune un nasture la cămașă*; „înhamă“ în *pune caii la căruță*; „îmbracă“ în *pune-ți haina*; „încalță“ în *îmi pun pantofii*; „semăna“ în *cînd pui porumbul?*, „adăuga“ în *pune, te rog, și data*; „fixa“ în *doctorul pune diagnosticul*; „învesti“ în *l-a pus împărat*; „obliga“ în *îl pune la muncă* ș.a.; sînt însă sensuri speciale sensurile pe care le au, uneori, în îmbinări stabile, unele cuvinte, precum *parte* în: *parte de vorbire* și *parte de propoziție* (sinapse) „categorie de cuvinte“; *partea leului*, *a face parte* ș.a., „porțiune“; *a fi din partea locului* „ținut“; *pe de o parte/ pe de altă parte*, *din partea mea* „privință, punct de vedere“; *la o parte* „latură“; *a avea de partea sa* „sprijin“ ș.a., toate *sensuri frazeologice* (*sau locuționare*); în limbajul politic și în imnuri, numele de culori; în limbajul tehnic, *cămașă*, *cățel*, *cui*, *inel* ș.a.; sensul „preludiu muzical“ al cuvîntului *cortină* și sensul „melodie de fond“ al substantivului *perdea*, în limbajul radiofonic; sensul „imorală“ al adjectivului *ușoară* din *femeie ușoară*, în limbajul comun; *prăjină*, *suliță*, *săritură*, *alergare*, *vîsle*, *spate*, *pană*, *muscă* ș.a. din sport; *rădăcină*, *rotunjită*,

închisă, *deschisă* ş.a., în lingvistică; sensurile argotice ale cuvintelor *şase!*, *pension*, *dovleac;* „părţile butonului" la *moş* şi *babă* ş.a.m.d.

*4. **sens propriu*** (nemarcat stilistic) – ***sens figurat*** (marcat stilistic) este distincţia bazată pe neimplicarea/ implicarea dezvoltării semantice, în română sau în limbile care explică polisemia românească, după mecanismul tropilor. Între exemple: sensul „insectă asemănătoare albinelor" al cuvîntului *viespe* este sens propriu, iar sensul „persoană rea, intrigantă etc." al aceluiaşi cuvînt este un sens figurat. Sînt sensuri figurate sensurile, avînd trăsătura + *uman*, ale numelor de animale (*porc*, *măgar*, *bou*, *curcă*, *găină plouată*, *vacă* etc.) şi, de asemenea, numele de părţi ale corpului utilizate cu trăsătura – *animat*, precum *buza*, *coasta*, *creasta* şi *umerii* (*dealului*), *ochiul* (*apei*), *piciorul* şi *creierii* (*muntelui*) ş.a. Numele de personaje celebre – folclorice, culte, istorice ş.a.m.d. – sînt, de asemenea, utilizate cu sensuri figurate, marcate stilistic, precum *Păcală* „poznaş", *Tîndală* „prost", *Moş Teacă* „cazon, obtuz", *Domnui Goe* „răsfăţat", *Hagi-Tudose* şi *Gobseck* „avar", *Otello* „bolnav de gelozie", *Hamlet* „dilematic", *Oblomov* „lăsător", *Vlad Ţepeş* „spaimă" ş.a. În limba actuală are loc o resemantizare, pe bază locuţionară, a unor substantive precum *ţeapă* „escrocherie financiară" şi *ţepar*, escroc bancar, pe baza expresiei *a da o ţeapă* „a escroca", aceleaşi sensuri marcate stilistic avîndu-le şi *tun*, *tunar*, dobîndite din expresia *a da un tun* „id."; *onoare* a ajuns să însemne „consolare", în *x se mulţumeşte cu onoarea*, pe baza expresiei „*preşedinte de onoare*". Sînt sensuri marcate stilistic sensurile: livresc, popular, familiar, vulgar, argotic, ironic, peiorativ, injurios ş.a., identificate ca atare la sinonime. Astfel, sînt *populare* sensurile „a rezolva" al vb. *aranja*, „ştire senzaţională" al subst.!*bombă*, „copil, preadolescent" al subst. şi adj. *mucos*, „neinteresant" al adj. *nesărat* ş.a.

5. sens uzual – sens ocazional este o distincție bazată pe cri-teriile de *răspîndire, stabilitate* și *frecvență* (mari, respectiv mici, chiar unice) a sensurilor. Sînt uzuale aproape toate sensurile, principale, secundare și figurate cu care s-a exemplificat mai sus; de asemenea, sînt uzuale toate sensurile verbului *ajunge* „sosi" în *ajung acum acasă*, „prind" în *ajung tramvaiul*, „devin" în *ajung doctor* ș.a.; tot uzuale sînt și sensurile specific locuționare, precum acelea pe care le are cuvîntul *parte* (vezi *infra*); există o polisemie uzuală *sistematică*, în care se înscriu, între altele, următoarele categorii semantice de cuvinte:

a) numele părților corpului pentru forme de relief (*piciorul*, *pieptul*, *creasta* muntelui / dealului ș.a.), pentru plante (*degețel*, *ochi* în *ochiul boului* ș.a.) și pentru părți ale unor obiecte (*gîtul* sticlei, *urechea* acului, *dintele* greblei);

b) nume de animale pentru categorii intelectual-morale (*bou*, *vacă*, *măgar*, *elefant*, *vulpe*, *șarpe*, *libelulă* ș.a.);

c) nume de plante (comestibile), de părți (fructul, cel mai adesea) și de mîncăruri din ele: (am preparat) *o varză*, *niște cartofi*, *niște fasole*, *niște mazăre* etc.;

d) nume de jocuri (dansuri) populare sau culte și de melodii (*hora*, *sîrba*, *brîul*, *țarina*, *valsul*, *tangoul* ș.a.).

Pentru polisemia uzuală sistematică explicabilă prin transfer metonimic, să se vadă bibliografia (în special, lucrările elaborate de Ivan Evseev, Marin Bucă și Vasile Șerban). Sînt sensuri ocazionale sensurile care apar, obișnuit, în limbajul figurat propriu, specific unui autor de opere literare, precum: „generație" al cuvîntului *undă*, în *Memento Mori* de Mihai Eminescu, în versurile „Astfel pe *unde* de popoare/ Umbra gîndurilor rece se aruncă-ntunecat"; „lumină strălucitoare" al cuvîntului *argint*, „lumină galbenă aprins" al cuvîntului *aur* și „suprafața apei" al cuvîntului *apă* în versul lui M. Eminescu, din *Mortua est!* „*Argint* e pe *ape* și *aur* în aer" ș.a. (*Dicționarul limbii poetice a lui M. Eminescu*, sub redacția lui T. Vianu, înregistrează cele mai multe dintre sensurile

ocazionale eminesciene ale cuvintelor limbii comune utilizate de marele poet). Nu trebuie să se creadă că poezia este posibilă numai prin inventarea de sensuri figurate (nu este condiționată de acest fapt), fiindcă există și poezie adevărată fără sensuri ocazionale (a lui Bacovia, între alți poeți), iar sensurile figurate nu asigură, *ipso facto*, poeticitate expresiei.

Sensurile ocazionale și convergente cumulate în contexte delimitabile prin criterii tematice și lingvistice dau personalitate și pregnanță expresivă acestora, impunînd, în contexte alegorice, o turnură metaforică memorabilă, cel mai adesea, precum în următoarele contexte, în care trebuie să vorbim de polisemizare:

a) „Frunză verde baraboi,/ Ce-i asta, mîndră, de noi,/ C-am *semănat grîu de vară*,/ Și-o ieșit numai *secară*,/ Și-am semănat *busuioc*,/ Și-o ieșit *pară de foc*" (M. Eminescu, *Literatura populară*, în *Opere alese*, ediție de Perpessicius, vol. al III-lea, 1965, textul D 77, p. 165), în care *a semăna* are sensul de „a avea spe-ranțe de dragoste", *grîu de vară*, „iubire, dragoste", *secară*, „amărăciune", *busuioc*, „frumusețe, puritate", *pară de foc*, „distrugere, dizoluție a sentimentului erotic";

b) „Fanarioții au fost o *filoxeră* care, *rozînd* din *rădăcină*, adusese lunga *agonie* și înceata *moarte a vieții* românești celei vechi" (B. P. Hasdeu, *Scrieri filologice*, ediție de Vasile Vetișanu, București, 1985, p. 119), citat în care sensul ocazional metaforic și inductor, „boală, agent malefic" al cuvîntului *filoxeră* (sensul uzual al cuvîntului fiind „boală a viței de vie care a distrus viile românești la sfîrșitul secolului al XIX-lea", cînd a scris Hasdeu aceste rînduri) a indus sensurile ocazionale figurate ale cuvintelor - cheie *rozînd* „afectînd fundamental, distrugînd", *rădăcină* „temeiuri, baze", *agonie* „involuție, decădere", *moarte* „decădere morală fatală" și *vieții* (*românești*) „specific național";

c) „În pregătirea sufletelor omenești, *potopul rupe și îneacă*, pe cînd numai *ploaia mică* și *răbdătoare* aduce fără îndoială

roada" (N. Iorga, *Cugetări*, Bucureşti, f.a., p. 129), în care *potop* are sensul de „personalitate (didactică) inhibantă, tiranică", *rupe* „inhibă, anihilează", *îneacă* „inhibă, distruge", *ploaia* „educator, profesor", *mic* „modest (cu sens moral)", *răbdător* „meticulos, sistematic, tenace" iar *roadă* „rezultate, creaţie (spirituală)", toate cuvintele relevate avînd sensuri metaforice, eliminarea acestora, într-un text avînd aceeaşi ideaţie, dar lipsit de metafore, ducînd la o formulare ternă, precum: În educarea oamenilor, personalitatea inhibantă anihilează spiritul creator, pe cînd educatorul meticulos are rezultate bogate. Prin simplul fapt că sînt spuse de un moralist, de un filozof sau de un poet, consideraţiile cu aparenţă ştiinţifică (geografică, astronomică, tehnică, istorică etc., precum cele de mai sus) conţin cuvinte cu sens figurat care „bat" în cu totul altă direcţie, şi anume aceea înscrisă în finalitatea morală.

d) „Matematicianul ca şi biologul, astronomul ca şi fizicianul etc. trebuie *să-şi părăsească* tot mai des propriul *golf* pentru a *naviga* în *apele* mai largi ale *oceanului*, pentru ca *reîntorşi acasă*, la propriile *unelte de muncă*, să o poată face mai cu folos, *ozonaţi* după o *călătorie* în *orizonturile* cuprinzătoare ale filozofiei; reciproca este însă tot atît de valabilă şi de vitală pentru filozofie. *Reîntoarcerea* la *ţărm* dă, întotdeauna, un nou impuls, sporeşte dorul şi eficienţa unei *călătorii* spre spaţiile necuprinse." (Dumitru Ghişe, în volumul colectiv *Ştiinţă şi filozofie*, editura Minerva, Bucureşti, 1988, p.17), în care cuvintele subliniate au, pe rînd, sensurile contextuale metaforice „să schimbe", „specializare", „investigaţie", „complexe", „cunoaştere", „reluare", „domeniu de studiu", „metode", „fortificaţi spiritual", „investigaţie", „limitele", „specialitate".

În fiecare context comentat, există cîte un termen inductiv metaforic, relaţionat cu altul propriu, prin care putem descifra celelalte sensuri metaforice: *a semăna* relaţionat cu *mîndră* (în textul folcloric), respectiv *filoxeră* relaţionat cu *fanariot* (la B. P. Hasdeu), *pregătirea sufletelor* relaţionat cu sensul, comun,

„educarea“ (la N. Iorga), *golf* relaționat cu *matematicianul*, *biologul* etc. (la D. Ghișe).

Prin astfel de *grefe metaforice* (vezi Tudor Vianu, în *Studii de stilistică*, 1968) și de dezvoltări metaforice în lanț, specifice stilului metaforic, spectrul semantic al oricărui cuvînt poate fi extins, teoretic, pînă la orice limite accesibile creativității semantice; u-neori, ele ajung pînă la oximoron (procedeu metaforic cultivat de poezia modernă), prin care sînt asociate cuvinte cu sensuri principale opuse: *monstru sacru*, *celebritate obscură*, *escrocherie legală* (legalizată), *tăcere elocventă*, *sfiiciune obraznică*, *absență vie*; *neguri albe* dintr-un cunoscut vers eminescian: „*Neguri albe*, strălucite/ Naște luna argintie“ (*Crăiasa din povești*), *farmec dureros* (cunoscut oximoron eminescian), sau în versurile, aparținînd aceluiași poet, „Amor? *O, ce amară fericire*,/ Cît *dulce chin* e în acest cuvînt“ (*Opere*, IV, ed. Perpessicius, p. 583) și „Suferință, tu, dureros de dulce“ (*Odă. În metru antic*) ș.a.

În plan semantic, unul dintre rezultatele oximoronului este, uneori, *polarizarea sensurilor*, noțiune prin care se înțelege existența, temporară sau de durată, a două sensuri opuse în sfera cuvîntului polisemantic, situație în care au ajuns *bucă* „gură“, sens ascuns, acum, în *îmbuca* „îngurgita, mînca“, dar și pl. *buci* „fese“; în *dezmierda* se percepe rădăcina *-mierd*, „fecale“ moștenită, pro-babil, din latină (*merda*), dar dispărută în română (este în fr. *merde*); *aghiuță* „drăcușor“ este un diminutiv format de la un substantiv, pierdut acum, care însemna *înger*, *aghi-* (de origine greacă), același, originar, din it. *angelo* „înger“, sp. *angelo* „id.“ (și în *Los Angeles* ș.a.); etimonul, turcesc, al adj. rom. *pirpiriu* „slab, prăpădit“ avea sensul, opus, „grosolan“; polarizarea sensurilor este ilustrată, de asemenea, de sensurile: „început“ și „sfîrșit“ ale substantivului *capăt*, în *a lua de la capăt*, respectiv *a ajunge la capăt*; „vertical“ din *peretele drept al muntelui* și „orizontal, plat“ din *cîmpie dreaptă* al adjectivului *drept*; „fruct“ și „persoană viciată (moral)“ al subst. *poamă*;

sensurile, rezultate prin antifrază, din argou, precum „foarte bun, bine“ al adj. și adv. *bestial*, în *petrecere, excursie bestială* ș.a., sau „minunăție“ al subst. *crimă*; din apostrofări, ale substantivelor *deșteptule, inteligentule!* etc. și sensurile cuvintelor religioase (*cruce, Dumnezeu, nafură* ș.a.) din înjurături; sensurile, polare, „a disculpa“ și „a executa“ ale verbului *a achita* au fost preluate din franceză (de la etimonul lui, *aquitter*).

Sensurile contextuale pot fi preluate în traduceri, precum sensul „învățătură“ al cuvîntului *apă*, exemplificat mai înainte, ele îmbogățind polisemia românească.

6. sens nemarcat gramatical – sens marcat gramatical este o distincție între sensurile derivate, secundare, figurate etc. neînsoțite de o modificare specifică a formei cuvîntului polisemantic și, respectiv, aceleași categorii de sensuri însoțite de modificări de formă. În exemplele de mai sus, sensurile figurate apar la aceleași forme ale cuvintelor la care identificăm și sensurile principale, fiind deci sensuri nemarcate gramatical (cu excepția sensurilor „devine“ și „prinde“ ale verbului *ajunge*, marcate sintactic prin combinarea verbului cu un „nume predicativ“, respectiv un complement direct), însă sensul figurat „chiflă“ al cuvîntului *corn*, este marcat, la plural, printr-o dezinență specifică, *-uri*, în opoziție cu dezinența *-e* din *coarne*, cu sensul principal, „excrescență osoasă pe capul animalelor cornute“; fapte similare se înregistrează și în cazul sensurilor cuvintelor: *cap*, la pluralele *capi* „șef“, față de *capete* „partea principală, de deasupra gîtului, a corpului oamenilor și animalelor“; *piept, -uri* „partea corpului de la abdomen pînă la gît“ și *piepți* „partea din față și superioară a unei cămăși, rochii, bluze etc.“; *ghizi* „călăuză“ și *ghiduri* „carte de informare și îndrumare“; *butoni* „nasturi la manșete“ și *butoane* „piesă mică de contact pentru acționare“; *arce* „construcții arhitectonice în formă de arc“ față de *arcuri* „armă primitivă de luptă, resorturi“; *manifest*

„arăt“ şi *manifestez* „fac demonstraţie“, *mă îndoi* „mă aplec“ şi *mă îndoiesc* „am dubii“ ş.a.

Pentru cadru şi (alte) aspecte ale categoriilor de sensuri să se vadă şi V. Şerban - Ivan Erseev (1978), precum şi articole în reviste de specialitate (Narcisa Forăscu ş.a.).

C. Sursele polisemiei

1. Moştenire latină (şi – foarte probabil, dar greu, dacă nu imposibil, în stadiul actual al cercetării, de demonstrat – din traco-dacă), demonstrabilă convingător în situaţiile, întîlnite frecvent, de coincidenţă polisemantică în latină şi în cel puţin alte două limbi romanice, precum în următoarele exemple de sensuri secundare:

„parte din sursa de apă, formînd un rîu, un lac etc.“ şi „secreţii precum lacrimi, transpiraţie, salivă“ ale cuvîntului *apă* < lat. *aqua*

„rădăcini“ şi „puf“ ale subst. *barbă* < lat. *barba*

„ramificaţie a rîului“, „ramură“, „cîrcei de viţă“, „cleştele racului“ ale subst. *braţe* < lat. *bracchium*

„stîlp de spînzurat“, „chin, tortură“ şi „destin“ ale subst. *cruce* < lat. *cruce(m)*

„conducător“ şi „extremitate“ ale subst. *cap, -i, -ete* < lat. *capu(t)*

„partea cărnoasă a fructelor, arborelui etc.“ şi „trup“ ale subst. *carne* < lat. *carne(m)*

„nesocoti, desconsidera“ al vb. *călca* < lat. *calcare*

„unitate de măsură“, „curbură (a ţărmului, rîului)“ ale subst. *cot, coţi, coturi* < lat. *cubitu(s)*

„exil“ şi „evitare“ ale subst. *fugă* < lat. *fuga*

„elită“, „ornament“, „mucegai“ ale subst. *floare* < lat. *flore(m)*

„vorbire“, „promontoriu“, capătul pîrghiei“ ale subst. *limbă* < lat. *lengua* (= *lingua*)

„ticălos, murdar (sens moral)“ al subst. *cîine* < lat. *cane(m)*

„suc, licoare“, „forţă, tărie“ şi „rudenie naturală, neam“ ale subst. *sînge* < lat. *sangue(n)*

„filon“, „nervură“ şi „energie“ ale subst. *vînă* < lat. *vena* (ş.a., pentru care vezi studiul nostru din 1995, în care relevăm – fără a epuiza subiectul – moştenirea latină în română şi alte limbi romanice (franceză, italiană, spaniolă) a aproape 300 de sensuri secundare la aproximativ 80 de cuvinte; investigaţia trebuie continuată prin studierea tuturor limbilor romanice şi a dialectelor lor, sarcină realizabilă numai de un larg colectiv de romanişti).

În limbile vechi, precum latina, polisemia a fost moştenită, parţial, din indoeuropeană, cum poate fi constatat din dicţionarul etimologic al limbii latine de A. Ernout - A.Meillet, ultima ediţie fiind din 1967. Polisemia a constituit o soluţie viabilă pentru rezolvarea dificultăţilor ridicate de „seceta de cuvinte“, specifică lor (adică număr redus de cuvinte), şi moştenirea ei, parţială, în limbi moderne, este firească (şi încă insuficient cunoscută). Cele mai cunoscute, mai vechi şi mai frecvent folosite cuvinte româneşti sînt şi polisemantice. Sînt sensuri secundare păstrate, obişnuit împreună cu *sensul principal*.

Universalitatea denumirilor formelor de relief prin nume ale părţilor corpului (antropofizarea cosmică), constatată, demult, de umanistul italian Giambattista Vico („În toate limbile, cea mai mare parte a expresiilor privitoare la lucruri neînsufleţite se obţin prin metafore luate prin comparaţia cu diferitele părţi ale corpului omenesc“, *Principiile unei ştiinţe noi*, apud Lucia Wald, articol în „Limba română“ 1987, nr.1, p. 36, nota 8), ne îndreptăţeşte să spunem că forma de relief numită *buza* (*dealului*) uzează de acest sens secundar al subst. *buză*, de origine traco-dacică (cf. alb. *buzë*, „id.“).

2. Î*mprumut*, realizat fie:

a) o dată cu trecerea etimonului străin în română, în situaţiile, ilustrate selectiv, fie prin sensuri secundare, fie prin sensuri principale, precum „batracian“, „constelaţie“, „cancer“ ale subst. *rac* < sl. *rakŭ*; „ceremonial medieval“, „formă arhitectonică gotică“, „semn grafic de reunire de cuvinte,

formule, portative muzicale" ale subst. *acoladă* < fr. *accolade*; „încetarea funcției inimii", „efect ritmic în muzică", „suprimarea unei vocale din silaba neaccentuată din interiorul cuvîntului" al subst. *sincopă* < fr. *syncope* (ş.a.);

b) calc semantic: „omenire" al subst. *lume* (< lat. *lume(n)* „lumină", după sl. *sviat0* „lumină" şi „omenire"; sensul „animal" al subst. *vită* (< lat. *vita*) „viaţă", după sl. *jivotŭ* „viaţă" şi „animal"; sensul „reflexe în lumină ale părului, stofei etc." al subst. *apă*, după ngr. *hidro* „apă" şi „reflexe etc."; „dans" al subst. *joc* (< lat. *jocus*) după sl. *igra*; „instrument de scris" al subst. *pană* (< lat. *pinna*) după fr. *plume*; „ziar, revistă" al subst. *foaie* (< lat. pl. *folia*), după germ. *Blatt* şi fr. *feuille*; „grupare de indivizi din aceeaşi specie" al subst. *familie* (< lat. lit. *familia*), după fr. *famille*; sensurile din lingvistică şi matematică ale subst. *rădăcină* (< lat. *radicina*), după franceză (*racine*); „campioană" al subst. *stea*, după fr. *étoile*, engl. *star* ş.a.; „ax" al subst. *arbore* (< lat. *arborem*), după fr. *arbre*; sensurile politice, binecunoscute, ale substantivelor *dreapta*, *stînga*, *roşu*, *alb*, *mijloc*, *centru* ş.a. sînt calcuri internaţionale (să se revadă şi paragraful despre *calc semantic* la capitolul *Neologismele* şi de asemenea, Sextil Puşcariu, *Cercetări şi studii*, p. 205-207 ş.a.);

c) cumul de sensuri sau condensare lexical-semantică în ca-zuri de etimologie multiplă: „dovadă", „examen", „întrecere sportivă", „repetiţie", „eşantion, mostră", „analiză medicală", „exemplu, model" ale subst. *probă* < fr. *preuve* şi fr. *épreuve*, cumulate la sensul „încercare" al lat. lit. *proba*; „abilitate, procedeu meşteşugit" şi „compoziţie chimică care produce efecte luminescente" din lat. lit. *artificium*, it. *artificio*, fr. *artifice*; „unitate de măsură (în fizică, matematică ş.a.)", „treaptă, nivel" din fr. *grade*, it. *grado*, germ. *Grad*, lat. lit. *gradus*.

3. *Evoluţie semantică proprie limbii române* (coincidentă, u-neori, dată fiind universalitatea procedeelor gîndirii creative, cu aceea din alte limbi, fapt care ridică dificultăţi

la decantarea inovațiilor de împrumutul semantic, mai ales în cazul cuvintelor populare avînd sensuri regionale diferite, uneori chiar contrastante), în situații precum:

a) „joc popular" al subst. ***apă***; „joc popular" al subst. ***brîu***; „pămînt argilos îmbibat cu apă, cu care se formează o pastă cleioasă", „pîine nedospită sau necoaptă bine, aliment cleios, fără gust", „bucată de slănină" ale subst. ***clisă*** (< bg. *clisa*); „dor" și „ură ascunsă" ale subst. ***alean*** (< magh. *éllen* „contra"); „mînz de pînă la trei ani" (în graiuri sudice), dar „miel de pînă la doi ani" (în graiuri nordice) ale subst. ***noaten*** (< lat. *annotinus* „în vîrstă de pînă la un an"); „miel sau ied pînă la un an" (în graiuri nordice) și „mînz sau cal pînă la trei ani" (în graiuri sudice) al subst. ***cîrlan*** (de origine necunoscută), vezi cunoscutul cîntec hoțesc oltenesc: „Căpitane de județ,/ De ce mă ții la coteț [închisoare]/ Pentru-un pui de mînzuleț,/ Că nu l-am vîndut cu preț./ Dă-mi drumul pînă la prînz/ Și-ți aduc fire-ar de mînz/ Dă-mi drumul pîn-la chindie/ Și-ți aduc o herghelie,/ Ți-aduc mama cailor/ Și tata *cîrlanilor*/ Și pe păzitorii lor"/; sensul ardelenesc „a arunca" al verbului ***a țipa*** (în *țipă căciula peste gard* etc.); populare sînt sensurile „vinde" al verbului ***a da***, în *ce se dă acolo?*; „a fura" al verbului ***a sparge***, în *cineva mi-a spart mașina* ș.a.; „intens" al adj. ***închis*** în *verde închis*, *albastru închis* ș.a.; „corect, cinstit, drept" ale adv. ***verde*** (în *spune verde ce vrei*); „ființă" (sensuri sinecdotice) ale subst. ***gură*** și ***pîine*** în (proverbul *gură de om*, *gură de cîine cere pîine*); sînt inovații semantice românești și sensurile „specie jurnalistică" al subst. ***tabletă*** (< fr. *tablette* „tăbliță cu text lapidar") și „specie a poeziei lirice" al subst. ***creion*** (< fr. *crayon*), la Arghezi; „principial" respectiv „principialitate" ale adj. ***vertical*** și subst. ***verticalitate*** (< fr. *vertical*, *verticalité*) ș.a. Sensurile exemplificate aici și cele integrabile în aceeași categorie sînt sensuri care depind de *locul* utilizării lor. În cazul unui cuvînt precum ***rac*** (< sl. *rakŭ*), sensurile de „crustaceu",

„cancer“ şi „zodie“ sînt preluate, sensurile din tehnică sînt calcuri, iar sensurile „dans popular“, „fel de mîncare“ ş.a. sînt dezvoltări româneşti (să se vadă DLR).

b) se înscriu aici şi „degradările semantice“ (relevate de Lazăr Şăineanu în *Semasiologia limbii române*) suferite în română de etimoanele lor turceşti, precum: „căpetenie ţigănească“ al subst. ***bulibaşă*** < tc. *bulibaşa* „general“; „tertip“ al subst. ***marafet*** < tc. *marafet* „procedeu, ştiinţă“; „şarlatan, escroc“ al subst. ***pehlivan*** < tc. *pehlivan* „luptător“; degradări semantice au suferit şi: ***prost*** „neinteligent“ < sl. *prostŭ* „simplu, necultivat“ (sens păstrat în limba veche şi în limbajul arhaizat, precum în nuvela istorică *Alexandru Lăpuşneanul* de C. Negruzzi, în care, *proşti* formează cu *mulţi* un cuplu de antonime, în cunoscuta sintagmă „proşti, dar mulţi“); ***mişel*** „ticălos“ < lat. pop. *misellus* „sărac, pribeag“ (sensuri arhaice) ş.a.; sensul uzual „activitate productivă“ al cuvîntului ***muncă*** (< sl. *munka*) reprezintă, în raport cu sensul vechi şi originar, „chin, suferinţă“, direcţia contrară, de „înnobilare“ semantică. Sensurile exemplificate aici sînt sensuri care depind de *timpul* utilizării lor, unele fiind sensuri arhaice, iar altele, ale aceluiaşi cuvînt, sensuri uzuale.

c) sensurile următoare depind de *mediul* utilizării cuvîntului polisemantic; astfel, ***circ*** (< fr. *cirque*, lat. *circus*) are în limbajul comun, sensurile de „gen de spectacol format din gimnastică, dresuri de animale, muzică, jonglări cu obiecte ş.a.“ şi „construcţie de formă rotundă, avînd locuri pentru spectatori aşezate în formă de amfiteatru şi la mijloc o arenă circulară unde au loc spectacolele de circ“; „incintă neacoperită, în formă de amfiteatru, unde, la eli- ni şi romani, se celebrau jocurile publice“, dar, în geografie, sensul „depresiune circulară (cu aspect de amfiteatru), formată prin acţiunea de eroziune a unui gheţar, de obicei în regiunile muntoase înalte, căldare“; ***timp*** are sensul „vreme“ pentru meteorolog, „dimensiune a universului“ pentru filozof, „durată“ pentru

fizician, „epocă" pentru istoriolog, „fază, moment al unei mişcări" în mecanică, „categorie gramaticală care exprimă raportul dintre un moment de referinţă şi momentul acţiunii narate" pentru gramatică (deci şase sensuri); ***ciorap*** (< tc. *ciorab*) are în limbajul comun, sensul de „obiect de îmbrăcăminte care acoperă piciorul", iar, în tehnică, sensul de „tub izolat şi protector al capetelor bobinelor electrice"; ***papuc*** (< tc. *papuè*) este, pentru toţi, un „obiect de încălţăminte de cameră", dar, pentru electricieni, o „piesă mică de conexiune între alimentatorul electric şi piesa care funcţionează cu electricitate"; pentru lingvist ***glosa*** (< lat. lit. *glossa*) este „explicarea sensului unui cuvînt", iar, pentru teoreticianul literar, „specie de poezie lirică cu structură fixă" (sensul este binecunoscut); ***rădăcină*** are sensuri diferite (cunoscute), după cum apare în limbajul comun, în lingvistică sau în matematică, şi exemplele de acest gen pot continua, mai ales dacă este studiat vocabularul tehnic, în care, în afară de împrumut şi creaţie lexicală, putem identifica, relativ des, dezvoltări semantice specifice combinate cu calc semantic.

d) în sfîrşit (dar nu şi la urmă, dimpotrivă), sensurile cuvîntului polisemantic depind de context, de combinaţiile stabile sau libere (dar clasificabile în categorii structural-semantice), ale unor cuvinte, cu alte cuvinte. Astfel, substantivul ***parte*** are, în locuţiunea adverbială *în parte*, sensul de „parţial, în oarecare măsură"; sensul, contrar, „în majoritate, în bună măsură" în expresiile *în cea mai mare parte* şi *partea leului*; sensul de „cuvînt clasificat din punct de vedere morfologic" în sinapsa *parte de vorbire* şi de „unitatea sintactică cea mai mică" în sinapsa *parte de propoziţie*; sensul de „diviziune" în *partea mea constă în*; „soartă, destin" în *a* (*nu*) *avea parte de ceva/ cineva*; „ţinut, loc, ţară" în *sînt din partea locului* etc.; „privinţă, punct de vedere" în locuţiunea adverbială *pe de o parte/ pe de altă parte*; „margine" în altă locuţiune adverbială, *la o parte* şi în expresia verbală *a se da la o parte*; „categorie

socială, profesională, grup, colectivitate" în locuțiunea adjectivală *din* (*dinspre*) *partea mamei/ tatălui* ş.a.; unele dintre aceste sensuri apar şi în îmbinările libere ale substantivului *parte*, cu alte cuvinte.

Îmbinările libere, dar categoriale, favorizează polisemia în măsură mai mare decît îmbinările stabile; din motive de ordin didactic şi din economie de spațiu, dăm aici numai două exemple de cuvinte polisemantice, care ilustrează cîmpurile de expansiune sinonimică marcate de polisemie (urmînd ca exercițiile bazate pe sursele lexicologiei – vezi *supra* – să adauge multe alte exemple); astfel: verbul ***crapă*** are sensurile „a se desface în bucăți, a se despica" în *el crapă lemnele* ş.a.; „se fisurează" în *pereții s-au crăpat* ş.a.; „a plesni" în *sticla s-a crăpat* ş.a.; „a muri" în *x a crăpat în sfîrşit* (utilizare vulgară); „a se lumina" în *se crapă de ziuă* ş.a.; „a mînca lacom" în *x crapă mult şi repede*; adjectivul ***dulce*** are pe rînd, sensurile „care are gustul mierii sau zahărului" în *ceai*, *cafea*, *suc*, *pîine* etc. *dulce*; „proaspăt, nefermentat" în *lapte dulce*; „nesărat" în *caş*, *brînză dulce*; „fruct cu gust dulce" în *pară*, *banană* etc. *dulce*; „naturală" în *apă dulce*; „frumos, gingaş, drăguț" în *zîmbet*, *privire dulce*; „melodios" în *glas*, *voce dulce*; „liniştit, calm" în *somn dulce*; „moderat, tempe-rat" în *climă dulce*; „mîngîietor, desfătător" în *vorbă dulce*; „puțin înclinat" în *pantă dulce* ş.a. În funcție de contexte conținînd termeni din cîmpuri semantice variate, verbul ***pune*** are peste 40 de sensuri: „se întinde" ş.a. în *se pune la pămînt*; „aşază" în *îl pun pe genunchi* ş.a.; „se plasează" în *articolul hotărît se pune la sfîrşitul substantivului*; „aşterne" în *pune fața de masă*; „pregăteşte" ş.a. în *pune masa*; „toarnă" în *mai pune o sută de grame*; „atîrnă" în *pune rufele la uscat*; „presară" în *pune sare în mîncare* etc. (vezi *supra*; să se citească, pentru aceasta, dicționarele de sinonime, Sextil Puşcariu, *Cercetări şi studii*, p. 208-219 ş.a.). Dacă se compară sferele semantice ale cuvintelor româneşti polisemantice cu acelea corespondente din alte

limbi, se pot observa atît identităţi şi asemănări, cît şi diferenţe notabile, încît cunoaşterea acestora şi corecta lor utilizare sînt criterii sigure de evaluare a competenţei şi performanţei lingvistice a bilocutorului (multilocutorului).

Maxima deschidere polisemantică poate fi constatată în literatura artistică originală, ghicitoarea făcînd parte dintre speciile folclorice care o cultivă programatic, sistematic (să se vadă, de exemplu, ghicitorile avînd acelaşi răspuns, *apa*, *acul*, *umbra* ş.a.); vezi şi *infra*).

Procedeele stilistice de dezvoltare semantică în limba comună sînt aceleaşi cu ale limbii poetice – metafora, metonimia, sinecdoca, hiperbola etc. (nu însă şi comparaţia, figură de stil în care, obişnuit comparantul apare cu sensul lui propriu, nemodificat), încît s-a afirmat, demult, cu dreptate, că „la piaţă“ pot fi identificate mai multe metafore etc. decît în toată literatura cultă; este vorba însă de metafore şi în general, de „imagini pierdute“ (să se vadă, pentru aceasta dicţionarul cu acest titlu alcătuit de Gh. Tohăneanu, şi publicat în 1995, o investigaţie, extrem de bogată şi de penetrantă, a *catahrezei*, adică a ştergerii treptate, din conştiinţa colectivă, a provenienţei şi valorii metaforice iniţiale a sensurilor secundare). Astfel:

- *metafore* (obţinute prin asemănări de forme, culori, impresii fizice, valori etc., prin personificări prin trecerea dintr-un regn în altul etc.) – termen prin care se înţelege substituirea cuvîntului - noţiune prin cuvîntul - imagine, avem în *limba*, *braţul*, *mîna*, *dinţii*, *picioarele* etc. instrumentelor şi obiectelor, în general;

- *metonimii* – termen prin care se înţelege folosirea numelui efectului în locul numelui cauzei – de însuşiri trecute de la noţiuni concrete (bazate pe obiecte perceptibile prin simţuri) la noţiuni abstractizate, apar în *gînduri negre*, *vorbe dulci*, *viaţă amară / dulce*, *inimă caldă / rece* etc.;

- *sinecdoce* – termen prin care se înţelege folosirea numerelor întregului în locul părţii (şi invers), a materiei

din care este făcut un lucru în loc de lucrul însuşi ş.a., în *de la vlădică pînă la opincă*, *cinci lei de căciulă* ş.a. O structură sinecdotică perfectă apare în sfera cuvîntului polisemantic *purpură*, în care se observă extrem de clar înlocuirile precizate, de la numele de culoare la substanța de colorat specific, de aici la stofa colorată şi, ulterior, la îmbrăcămintea confecționată obişnuit din stofă: „1. culoare roşie închisă; 2. materie colorantă roşie închisă spre violet; 3. stofă scumpă vopsită cu purpură; 4. haină (domnească) făcută dintr-o astfel de stofă; hlamidă (mantie de ceremonii purtată de vechii greci şi romani şi de arhiereii bizantini".

- *hiperbole*, în *x este o stîncă/ un munte/ un ocean* etc.

În pildele din *Noul Testament*, cuvinte precum *sămînță*, *piatră*, *neghină*, *grîu* ş.a.; *lupi*, *oi* ş.a., sînt folosite cu sens *simbolic*, relativ uşor de perceput (vezi *supra*, I. 60).

Privită diacronic, polisemia este, aşadar, dinamică, nu statică, atît în sens pozitiv, cît şi în sens negativ (creşterea, respectiv scăderea numărului de sensuri, şi exploatarea, mai mult sau mai puțin măiastră, a posibilităților de dezvoltare semantică). Sensul pozitiv a fost ilustrat mai înainte; pentru sensul negativ, mult mai puțin important pentru vorbitorul comun de astăzi (dar important pentru istoria limbii) unul dintre exemple este dat de cuvîntul *perdea* care, în secolul trecut, avea şi sensul sinecdotic „act, diviziune a unei opere dramatice" (*drama x are trei perdele* etc.).

Folosirea creatoare a polisemiei. Fenomenul polisemiei este conştientizat – desigur că în grade diferite – de vorbitori, care nu se „împiedică" de polisemie la producerea şi la înțelegerea mesajelor, fiindcă sensurile aceluiaşi cuvînt apar în combinațiile tipice fiecăruia, greşelile de limbă şi neperceperea mesajelor din cauze explicabile prin polisemie fiind greu de întîlnit, cu toate că pletora semantică (abundența de sensuri) este extremă la cele mai uzuale substantive, verbe, adjective şi adverbe. Cine nu percepe sensul metonimic „străluceşte" al verbului *arde*, în versurile *„Jar şi vîlvorare*, soarele urcat-a/ Arde

grîu-n spice, pîn' la brîu crescut" (Al. Macedonski, *Rondelul trecutului)* crede că grîul chiar se transformă în scrum. Conştientizarea comună a polisemiei este demonstrabilă mai ales prin situaţiile care o exploatează creator (în ghicitori, de exemplu), în snoave, glume, interpelări glumeţe ş.a.

Între multele exemple de acest fel, dăm numai două: ghicitorile „Am un *piţigoi şchiop/ Ţine un bou în cioc*"; „*Unghie/ De gaie/ Coadă/ De tigaie/ Creastă de ridichi*"; „*Am o mîţă/ Găgăuţă/ şi din coadă/ Na, tăicuţă*" au acelaşi răspuns, *Cîntarul*; la ghicitorile „*Scînteioară/* Oară/ Pe om îl omoară" şi „*Ţăndărică/* lemn uscat/ Luminează în Ţarigrad" se răspunde cu: *Fulgerul.* În alte ghicitori, *Luna* este *floricică*, *bou şarg*, *mîţă albă*, *bulgăre de aur*, *strachină* ş.a.; la întrebarea Î*ncotro merge iepurele cînd e de doi ani?* răspunsul este *merge pe trei* (*ani*), jocul de sensuri fiind, în cazul verbului *merge*, între „umblă" şi „continuă (spre)"; în comparaţiile ironice din poezia populară *Aoleu, mîndruţa mea/ Subţirică ca soba,/ Dreaptă ca cobiliţa*, adjectivele calificative apar cu sensuri contextuale opuse (ca polarizări ale sensurilor) celor din limba comună; o constatare amară precum *eu cu tacîmuri de pui*, *el cu tacîmuri de argint*, mizează pe sensurile de „organe anatomice periferice, fără valoare nutritivă, ale animalelor" şi, respectiv, „veselă"; la o rotărie, repararea unei roţi a fost plătită nu numai cu o căciulă de mălai şi un pumn de brînză, „ci şi cu o stacană de rachiu, ca să ardă mai bine *foalele*" (Camil Petrescu, *Un om între oameni*, capitolul *Licsandru şi Licsandra*), în care *foalele* este atît „numele instrumentului de suflat aer asupra jarului", cît şi al „stomacului" rotarului (ambele sensuri fiind continuate din latina populară); un critic literar a constatat, cu satisfacţie aparentă, falsă, că *unii scriitori s-au hotărît să nu se mai mănînce* („ponegrească") *între ei*, *fiindcă şi aşa nu se înghit* („nu se acceptă, nu se preţuiesc"); la întrebarea *prin ce noi sîntem superiori japonezilor?*

răspunsul, conținînd expresia sentimentului de superioritate falsă și glumeață, se bazează pe confuzia, intenționată, a sensurilor „suprimate, anulate“ și, respectiv, „deasupra solului“ ale adjectivului *suspendat*: japonezii au numai *trenuri suspendate*, pe cînd noi avem și *autobuze suspendate*; într-o binecunoscută glumă cu Păcală, se face confuzie intenționată între sensul „închide“ și sensul „adu, cară!“ ale verbului *trage* (*trage ușa după tine*) și, desigur, între sensul local și sensul temporal al prepoziției *după*; despre un obiect furat se spune, glumeț, că *a făcut picioare/ aripi*; în argou, *cicatricea* este un „certificat de bună purtare“; *potoli* are sensul „spori“ – polar, față de semnificația „reduce“ –, în cunoscutul pasaj prefinal din *Capra cu trei iezi* de Ion Creangă: „După aceasta, capra și iedul au luat o căpiță de fîn ș-au aruncat-o peste dînsul, în groapă, ca *să se* mai *potolească* focul“ etc. etc.

Observînd că fenomenul polisemiei este dinamic, nu static (se adaugă și se pierd sensuri, inclusiv sensuri foste principale, se schimbă ierarhia sensurilor în sfera cuvîntului polisemantic ș.a.), trebuie să precizăm că dezvoltarea polisemiei este contracarată atît de neologisme, cît și de formare de cuvinte: înaintea împrumuturilor *decreta*, *caza*, *fixa*, *institui*, *reorganiza*, *stabili* ș.a., ***așeza*** avea și sensurile acestora, și înainte de a fi avut neologismele *idee*, *imaginație*, *efigie*, *imagine*, *fantezie* ș.a., ***închipuire*** se utiliza și cu sensurile acestora (să se vadă Sextil Pușcariu, *Limba română*, 1940, p. 375 și urm.); la fel, subst. ***ținere*** a avut și sensurile pe care le au astăzi derivate ale lui precum *întreținere*, *menținere*, *susținere* ș.a. (să se vadă contexte în DLR).

Polisemia reprezintă un domeniu semantic care trebuie cercetat în continuare, descriptiv, istoric și comparativ, dată fiind extraordinara ei bogăție și varietate, care trebuie relevată și înțeleasă în toată complexitatea ei.

2. *Cuvintele sinonime şi sinonimia*

A. Aspectele generale

Definiţii. O definiţie precum: „Sînt sinonime cuvintele şi îmbinările stabile de cuvinte cu forme diferite şi cu sensuri asemănătoare sau identice" ilustrează tipul semantic de definire a sinonimelor, iar o definiţie precum: „Sînt sinonime cuvintele care se pot substitui în unul şi acelaşi mesaj fără a afecta semnificaţia lui", ilustrează tipul structural de definire a aceleiaşi categorii de cuvinte. Este preferabilă a doua definiţie, fiindcă aceasta o include pe prima. Conform acestei definiţii, sînt sinonime verbele *pune* şi *aplică* în *pune ştampila/ aplică ştampila*, dar nu sînt sinonime *vede* şi *citeşte*, pentru că nu se poate spune, menţinînd semnificaţia enunţului, *el vede cartea/ el citeşte cartea*. Se numeşte ***sinonimie*** relaţia între sinonime. (Etimologii: fr. *synonime*, cf. gr. *synonymos* < *syn-* „cu" - *onoma* „nume"; fr. *synonymie*).

Sînt, aşadar, numite ***sinonime*** cuvintele şi expresiile care se pot substitui în acelaşi mesaj fără a-i modifica esenţial sensul. Pentru a putea vorbi despre sinonime, este suficientă şi posibilitatea unică de substituire, însă, cel mai adesea, există (mult) mai multe posibilităţi de acest fel. Astfel, sînt sinonime, *a fugi/ a da o fugă/ a o şterge/ a o lua la sănătoasa/ a-i sfirîi călcîiele* ş.a., pentru că se poate spune oricum, cu nuanţe de sens puţin importante, atît *el a fugit spre casă*, cît şi *a dat o fugă/ a şters-o/ a luat-o la sănătoasa/ i-au sfirîit călcîiele spre casă*; sînt de asemenea sinonime *a împiedica*, *a opri*, *a reţine*, *a băga beţe în roate* ş.a., pentru că fiecare unitate lexicală poate apărea una în locul alteia într-o comunicare precum *l-a împiedicat/ l-a oprit/ l-a reţinut/ i-a băgat beţe în roate*, *să profeseze*; sînt sinonime, din acelaşi motiv, şi adjectivele

cu funcție de atribut în *vremuri grele/ de chin/ zbuciumate/ frămîntate/ agitate/ critice/ dificile/ tulburi* ş.a.

B. Tipuri de sinonime

Aceasta este sinonimia lexicală bazată pe cuvinte (alolexeme) şi expresii, însă, mai ales în ultimele decenii, au fost evidențiate şi alte tipuri de sinonime şi sinonimii:

frazeologice: cu sensul „a muri“: *a-şi da duhul, a da ortul popii, a se duce pe copcă, a trece în neființă, a închide ochii* (este şi polisemantic „a tolera“) ş.a.; cu sensul „foarte sărac“: *e gol puşcă, e cu coatele goale, e cu casa sub cuşmă, nu are ce pune pe masă, nu are după ce bea apă, a rămas numai cu pielea, îi suflă vîntul în traistă* s.a.;

fonetice: (exprimate prin alofone), în cazuri de neutralizare a opozițiilor fonologice, precum (între *s* şi *z*) în *cismă - cizmă, desvolta - dezvolta*, (între *n* şi *m*) în *înmuia - îmmuia*; în *brávo!/ bráavo!/ bravó!/ bravóo!*, în care lexemul se menține, modificîndu-i-se numai accentul sau lungimea, prin repetarea unor sunete;

morfologice: (alomorfe), în cazul, de exemplu, al formelor de prezent *prind - prinz, simt - simț, cer - cei*, de viitor *va veni/ are să vină/ o să vină/ a veni/ veni-va* ş.a.;

sintactice: în *sora mamei/ soră mamei* (atribut exprimat prin substantiv în genitiv / prin substantiv în dativ), *s-a manifestat favorabil pentru plecarea lui/ plecării lui* (complement de relație exprimat prin substantiv în acuzativ cu prepoziție / substantiv în dativ);

afixală: între prefixele *ne-* şi *in-* în *necompetent - incompetent*, sau între sufixele *-iță, -uță, -uşă, -uşcă* ş.a. în *mierliță, mierluță, mierluşă, mierluşcă.* Sinonimiile fonetice, morfologice, sintactice, derivative şi frazeologice sînt sinonimii „dincolo de cuvînt“.

Este însă evident că sinonimia lexicală este cea mai bogată, mai variată şi mai complexă sinonimie, în limba română ca şi în oricare altă limbă. Ea poate fi sinonimie

generală (aceea din limba comună) sau specific contextuală, aici interesînd prioritar sinonimia generală. Identificăm, astfel, sinonimie contextuală (şi ocazională) între: subst. *ghiocel*, *vlăstărel*, *pasăre*, *giuvaer*, *cănăraş* şi *dalie* în variantele (rămase în manuscris) la cel de al patrulea vers din *Luceafărul* lui M.Eminescu: *Un ghiocel/ vlăstărel/ gangure/ pasăre/ giuvaer* etc. *de fată*; substantivele *creste*, *oglindă* şi (*mîntuit*) *azur* care apar în primele două versuri din *Joc secund* de Ion Barbu: „Din ceas dedus, adîncul acestei calme creste,/ Intrate în oglindă, în mîntuit azur“, fiindcă toate trei au, aici, sensul, contextual, de „poezie“ (pentru alte exemple să se vadă *supra*, *Cuvintele polisemantice şi polisemia*).

În contexte apare şi polisemia din limba comună, mai ales cînd cuvintele sînt utilizate cu sensul lor figurat, precum sensul de „dorinţă (aprinsă)“ al substantivelor *sete* şi *foame* în contextele „Este o sete sau o foame după un anumit autor// Este o sete sau o foame spirituală //“ (Mircea Eliade, *Taina Indiei*, editura Icar, 1991, p. 101).

Sinonimia de orice tip este o parte însemnată a noţiunii de *echivalenţă lingvistică*, evidentă în traducerile, succesive sau concomitente, ale aceloraşi texte, precum *Biblia*, cărţile populare, o-pere literare vechi şi celebre ş.a., pentru care se fac studii comparative. Pentru traduceri din *Biblie*: *seminţie*, *neam*, *limbă*, *gloate*, *noroade*, *popoare* ş.a. (începutul *Genezei* sau *Facerii*).

În noţiunea de *echivalenţă lingvistică*, în afară de sinonimii intră orice construcţie sintactică, simplă (sintagmă) sau complexă (propoziţie, frază, context) care redă, în „structura de suprafaţă”, acelaşi conţinut noţional din „structura de adîncime“, precum şi orice apare ca echivalare în expresie. Echivalenţa lingvistică, reprezentată numai parţial prin sinonimie lexicală, a fost puţin studiată, studiul ei putînd porni de la traducerile multiple ale aceloraşi texte, *Biblia*, poemul *Corbul* de Edgar Allan Poe, poezia *Albatrosul* de Baudelaire ş.a.

În funcție de structura sintactică și de constituenții lexicali ai contextelor care permit apariția sinonimiei, sinonimele polisemantice, majoritare, în opoziție cu sinonimele monosemantice, cunosc mai multe serii de sinonime, fiecare serie fiind alcătuită din cuvinte și expresii care se pot substitui, obișnuit numai într-o categorie de contexte, nu și în celelalte categorii. Astfel adjectivul ***armonios*** este sinonim cu *echilibrat* și *simfonic*, cu sens moral (*x este o persoană armonioasă/ echilibrată/ simofonică*), sau cu *melodios* și *melodic* în comunicări despre muzică (*cîntecul acela este armonios/ melodios/ melodic*); adjectivul ***lung*** este sinonim cu *înalt* și *mare* într-un context precum *un om lung/ înalt/ mare*, însă se poate spune numai *are păr lung/ mare*, nu și *are păr înalt*; *lung* este sinonim cu *întins*, *prelung* în contextul *un șir lung/ întins/ prelung de oameni*; este sinonim cu *alungit*, *lungăreț*, *lunguieț*, *prelung*, *prelungit*, *oblong* în contextul *un fruct lung/ alungit/ lungăreț/ lunguieț/ prelung/ prelungit*, nu și cu *înalt/ mare*, fiindcă nu se poate spune, păstrînd sensul mesajului, *un fruct înalt/ mare*; este sinonim cu *îndelung*, *prelung*, *mult*, în *s-a uitat lung/ îndelung/ prelung/ mult la mine*, nu și cu *lunguieț* ș.a., nespunîndu-se *s-a uitat lunguieț la mine. Lung* este „cap de serie sinonimică“, „sinonim exponențial“, sau hiponim, fiindcă poate apărea în toate contextele în care apar, pe rînd, numai unele dintre sinonimele lui, astfel că dicționarele de sinonimie sînt organizate pe capete de se-rie și pe contexte, avînd astfel și calitatea de a fi normative (cel mai bun dicționar de acest fel fiind, neîndoielnic, *Dicționarul de sinonime al limbii române* de Luiza Seche și Mircea Seche, din 1982).

Specific semantic și stilistic

Pentru că limba nu tolerează echivalențe perfecte de sens, este firesc să existe, obișnuit, diferențe, mai mici sau mai

mari, între notele circumstanţiale şi între nuanţele semantice ale termenilor care constituie o serie sinonimică, astfel că într-o anume situaţie de comunicare poate fi utilizat numai un anume sinonim, nu şi altul sau altele din seria lui. În seria de sinonime *stilistice* alcătuită din *soţie*, *nevastă*, *femeie*, *muiere*, *consoartă*, *jumătate* ş.a. numai *soţie* este permis în stilul administrativ, *nevastă* fiind popular, *femeie* avînd sens generic, *muiere* fiind popular (conotaţie ironică şi, în general, negativă la nivelul limbii), *consoartă* fiind familiar, iar *jumătate* – argotic. Sinonimia există numai dacă se face abstracţie de nuanţele de sens, de specificul stilistic, locul, timpul şi mediul comunicărilor care o relevă. *A fugi* are sens generic (este cap de serie sinonimică), *a o şterge* înseamnă „a fugi/ a pleca repede şi pe ascuns", *a da o fugă* este familiar, *a o lua la sănătoasa* se spune despre cineva care „evită, prin fugă, o situaţie incomodă pentru el", iar *a-i sfîrîi călcîiele* are conotaţie ironică. Ioan Slavici spune, cu îndreptăţire, că „*lucrul* e plăcut, *munca* – truditoare, *robota* – silită şi *claca* e fără plată", iar Mihail Sadoveanu, că se spune „un *praf* de chinină, *praf* de dinţi, *colbul* drumului, *pulbere* de vînt". *Condamna* este literar, *dezavua* este livresc, iar *vesteji*, figurat în *au condamnat/ dezavuat/ vestejit* comportarea lui. *Deceda* apare în stilul administrativ, *sucomba* – în cel ştiinţific, *muri* este generic şi popular, *crăpa* este vulgar, *a o mierli* este argotic, *a da ortul popii* implică o referinţă religioasă ş.a.m.d. Ca orice unităţi ale limbii, sinonimele îşi justifică existenţa numai prin diferenţele – semantice, stilistice, cronologice etc. – dintre ele.

Mihail Sadoveanu explică astfel diferenţele de sens între *zice* şi *spune*: „*A zice* e sinonim cu *a grăi*, *a vorbi*. *A spune* înseamnă *a expune*, *a povesti*. Deci expresia: *Vino la mine, spuse* el, nu e corectă. E corect: *Vino la mine, zise* el. Necorect: *zi-mi cum ai călătorit*. E corect numai: *spune-mi cum ai călătorit*. Necorect: *zi-i şi lui*. Corect: *spune-i şi lui*" (p. 177, în antologia alcătuită de Gh. Bulgăr; să se

vadă, la aceeaşi pagină, şi diferenţele de sens între sinonimele *a umbla*, *a se duce*, *a merge* ş.a.).

C. Categorii de sinonime

Există trei categorii de sinonime, identificabile după locul, timpul şi mediul utilizării lor: *sinonime teritoriale*, *sinonime cronologice* şi *sinonime stilistice.*

După zone lingvistice, se spune aceleiaşi păsări *codobatură/ prundar/ bîţîitoare/ obrăznicătură/ păstorel/ păstoriţă/ văcăriţă/ slujnica cucului* ş.a.

Şi multe nume populare sau/ şi literare de plante sînt diferite după subdialecte şi graiuri; plantei numite ştiinţific *Helianthus annus* i se spune, în zone lingvistice diferite, în afară de *floarea-soarelui*, impus larg prin mass-media, *răsărită*, *rază*, *soreană*, *soreancă*, *soreaţă*, *sorie*, *sorică*, *sorină*, *sorincă*, *sorişcă*, *soroaică*, *sora-soarelui*, *răsarea-soarelui*, *iarba-soarelui*, *pana-soarelui*, *ruja-soarelui*. Şi unele nume ale aceleiaşi sărbători sînt diferite, după zone: *Sînziene* (în Nord) şi *Drăgaice* (în Sud). În ariile lingvistice diferite, acelaşi fel de mîncare se numeşte *balmoş, bulz, urs, cuc, dodoluţ* şi sinonimele lor pot fi continuate.

Numărul seriilor de sinonime ***teritoriale***, cum sînt numite astfel de sinonime, este imens, pentru *prost*, de exemplu, în dicţionarul citat apărînd peste o sută de termeni, iar, pentru *drac*, aproximativ cincizeci; nu departe de acestea sînt sinonimele pentru *cartof*, *chibrit*, *poznă*, *sfărîma*, *sui*, *vechi* ş.a. În întreaga operă a lui M. Sadoveanu apar peste 70 de sinonime pentru *copil* (vezi C. Istrate, 1999).

Unii autori conştientizează sinonimia teritorială: „Românii de peste Milcov numesc *mărgăritărele* albele fiice ale primăverii, care în Moldova poartă numele de *lăcrămioare*“ (V. Alecsandri, într-o notă la volumul său *Mărgăritărele*);

Sinonimele ***cronologice*** sînt sinonimele care s-au succedat, coexistînd scurte perioade, în istoria limbii române, precum *slobozenie* (în secolele al 18-lea şi al 19-

lea) / *eliberare* (secolul al 19-lea şi acum); de acelaşi tip sînt *polcovnic – colonel*, *peşcheş – mită*, *atingătoare – tangentă*, *tăietoare – secantă*, *faţă – persoană* (*gramaticală*) ş.a.

Unii autori relevă sinonimia cronologică: „Generaţia noastră a văzut ofilindu-se atîtea şi atîtea expresii (), o dată ce relaţiile noastre cu Stambulul s-au rărit, înlocuite fiind cu comerţul cu Occidentul. Nu mai *hiritisim* pe nimeni, îl *felicităm*; nu mai sîntem *zuliari*, ci *geloşi*; nu mai *meremetisim*, *reparăm*. Tăiem vitele la *abator*, nu mai avem *cherhanale* şi *zalhanale*. Spunem tot mai puţin *tavan*, *duşumea*, *caldarîm* şi tot mai mult *plafon*, *parchet* şi *pavaj*. În loc de *han*, *culă*, *odaie*, *iatac* (turceşte) avem *hotel*, *turn*, *cameră*, *dormitor*. (Victor Eftimiu, *Magia cuvintelor*).

Sinonimia stilistică apare între termeni cu acelaşi sens, dar utilizaţi în stiluri şi în substiluri diferite: cu sensul general „prost" apar *găgăuţă*, *gogoman*, *zevzec* ş.a., familiari; *agramat* şi *ignar*, livreşti; *stricat*, figurat (să se vadă alte exemple în dicţionarele de sinonime).

Pentru limbajul argotic s-a pus în evidenţă noţiunea de *derivare sinonimică*, prin care se înţelege transferul sensului figurat de la un termen la alţi (ceilalţi) termeni relaţionaţi semantic cu el şi care se referă, obişnuit, la aceeaşi noţiune; de exemplu, pentru *cap* s-a spus mai întîi *bostan*, apoi şi *dovleac*, *tărtăcuţă*, *oală*, *cutiuţă*, *tabacheră*, *bilă*, *bolfă* ş.a.; pentru *picioare* (*ale omului*), mai întîi *beţe*, apoi *fuse*, *scoabe*, *macaroane*, *grisine* ş.a.; pentru *bani*: *albi*, *albişori*, *biştari*, *gloanţe*, *lovele*, *material*; pentru *închisoare*: *ciubăr*, *colivie*, *hîrdău*, *răcoare*, *pension*, *salon*, *colegiu* ş.a. Sînt denumiri date astfel şi pentru noţiunile de *bătaie*, *femeie stricată* ş.a. (vezi *supra*, la *polisemie*).

Beneficiază de *derivări sinonimice* (*metafore derivate sau lanţuri asociative*), fitonimia – în denumiri precum, pentru planta *Boraga officinalis*, *limba-boului*, *limba-cîinelui*, *limba-mielului*, formate prin variaţia animalieră a determinantului (pentru *floarea-soarelui* vezi denumirile

date mai sus), astronomia – pentru denumiri precum *Calea Lactee*, *Calea-Laptelui*, *Drumul-Laptelui*, *Calea-Robilor*, *Drumul-Robilor*, *Calea-Şchiopilor* ş.a.

Unii autori conştientizează sinonimele stilistice: „() o putere superioară, numită *Pronie* în limba adevărului şi *ursită* în graiul vulgar al oamenilor fără ştiinţă." (B. P. Hasdeu, *Ursita*, capitolul al XV-lea); „Cum îi zici tu *arşiţii*? *Febră*, nu-i aşa?" (îşi întreabă soţul nevasta, şi-şi răspunde, din *Ochi de urs* de M. Sadoveanu).

Sinonimele teritoriale, cronologice şi stilistice sînt şi sinonime *ideografice*, fiindcă denumesc, în esenţă, aceeaşi noţiune, nuanţele de sens fiind semnificative numai pentru circumstanţele în care se fac comunicările concrete care le conţin şi în care, pentru adecvare deplină, este selectat, obişnuit, un anume termen dintr-o serie. În aceeaşi serie sinonimică apar termeni şi îmbinări stabile de cuvinte din toate stilurile şi substilurile limbii comune; încît observaţia lui Ion Coteanu, referitoare la sinonimiile teritoriale „bogăţie şi varietate lexicală în toate graiurile unui idiom luate împreună, sărăcie şi uniformitate într-un singur grai" (*Stilistica funcţională a limbii române*, 1973, p. 91), poate fi extinsă şi asupra sinonimelor cronologice şi asupra celor stilistice. Este *cap* de serie sinonimică cuvîntul care (repetăm) poate apărea în *toate* contextele în care, pe rînd, apar doar sinonime ale lui.

În situaţia, întîlnită mai rar, în care apar sinonime în acelaşi moment al limbii, în aceeaşi varietate teritorială sau/ şi stilistică, acestea se diferenţiază prin gradul de intensitate a noţiunii gene-rale denumite şi fiind numite, firesc, *sinonime graduale*. Sînt sinonime graduale, între altele: *teamă - frică - groază*, prin care se exprimă, progresiv în intensitate, în ordinea dată, acelaşi sentiment; folosite în aceeaşi zonă, *neaua* semnifică „ninsoarea proaspătă", *zăpada* – „stratul subţire de ninsoare", iar *omătul* – „ninsoarea masivă depusă succesiv"; *transpiraţia* este uşoară, pe cînd *sudoarea* – grea, astfel că intelectualul

transpiră, iar muncitorul manual şi sportivul – *asudă*; cine *ţipă* „strigă tare"; *deştept* şi *inteligent* au „grad nedeterminat" (al doilea cu un plus faţă de primul), *isteţ* şi *ager* au „grad mic", iar *genial* – „grad maxim"; pentru exprimarea noţiunii de „grad progresiv de importanţă", ordinea este *important*, *esenţial*, *fundamental*; similar: *surprinde, ului, şoca, speria, îngrozi; întristat, mîhnit, necăjit, trist, supărat* (vezi şi *infra*, 4B). Există însă, temporar, şi sinonime perfecte, nediferenţiate semantic sau stilistic, care denumesc, în acelaşi stil (ştiinţific, cel mai adesea), aceeaşi noţiune, precum *fricativ - constrictiv - spirant*, pentru sunete precum *f*, *v*, *s*, *z* ş.a., *natriu - sodiu*, *azot - nitrogen*, *brădet - brădiş*, *pocnet - pocnitură georgian - gruzin; german - neamţ - teuton* ş.a.; însă cele mai multe serii de sinonime cuprind sinonime *parţiale*, de tipul *praf*, *colb*, *pulbere*.

Şi între sinonimele aparţinînd conceptului de „sinonimie dincolo de cuvînt" există sinonime graduale: lungirea sau repetarea unor sunete ale aceluiaşi cuvînt, precum şi intonaţia exclamativă, exprimă intensitatea (mai) mare a aprecierii, afectului etc. în *bráavo!*, iar în *frumoáaasă!*, superlativul absolut, faţă de *frumoasă*, la gradul pozitiv (sens neutru, valoare de constatare); *va pleca* exprimă siguranţa, *are să plece* – necesitatea, *a/ o pleca*, *a să plece* – probabilitatea, *o să plece* – posibilitatea, *pleca-va* avînd valoare retorică şi poetică.

În stabilirea gradului de *performanţă* lingvistică, alegerea sinonimului gradual – a unui anume sinonim dintr-o serie, în gene-ral – este unul dintre cele mai importante criterii.

În aprecieri trebuie preferat *eufemismul*, sinonim care înlocuieşte cuvîntul neplăcut, jignitor, obscen, cum a procedat între alţii, Titu Maiorescu: „*Viţiul radical* [...] *este neadevărul, pentru a nu întrebuinţa un cuvînt mai colorat*", acesta fiind, neîndoielnic, *minciună* (*În contra direcţiei de astăzi în cultura română*).

Este acum important să fie cunoscute încă două aspecte importante privind sinonimele şi sinonimia, sursele (explicarea existenţei seriilor de sinonime) şi funcţiile lor.

D. Sursele sinonimiei

Sursele principale ale sinonimiei sînt *polisemia*, *formarea de cuvinte şi de frazeologisme*, *împrumutul lexical*. Uneori aceşti factori acţionează cumulat.

Prin ***polisemie*** apar sinonime:

a) între unităţi lexicale care au serii multiple de sinonime, în acord cu fiecare dintre sensurile lui. La seria sinonimică a adjectivului *lung* (vezi mai sus) adăugăm următoarele serii: *cap* are, pentru sensul „partea superioară a corpului omului şi animalelor", sinonimele *căpăţînă*, *devlă*, *scăfîrlie*, *boacă* ş.a. (vezi mai sus); pentru sensul „partea din faţă a unui lucru, obiect etc.", sinonimele *frunte* şi *început* (*s-a pus în capul/ fruntea/ începutul mesei*); pentru sensul contrar, „partea de la urmă a unui obiect, lucru etc.", pe de o parte, sinonimele *capăt*, *final*, *fine*, *încheiere*, *sfîrşit*, *termen* (*a rezolvat totul de abia la capul/ încheierea* etc. termenului, pentru ordinea cronologică) şi, pe de altă parte, sinonimele *căpătîi*, *extremitate*, *colţ*, *margine* (*s-a aşezat la capul/ căpătîiul/ extremitatea* etc. *patului*) pentru ordinea în spaţiu a părţilor; pentru sensul „conducător", sînt sinonimele *căpetenie*, *comandant*, *şef mai mare*, *conducător*, *căpitan* ş.a.; pentru sensul „protagonist", sinonimele sînt *fruntaş*, *corifeu*, *lider* (*x este fruntaşul/ corifeul/ liderul partidului*); pentru sensul „versoul monedei", sinonimele *avers* şi *faţă* (să se vadă şi exemplele de mai sus la *lung* ş.a., precum şi cele de la paragraful despre *polisemie*);

b) între cuvinte cu semnificaţie specifică, dar utilizate în situaţii speciale, pentru a denumi altă noţiune: „coaja, cojiţa, pojghiţa, învelitoarea alunei" se numeşte şi *faşa*,

pleoapa, *găoacea* şi *ţestul* alunei (vezi B. P. Hasdeu, *Etymologicum*, *alună* s.v.).

Teoretic, sinonimia contextuală, explicabilă prin figuri de stil (metaforă, metonimie, sinecdocă, hiperbolă ş.a.), din operele aparţinînd literaturii beletristice, este infinită şi numărul exemplelor – nelimitat. Între exemple: *luciul/ oglinda* (apei), *strămoşi/ umbre*; (*nourii*) *colindă/ se deplasează*. Numeroase sinonime, obţinute prin metonimie, apar, în cronici la meciuri de fotbal pentru „minge", (*balon, obiect, buclucaşă, pîrdalnică* ş.a.), pentru „echipe" şi „forbalişti" (*bancari, feroviari, militari, ţapinari* ş.a.), pentru „spectatori" (*tifosi, împătimiţi*) ş.a. În astfel de situaţii, trebuie să vorbim de *sinonimizare.*

Dicţionarele de sinonime constau, în mare parte, în serii de sinonime grupate pe sensurile secundare ale cuvintelor polisemantice. Teoretic, fiecărui sens secundar îi corespunde un sinonim şi un cuvînt polisemantic poate avea tot atîtea sinonime cîte sensuri secundare posedă.

Pentru a dovedi că ***formarea de cuvinte şi de expresii*** este o sursă principală a sinonimiei, este suficient să luăm în considerare, din miile de situaţii, seria de sinonime pentru *drac*, în care întîlnim (între alţi termeni): *aghiuţă* (derivat ironic, cu sufixul *-uţă*, de la *aghios*, cu prefixul *uţ-*), *hîdache* (din *hîd-* + suf. *-ache*), *cel-de-pe-comoară*, *cel-din- baltă*, *ducă-se-pe-pustii*, *ucigă-l-crucea*, *ucigă-l-toaca* (compuse); *necuratul*, *încornoratul*, *împieliţatul*, *mititelul*, *pîrdalnicul*, *procletul*, *vicleanul*, *spurcatul*, *mutul*, *împiedicătorul*, *nepriitorul* (conversionate, substantive din adjective). Alte denumiri, precum *nevoia*, *pustiul*, *pocnetul*, *păcatul* se explică prin metaforă, sau, precum *demon* (*dimon*), *diavol*, *satană*, *tartor*, *belzebut*, *scaraoţchi* (de la numele personajului biblic *Iscariotul*), *nichipercea*, *faraon*, *idol*, *mamón,* sînt împrumuturi din limbi diferite (slavă meridională, neogreacă ş.a.).

Derivarea combinată cu metaforizarea stă la baza multor serii de sinonime pe care le au multe adjective (de

exemplu, *vînturatic*, *fluturatic*, *spulberatic* ş.a.); formate cu acelaşi prefix *în-* verbele, avînd sens metaforic, *încremeni*, *înlemni*, *împietri* sînt sinonime (substantivele care au furnizat baza de derivare, *cremene*, respectiv *lemn* şi *piatră* nu au această calitate); există şi situaţia opusă: aceeaşi bază de derivare, dar afixe (sinonime) diferite, precum în *incorect - necorect*, *imoral - amoral - nemoral*, *cercetător - cercetaş* ş.a.; compunerea combinată cu metaforizarea explică deosebit de multe nume de plante (vezi exemple mai sus), iar metaforizarea şi conversiunea participiilor în adjective a dus la formarea unei serii de sinonime din care fac parte *ascuns*, *acoperit*, *dosit*, *pitit*, *mocnit*, *tăinuit* ş.a.

Şi formarea de expresii a sporit sinonimia lexicală. Se constituie într-o serie sinonimică expresiile avînd, toate, sensul „a muri" şi cele cu sensul „(foarte) sărac" (vezi *supra*), la care se pot adăuga altele.

La ***împrumut*** ca sursă (principală) a sinonimiei s-au făcut, inevitabil, referinţe mai sus. A fost firesc ca multe dintre împrumuturile (acestea constituie aproape jumătate dintre cuvintele limbii române) din slava de tip sudic (bulgăresc), maghiară, limbi turcice (tătară, turcă), limbi neoslave, mediogreacă şi neogreacă, latină cultă, limbi romanice, limbi germanice ş.a. să devină sinonime cu termeni existenţi anteriori, moşteniţi din traco-dacă şi latină, formaţi în limba sau împrumutaţi deja, limba română fiind foarte „primitoare", menţinînd, cel mai adesea, în serii sinonimice bogate, completate treptat, cuvinte de origini diverse şi adoptate semantic prin nuanţe de sens proprii. Exemplificăm numai cu trei serii:

a) *baltă* < probabil tracic, cf. alb. *baltă* – *lac* < lat. *lacu*(*s*) – *iaz* < sl. *iazu* – *iezer* < sl. *ezeru* – (reg.) *tău* < magh. *tó* – *heleşteu* < magh. *balastó* – *rîmnic* < ucr. *ribnik* ş.a.

b) *timp* < lat. *tempu*(*s*) – *ani* < lat. *anni* – *vreme* < sl. *vreme* – *soroc* < sl. *surokŭ* – *răgaz* (etimologie necunoscută) – *ceas* < sl. časŭ – veac < sl. *vekŭ* – *epoca* < fr. *époque* – *perioadă* < fr. *période*, lat. *periodus*, ngr.

periodos – *durată* < fr. *durée*, it. *durata* – *moment* < lat. *momentum*, fr. *moment*, it. *momento* ş.a., la acestea se adaugă derivatele *răstimp*, *răspas* şi *clipeală*, conversionatele *dată*, *împrejurări*, *întindere*.

c) *cale* < lat. *calle*(*m*) – *mijloc* < lat. *mediu*(*s*), *locus* – *drum* < sl. *drumu* – *potecă* < bg. *poteka* – *chip* < magh. (reg.) *kíp*, (literar) *kép* – *fel* < magh. *féle* – *linie* < fr. *ligne*, lat. *linea*, it. *linea*, germ. *Linie* – *sens* < fr. *sens*, lat. *sensus* – *metodă* < fr. *méthode*, lat. *methodus*, germ. *Methode* – *mod* < lat. *modus*, it. *mode* – *filieră* < fr. *filière* ş.a.

Între observaţiile cu tentă lingvistică privitoare la sinonimie, făcute de vorbitori comuni, o consemnăm pe următoarea, în care apar sinonime de provenienţă variată (*alean* < maghiară, *jale* < slavă, *aht* < ngr. *ahti* „dorinţă arzătoare", *dor* < latină populară, *răcoreală* < *răcori* + -*eală*, deci de origine română): „Cîntecelor triste li se zice: de alean, de jale, de aht, de dor, de răcoreală" (apud B. P. Hasdeu, *Etymologicum*, *alean* s.v.), la acestea adăugîndu-li-se neologismul *melancolie*.

Se poate observa că neologismele sînt deosebit de multe, ceea ce înseamnă că sinonimia este beneficiarul principal al împrumutului (recent). Un exemplu, din multe altele, oferă seria sinonimică *animozitate* (cap de serie sinonimică), neologism, formată din 35 termeni, în dicţionarul citat, alcătuit de L. Seche şi M. Seche, dintre care 27 – deci 80% - sînt neologisme (*conflict*, *diferend*, *discordie*, *dispută* ş.a.).

Sursele secundare ale sinonimiei sînt puţine: ***moştenirea latină***, precum *berbec* < lat. *vervex*, *-ecis*; *arete* < lat. *aries*, *-tem*; *rinichi* < lat. *renuculus*; *rărunchi* < lat. *renunculus*; *varză* < lat. *vir*(*i*)*dia* „verdeţuri"; *curechi* < lat. *colic*(*u*)*lus* (= *cauliculus*) ş.a.; ***contaminaţia*** în cazul numelor de plante *pitarcă* < *pit*(*ă*) + (*mînă*)*tarcă* sau *gheorghivan* < *gheorghiui*(*an*) + (*iorgo*)*van*; şi ***tabúul***, în cazul substantivului *iele* „zîne rele", provenind de la

pronumele personal *ele* [iéle], sau al substantivului *aboală* „epilepsie“ din compusul adj. pron. dem. *a* + subst. *boală*.

E. Funcțiile sinonimiei

În relevarea *funcțiilor* sinonimiei trebuie să distingem două situații: a) *sinonimia in absentia*, adică selecția, pentru o anume comunicare, numai a unui termen dintr-o serie sinonimică, însoțită de excluderea celorlalți; b) *sinonimia in praesentia*, constînd în utilizarea, în același mesaj, a cel puțin două sinonime.

Pentru prima situație precizată, selecția unui sinonim este impusă de sensul specific lui (în raport cu ceilalți termeni ai seriei) și de circumstanțele comunicărilor (locul, mediul și timpul lor, sau avute în vedere), în scopul adecvării depline, la interlocutori, a mesajului. *Volumul* este o parte, variabilă în dimensiuni, a unei „cărți în mai multe volume“, *tomul* este „o carte mare“, *opera* trimite la o „carte de valoare“, *manualul* – la „o carte didactică“, *catastiful* este o „carte de forma unui registru“, *cunoștințe* înseamnă „învățare și învățătură neapreciate calitativ“, *cultura* este „învățătura încorporată, asimilată în ordine intelectuală, morală și creatoare“, *educația* este „procesul de însușire a cărților“, *studiul* este „cartea învățată în grad superior“, iar *ucenicia* este „prima fază de însușire a învățăturii cărților“. Atenție deosebită impun sinonimele graduale, extrem de prețioase în mesajul intelectual real. De asemenea, posibilitățile combinatorii ale termenilor polisemantici depind de compatibilitatea cu determinații: „a naște“ se spune pentru *a face* (un copil), nu și *a întocmi*, *a alcătui* ș.a., cum se spune pentru „a face un gard“; friptura, salata ș.a. *se fac*, *se gătesc*, *se prepară*, însă poezia *se scrie*, *se compune*, *se creează*; *se face* și *se aprinde* focul, însă părul, ochii *se fac* și *se aranjează*.

Într-un mediu rural se spune *doică*, *dădacă* și *mancă* (cu di-ferențe după starea economică a păturilor sociale), iar în

mediul urban *bonă*, *guvernantă* şi *nursă*; de asemenea, *Calea-Robilor* este o denumire populară, pe cînd în mediul intelectual se spune *Calea Lactee*; *olăcarul* era *curierul* din veacurile trecute; *răzeşii* erau ţăranii nedependenţi social din Moldova, în Ţara Românească numindu-se *moşneni*, iar în Ardeal – *cnezi*; ţăranii dependenţi social se numeau *vecini* în Moldova, *rumâni* în Ţara Românească şi *iobagi* în Transilvania; *iarmarocul* este moldovenesc, iar *bîlciul* – muntenesc; pe vreme de ploaie, în Moldova se poartă *cortel*, iar în Muntenia, *umbrelă*; senzualul suferă de *alean*, *jale* şi *aht*, însă intelectualul interiorizat şi deprimat, de *melancolie*, iar *dorul* fiind comun celor care îmbină ambele moduri de existenţă; într-un mediu livresc, se putea spune *divinaţi*, însă în mediul familiar, numai *ghiciţi*; argotizantul care ar spune *bani*, nu *biştari*, *lovele* ş.a. ar fi considerat lipsit de inteligenţă ş.a.m.d.

Marii scriitori români au ştiut totdeauna să aleagă sinonimul potrivit, fiind astfel modele de limbă. Astfel, în poezia sa, M. Eminescu foloseşte diferenţiat sinonimele *praf*, *pulbere* şi *colb*: *praful* este „lucrul lipsit de valoare", *pulberea* sînt „razele lunii" (se poate face aici analogie cu teoria cuantică a luminii), iar *colbul* este „vechimea înţeleaptă", ca în cunoscutele versuri: „Toate-s *praf*, lumea-i cum este şi ca dînsa sîntem noi", respectiv, „Iar Negruzzi şterge *colbul* de pe cronice bătrîne", din *Epigonii*, şi „*Pulbere* de diamante cade fină ca o bură" (*Scrisoarea III*, începutul).

Mai interesantă este sinonimia *in praesentia*, care constă în ocurenţa în acelaşi context (scurt) a cel puţin două sinonime.

Scopurile acestui tip de comunicare lingvistică sînt, pe rînd:

a) Explicarea sensului unui cuvînt – considerat necunoscut sau puţin cunoscut de interlocutor – prin sinonimul său ideografic sau numai contextual. Un ţăran din Vrancea îi explică astfel dialectologului Ion Diaconu ce înseamnă regionalismele lui (percepute ca atare şi de el) *mazácă* şi *moţcúşă:* (despre o femeie) „ierá *mazácî*, adícî murdárî tári; ierá *moţcuşî*, tot aşá g'íni: *murdárî*",

(*Cîntăreți și povestitori populari*, 1980, p, 337); sinonime încadrate în paranteză explică adeseori sensul termenilor necunoscuți din context, ca, pentru regionalisme bănățene, în: „hai la *cucuruz* [porumb]; hai, Ghiță, să încărcăm *cocia* [căruța]; am mîncat pită cu unt și *cafă* [cafea cu lapte]", sau ca, pentru argotisme, în: „îl mai *înțepa* pe cîte unul *la moară* [îi fura ceasul] sau la cîte un *acaret* [haină mai de valoare]; nu prea aveam *marinari* [bani] în *caraiman* [buzunar]" ș.a.

În povestea *Fata săracului cea isteață*, Petre Ispirescu glosează, uneori, sinonime, precum în contextul: „fata aruncă pe dînsa un *volog* (plasă) și porunci să o *fereduiască* (să o îmbăieze)"; într-o notă de subsol din *Povestea vorbii*, Anton Pann glosează neologismele *soprani*, *secunde* și *basuri* prin *subțiri*, *de mijloc* și *groase*; în *Piatra Corbului* de Alecu Russo întîlnim următorul dialog între scriitor, om cult, și povestitor, un țăran care nu cunoștea, firesc, neologismul *legendă* „povestire" (despre stînca înălțată din actualul lac Bicaz) „- Are vreo *legendă?*

- Ce să aibă, domnule?

- Are vreo *istorie*, vreo *basnă*, vreo...

- A, înțeleg, are, ca toate stîncile pe care le vedeți" (în traducerea, din franceză, a lui M. Sadoveanu).

Istoricul literar Al. Piru explică prin sinonime cunoscute mai larg cuvîntul *paracliserul*: „Vorbitorul este *paracliser* (*țîrcovnic*, *pălămar* sau *crîsnic*), așadar un om însărcinat cu îngrijirea unei biserici" (*Poezie românească contemporană*, 1975, p. 187).

Deosebit de multe neologisme curente astăzi erau explicate la fel în presa din secolul al XIX-lea, în contexte de tipul *naufragiu* (*vasfrîngere*) și la fel se întîmplă și astăzi în revistele de popularizare a științelor, gen „Magazin". Astfel, în revista „Expres magazin" II, 1994, nr. 11 (59), p. 5, col. 3, jos, sînt explicațiile precum: „*agorafobia* este o afecțiune caracterizată de frica de locuri

publice; *nozofobia* este teama de boală; *sociofobia* este numele ştiinţific al extremei timidităţi" ş.a.

Sensul contextual atribuit unui cuvînt îl poate face sinonim cu altul, utilizat cu sens propriu, fapt care impune glosarea lui prin acesta, în apoziţii, precum se întîmplă în contextele: „un spirit *condiţionat*, adică *antispiritual*" (Lucian Blaga, *Luntrea lui Caron*, 1990, p. 141); ce înseamnă, pentru el, (suflet) *infantil* ne explică G. Călinescu: „Acela care iubeşte trebuie [] să aibă un suflet *infantil*, adică *pur* şi *inocent*", glosare opusă sensului comun, depreciativ, „neserios, copilăresc", care apare în versurile *Aceasta e o infamie,/ O născocire infantilă*" (D. Anghel - Şt. O. Iosif, citat preluat din DLRLC); Al. Piru explică astfel ce înţelege el prin *pîrghie*: „De fapt, dacă braţul *pîrghiei* (*fanteziei*) se lungeşte, nu mai este nevoie de nici un impuls" (*op. cit.*).

În dicţionare, glosare etc. *definiţia sinonimică* constituie o tehnică fundamentală, deci curentă. În *Introducere* la DLR VI Litera *M*, 1965, după ce se realizează glosarea termenului *prospeţime* prin sinonimele *noutate*, *tinereţe*, *vioiciune*, *gingăşie* şi *frăgezime*, se precizează: „Nici unul dintre sinonimele înşirate nu acoperă perfect sfera semantică a lui *prospeţime*, dar toate împreună îi precizează cît se poate de exact înţelesul", p. XII. Alt tip de definire este definirea prin îmbinări libere sau prin îmbinări stabile; aceste tipuri apar, des, combinate.

b) Diferenţierea şi chiar opunerea, contextuală a unor sinonime în limbajul comun, cel puţin în unele contexte numai, ca în proverbele „are *cap*, dar n-are *minte*" şi „*cap* ai, *minte* ce-ţi mai trebuie", sau în următorul aforism al lui Constantin Noica: „Se poate *face* orice, dar nu se poate *făuri* orice, cum nu se poate *săvîrşi* orice", în care *făuri* (cu o conotaţie pozitivă) se opune lui *săvîrşi* (cu o conotaţie negativă) şi ambele sînt opuse lui *face* (acesta cu o conotaţie neutră sau zero), sensul general fiind acela că în lumea făcută de om există, sau trebuie să existe, limite

de netrecut. Față de opere literare, chiar celebre, nu trebuie să avem un „respect *înghețat* (adică *topit*)“, să avem deci, atitudine critică, ne îndeamnă un cunoscut eseist contemporan (Al. Paleologu).

c) Sublinierea și reliefarea unei idei, noțiuni etc., precum în contextele „măi *ciobane*, măi *mocane*“ (formulă populară de adresare); „l-a făcut *praf* și *pulbere*“ (proverb); „*s-a întors mașina lumii, s-a întors cu capu-n jos,/* Toate umblă-acuma *anapoda și pe dos*“ (M. Eminescu, *Epigonii*); „Plîns-au toate schiturile [...] și *noroade, limbi* și *gloate*“ (M. Eminescu, *Mușatin*); despre un anumit gen de femeie, Anton Pann spune că „Umblă noaptea ca liliecii, e *selinistă* [„lunatică“, de la Selene „Lună + suf. *-istă*] și e *nebună, lunatică,/ umblă ca o zănatică*“ (*Povestea vorbii*, cap. *Despre căsătorie iarăși*), iar despre altă specie umană: „Vai de ea *nenorocita,/ Arsa, fripta și pîrlita,/* Că i-au fost triștile [„soartă, destin, ursită“] sparte/ Și n-au avut de bărbat parte!“ (*loc. cit.*); în nuvela *Pădureanca* de Ioan Slavici, un personaj spune despre altul: „că e *papă-lapte*, că e *prinde- muște*, că e *mămăligă-nefiartă*“ ș.a.

d) Evitarea repetării imediate a aceluiași cuvînt care are sinonime, precum în contextele: „Nu *se uită* înainte,/ Nu *privește* îndărăpt“ (M. Eminescu, *Făt Frumos din tei*); „E *apus* de zeitate și-*asfințire* de idei“ (M. Eminescu, *Memento Mori*); „Pe urmele *berlinei*, *trăsura* ta stătu“ (Ion Pillat, *Aci sosi pe vremuri*); în *Moara lui Califar*, Gala Galaction alternează sinonimele pentru *drac* (acesta reapare numai prin baza de derivare *drăc-* din *drăcesc*): *necuratul, vicleanul, întuneric, satana, naiba.* În poezia populară (prelucrată de Vasile Alecsandri): „Vinul alb și rumenit/ De la *vii* moldovenești,/ Din *podgorii* muntenești/ Și din *pivnițe* domnești“ (*Miul Cobiul*); „Boierii *se minuna,/* Sfetnicii *se îngrozea,/* Solii *se cutremura*“ (*idem*, aici apărînd sinonime graduale). Exemplele pot fi desigur, înmulțite. Și sinonimele fonetice, ca și cele morfolo-gice, sintactice ș.a. pot apărea în același scop, ca în contextele:

„se *rupe* suflet, mi se *rumpe* sîn“ (M. Eminescu, *În liră-mi geme*); „Cine-*a fi*, unde *va fi*, *are s-o imprésure* ca pe un odor, să n-o ajungă nici vîntul“ (M. Sadoveanu, *Frații Jderi*). Se poate ajunge astfel la performanța, ideală, recomandată de Tudor Arghezi, de a nu se repeta pe aceeași pagină un cuvînt sau o expresie.

e) Principiu de construcție a unui context și chiar (rar) text, funcție a sinonimiei (încadrabilă în conceptul estetic de *joc*), ilustrată convingător de poezia *Veșnicii* de Lucian Blaga:

„O Veșnicie *poartă numele* sărutare,
Alta *se cheamă* Uitare,
«Suava inimă» îi *este* numele,
Alteia i se spune «Iată urmele»,
Și mai știu o veșnicie
Ce *se numește* «Lacrima Mare»“,

poezie construită pe o serie sinonimică în care sînt incluse și verbe „copulative“ (*este*, *se cheamă*, *se numește*), fapt care dovedește, indubitabil, existența unui nucleu semantic și în cazul lor.

3. *Cuvintele omonime și omonimia*

A. Aspectele generale

a) *Definiții:* Sînt numite ***omonime*** cuvintele care îndeplinesc, concomitent, două condiții:

1. - au forme identice și sensuri nu numai diferite, ci și nerelaționate genetic, adică termeni care nu au în comun nici o trăsătură semantică (sem).

2. - au etimoane diferite.

Prin ***omonimie*** se înțelege relația între cuvintele care fac parte din aceeași serie de omonime (Etimologii: fr. *homonyme*, lat. *homonymus*, cf. gr. *homonymos* < *homos-* „asemănător“ și *-onoma* „nume“).

Astfel, pentru că îndeplinesc, concomitent, cele două condiții precizate mai sus, *somn*[1] „stare fiziologică de adormire“ < lat. *somnus* și *somn*[2] „specie de pește“ (*Silurnus granus*) < sl. *somŭ* (cu *-n* final analogic în română), sînt omonime și cuvinte în relație de omonimie. Prin origine, sensuri și (în general) funcții, termenii unei serii de omonime constituie cîte un cuvînt, chiar dacă formele lor acustice – încadrabile fiecare, la o singură parte de vorbire – sînt identice.

Prin cele două condiții (caracteristici), omonimele se deosebesc de cuvintele polisemantice, ale căror sensuri sînt relaționate istoric și care constituie, fiecare, cîte un singur cuvînt și au, în principiu, un singur etimon (fac excepție cele cu etimologie multiplă). Astfel, sensurile „lichid care acoperă 71% din suprafața Terrei, notat în chimie prin simbolul H_2O“; suprafață alcătuind un rîu, un lac etc.“; „inundație“; „joc popular“ (sinonimul este *găleată*); „înclinație a acoperișului“ ș.a aparțin unuia și aceluiași cuvînt, *apă* < lat. *aqua*, polisemantic, sensurile secundare se explică prin sensul principal (indicat la început) și tuturor sensurilor secundare le este comun sensul „lichid“, iar etimonul este unic (vezi *supra*).

Lingvistica actuală a lărgit, pe de o parte, sfera omonimiei, arătînd că există, în afară de *omonimia lexicală*, exemplificată mai sus, și *omonimie morfologică*, *sintactică*, *frazeologică* și *afixală*, iar, pe de altă parte, nu aplică rigid, pentru a considera drept omonime, cele două criterii, considerînd, de exemplu, că *observator*[1] „persoană care are însărcinarea să observe ceva“ < fr. *observateur* și *observator*[2] „post (clădire specială) de observație“ < fr. *observatoire* sînt totuși omonime, deși au etimoane diferite (parțial), fiindcă sensurile lor sînt relaționabile și deci, pentru vorbitorul co-mun, ele se constituie, ca și în cazul cuvîntului *apă*, într-un singur cuvînt, polisemantic; invers, în flexiunea verbului polisemantic *a fi* coexistă două sau trei verbe moștenite din latină, sigur, *fio-*, fieri; *sum, esse*

= *fui*, deci trebuie invocate două - trei etimoane, nu unul singur, în aceste cazuri lingvistul cedînd punctului de vedere al vorbitorului.

Omonimia morfologică (chiar semantică) apare, între altele în forma de infinitiv prezent activ, pe de o parte, și imperfect 3 sg. (la conjugările I și IV); omonimia sintactică constă, de exemplu, între îmbinarea stabilă de cuvinte și îmbinarea liberă corespondentă. Omonimia afixală este între sufixul diminutival *-aș* și sufixul de agent *-aș* ș.a. (vezi *supra*, II.A).

În situațiile în care apar omonime prin modificări fonetice – precum *somn* < *som* (sl. *somŭ*) + *-n* (analogic), adv. *ca* < *cam* ș.a. –, prin flexiune – precum subst., adj., vb. *vie* –, prin abrevieri etc., trebuie să vorbim de *omonimizare*.

b) *Specificul omonimelor față de omografe*

Omonimele trebuie distinse de omografe, pe de o parte, și de omofone, pe de altă parte. Astfel, substantivul *zori* și verbul *zorí* nu sînt omonime, ci sînt numai omografe, fiindcă se scriu, este adevărat, la fel, dar se pronunță diferit, [zori], monosilabic și cu semivocală finală asurzită – substantivul, dar [zorí], bisilabic și cu vocală finală – verbul; *numai* și *nu mai*, *odată* și *o dată* ș.a. sînt numai omofone, fiindcă, chiar în ritmul normal al vorbirii, cu atît mai mult în cel *allegro*, se pronunță la fel, sînt deci, numai omofone, nu și omonime, fiindcă aparțin la părți de vorbire multiple, deci diferite, și se și scriu specific: sînt tot omofone, dar și omonime, fără a fi omografe, *om* și *ohm* (în pronunție comună), pron. *ele* [iéle] și substantivul *iele* [iéle] „zîne“, acesta provenit, prin conversiune intermologică, din pronumele omofon. Cele mai multe omonime sînt și omofone.

c) *Critica dicționarelor*

Precizăm, cu acest prilej, că dicționarele notează ca omonime atît omonimele propriu-zise, de tipul *somn*[1] – *somn*[2] etc., cît și omografe, de tipul subst. *zori* și vb. *zori*, nu și omofone de tipul *om* și *ohm*; de asemenea,

dicționarele dau o imagine palidă atît a omonimiei lexico-gramaticale, cît și a omonimiei lexicale, fiindcă, dintre formele flexionare, ele rețin, prin convenție, numai cîte una, aceea de nominativ singur nearticulat la substantive, de infinitiv prezent activ la verbe ș.a.m.d., și numai dacă acestea apar omonime sînt consemnate astfel, cum este, între altele, cazul substantivului *duce*[1] și al verbului (*a*) *duce*[2], dar omonimia altor cuvinte, prin alte forme flexionare ale lor, studiată de lingviști, nu este firesc, înregistrată, cum este cazul, între altele, al substantivului *poartă*[1] și al verbului (*el*) *poartă*[2] etc. Chiar dicționarele speciale de omonime, redactate pînă acum, nu procedează altfel, fapt care îl obligă pe lingvist să-și procure singur cea mai mare parte a materialului omonimic pe care urmează să-l studieze (de asemenea, aceste dicționare speciale confundă des omonimele cu termenii polisemantici, fiind de puțină utilitate pentru studiul omonimiei; ele și scriu omonimele ca pe termenii polisemantici, nu indică etimoane etc.).

Luarea în considerare a dialectelor și graiurilor sporește numărul și varietatea seriilor de omonime; astfel, în povestea aromânească *Hiliulu de-amiră țe moare și-n viadză a doară* (*Fiul de împărat care moare și înviază iar*) în fragmentul „Și, după zbor, după purtare, avea feciorlu aleptu aumbră di hiliiu di domn mare, di hiliiu de-amiră" („Și după vorbă, după port, Făt-frumosul nostru avea față de fiu de domn mare, de fiu de os domnesc", în *Antologie de proză aromână* de Hristu Cândroveanu, editura Univers, București, 1977, p. 162-163) apare arom. *zbor* „vorbă", omonim cu s. *zbor* „mod de planare și de mișcare în aer a păsărilor, avioanelor etc.".

B. Clasificări ale omonimelor

Există două clasificări importante ale omonimelor, după cum:

a) seria de omonime reprezintă aceeaşi parte de vorbire, sau dimpotrivă, părţi de vorbire diferite. Astfel, *lac*[1] „întindere de apă stătătoare" şi *lac*[2] „vopsea din răşini sintetice" sînt substantive şi se numesc *omonime lexicale* aparţinînd aceleiaşi categorii. Seriile omonimice *arie*, *bancă*, *casă*, *corn*, *masă*, *păr*, *somn* ş.a., verbele *semăna* ş.a. Tot omonime lexicale sînt şi substantivele proprii provenite din cele comune, precum *Baltă*, *Păsărică*, *Urzică*, *Vînătoru*, *Vulpe*, *Zmeu*, *Flămînzi* etc., în raport cu *baltă*, *păsărică*, *urzică*, *vînător*(*u*), *vulpe*, *zmeu*, *flămînzi*; *duce*[1], substantiv, şi *duce*[2], verb, reprezintă însă două părţi de vorbire diferite şi se numesc *omonime lexico-gramaticale*, acestei categorii de omonime aparţinîndu-i şi seriile de omonime – mult mai numeroase, neîndoielnic, decît celelalte serii – *lin* (substantiv, adjectiv şi adverb), *mie* (numeral şi pronume), *poartă* (substantiv şi verb), *vin* (substantiv şi verb), *vie* (substantiv, adjectiv şi verb), *mai* (substantive şi adverbe) ş.a.;

b) după sfera omonimiei, aceasta este *totală*, în cazul în care toate formele lor flexionare sînt omonime, cum este, între altele, situaţia omonimelor *lac*, *lacuri*, *lacul*, *lacului*, *lacurilor*, şi *parţială*, în cazul în care omonimia apare numai într-o zonă a flexiunilor, ca în sg. *somn*, dar pluralele sînt *somni*, respectiv *somnuri*; substantivul *cer* şi verbul *cer*, dar *cerul*, *cerem* etc. Omonimia totală apare numai în cazul omonimiei lexicale, iar omonimia parţială este generală în cazul omonimiei lexico-gramaticale.

C. Omonimele în istoria limbii

Unii lingvişti au „învinuit" omonimia de pierderea, în română, a unor cuvinte pe care sigur ea le-a moştenit din latina danubiană, şi care au fost continuate, de altfel, în

alte limbi romanice: *am* „iubesc“ < lat. *amo*, *car* „drag“ < lat. *caru(s)* ş.a., primul intrat în „coliziune omonimică“ cu *am* „posed“ < lat. *habeo*, iar al doilea – cu *car* „vehicul tras de animale“ < lat. *carrus*; poate că adjectivul şi substantivul *sînt* „sfînt“ < lat. *sanctus*, frecvent în limba veche, a cedat treptat în favoarea omonimului vb. *sînt* (1 sg. şi 3 pl. indicativ prezent activ al verbului *fi*); formele de prezent indicativ şi conjunctiv ale verbelui *videre* (*vivo, vivis, vivitu* ş.a.) au fost cîndva (pînă la înlocuirea lor cu cele ale verbului *trăi* <sl. *traiti*, sinonim), omonime cu acelea ale adjectivului *viu, vii, vie* < *vivus, vivi, viva* ş.a. şi cu conj. (să) *vie* < lat. *veneat*, cu ind. *viu* (< *venio*), *vii* (< *venis)*; alteori, omonimia ar fi marginalizat, spre regionalism, cuvinte precum s. *fur* „hoţ“ < lat. *furus*, omonim cu vb. (eu) *fur* < lat. *furo -are*. O astfel de „învinuire“, mult mai plauzibilă pentru limba franceză, unde numărul şi frecvenţa omonimelor (= omofonelor) sînt mult mai mari decît în română, poate fi reţinută ca una dintre explicaţiile pierderii sau marginalizării unor termeni care, moşteniţi, cîndva, de româna comună, din latină, s-au pierdut, ulterior, sau şi-au restrîns aria geografică de utilizare. Nu poate fi însă şi singura explicaţie, fiindcă din latină se continuă unele serii omonimice (vezi *infra*), fiindcă omonimia n-a acţionat cu acelaşi efect în situaţii similare, precum subst. *poartă* şi vb. *poartă* şi fiindcă româna şi-a constituit mereu, prin împrumuturi, serii de omonime, fără să resimtă omonimia ca o „boală“ („mortală“, uneori, pentru toate omonimele, cu excepţia unuia singur, păstrat, din aceeaşi serie omonimică). La explicaţia prin omonimie, a pierderii unor cuvinte, în istoria limbii române, trebuie adăugate alte explicaţii, invocate în situaţii de neomonimie, precum concurenţa sinonimică, reducerea drastică – prin evoluţie fonetică normală – a corpului sonor, preferinţa pentru derivatul corespunzător ş.a.

D. Sursele omonimiei

Pot fi clasificate în *surse principale* şi în *surse secundare*, după numărul, amploarea şi varietatea morfologică a seriilor omonimice cărora le-a dat naştere, sursele principale fiind, se înțelege, invocate mai des decît cele secundare.

Există trei surse principale, *împrumutul*, *evoluția fonetică pe terenul limbii române*, a unor cuvinte care în latină nu erau omonime, şi *formarea cuvintelor*.

a) Numai prin **împrumut** – uneori dintr-o singură limbă – s-au format în română serii omonimice precum:

război (confruntare armată generală) < sl. *razboi* „ucidere, jaf“
război (de țesut) < bg., sb. *razboi*
şiret (viclean) < tc. *şirret*
şiret (de pantofi etc.) < tc. *şerit*
post (perioadă de interdicție) < sl. *postŭ*
post (funcție) < fr. *poste*
gol (nud, neocupat etc.) < sl. *golu*
gol (punct marcat în jocuri sportive) < engl. *goal*
lamă (placă de metal) < fr. *lame*
lamă (mamifer) < fr. *lame*
liră (instrument muzical) < fr. *lyre*, lat. *lira*
liră (monedă) < it. *lira*
bancă (scaun) < fr. *banc*
bancă (instituție bancară etc.) < it. *banca*, fr. *banque*
colon (parte a intestinului gros) < fr. *côlon*, lat. *colon*
colon (monedă) < sp. *colone*
colon (muncitor agricol) < lat. *colonus*, fr. *colon*
colon (parte a unei strofe) < ngr. *colon*
marcă (semn) < ngr. *márka*, fr. *marque*
marcă (monedă) < germ. *Mark*
marcă (teritoriu) < germ. *Mark*
marcă (poştală) < germ. *Marke*
pală (paloş) < tc. *pala*

pală (parte a elicei) < fr. *pale*
pală (pînză peste rochie) < lat. *palla*
pală (capriciu) < etim. necunoscută
pală (palidă) < fr. *pâle*
sol (solie) < sl. *solŭ*
sol (teren) < fr. *sol*, lat. *solum*
sol (soluție coloidală) < fr. *sol*
sol (notă muzicală) < it. *sol*, fr. *sol*
sol (monedă) < fr. *sol.*

b) Prin **evoluție fonetică** (normală), convergentă spre omonimie, s-au format în limba română, de la începuturile ei pînă astăzi, serii omonimice, alcătuite din cuvinte (forme flexionare) care, în latină, de unde au fost preluate, nu erau omonime, dar care au căpătat această caracteristică în română, precum:

subst. *vie* < lat. *vinea*
adj. *vie* < lat. *viva*
vb. (conj. să) *vie* < lat. *veneat*
vb. *semăna* < lat. *seminare*
vb. *semăna* < lat. *similare*
vb. *încinge* (a arde) < lat. *incendere*
vb. *încinge* (a înfășura) < lat. *incingere*
subst. *vin* < lat. *vinum*
vb. (eu) *vin* < lat. *venio*
subst. *cer* < lat. *caelus*
vb. *cer* < lat. *quero*
subst. fur < lat. *furus*
vb. *fur* < lat. *furo*
subst. *urcior* (vas) < lat. *urceolus*
subst. *urcior* (furuncul) < lat. *hordeolus*
pron. *mie* < lat. *mihi*
num. *mie* < lat. (pl.) *milia*
subst. *păr* (plete) < lat. *pilus*
subst. *păr* (copac care face pere) < lat. *pirus*
subst. *cicoare* (plantă) < lat. **cichoria*
subst. *cicoare* (insectă) < lat. **cicala* (= *cicada*)

Alteori – rar, însă – a fost continuată, pur şi simplu, seria omonimică latină:

subst. *muşchi* (fibre musculoase) < lat. *musculus*
subst. *muşchi* (licheni) < lat. *musculus*
subst. *corn* (arbore) < lat. *cornus*
subst. *corn* (excrescență osoasă) < lat. *cornu*, pl. *corna*
subst. *poartă* < lat. *porta*
vb. (el) *poartă* < lat. *porta*(*t*)

Aici sînt necesare referinte la „legi fonetice", analogie şi modificări fonetice condiționate.

Se înțelege uşor că aceste două surse principale au „colaborat" la alcătuirea celor mai multe serii de omonime, din care cităm:

somn < lat. *somnu*(*s*)
somn < sl. *somŭ*
arie (loc de treierat) < lat. *area*
arie (măsură de suprafață) < lat. *area*
arie (muzicală) < lat. *aria*
coş (furuncul) < lat. *cosseus*
coş (obiect de purtat, horn) < lat. *koštь*
rîs (veselie) < lat. *risus*
rîs (mamifer) < sl. *rysь*
lin (liniştit) < lat. *lenus* (= *lenis*)
lin (peşte) < sl. *linŭ*
lin (vas) < ngr. *linos*
mai (luna a 5-a a anului) < lat. *majus*
mai (adverb) < lat. *magis*
mai (ciocan) < lat. *malleus*
mai (ficat) < magh. *máj*
subst. *masă* (mobilă) < lat. *mensa*
subst. *masă* (grămadă) < fr. *masse*
casă (locuință) < lat. *casa*
casă (ghişeu) < it. *cassa*
verb *duce* < lat. *duce*(*t*)
subst. *duce* < it. *duce*, fr. *duc*, lat. lit. *duce(m)*
subst. *lac* < lat. *lacus*

subst. *lac* < germ. *Lack*

c) Cel mai bine reprezentate, numeric, serii de omonime formate prin **creație lexicală** sînt acele constituite din nume proprii, de persoană, de animale, sau de locuri, pe de o parte, și numele comun originar, pe de altă parte, fiind cunoscut faptul că, cel mai adesea, numele proprii provin din nume comune. Între exemple,

- nume de persoană prenume, porecle, supranume, pseudonime ș.a. în relație omonimică cu numele comune din care provin:

Arbore din *arbore*
Limbă-Dulce din *limbă dulce*
Jumătate din *jumătate*
Albu din *alb*
Baltă din *baltă*
Bălan din *bălan*
Barbă din *barbă*
Barbăneagră din *barbă neagră*
Brîndușa din *brîndușă*
Cată-n sus din *cată-n sus*
Caproșu din *cap roșu*
Berbece din *berbece*
Brînză din *brînză*
Buzdugan din *buzdugan*
Mămăligă din *mămăligă*
Pisicuța din *pisicuță*
Păsărică din *păsărică*
Priceputu din *priceput*
Șchiopu din *șchiop*
Urzică din *urzică*
Vulpe din *vulpe*
Zmeu din *zmeu*

și, desigur, multe alte serii de omonime lexicale avînd aceeași componență morfologică.

- toponime (în sensul cel mai larg al termenului – nume de locuri, de localități, de munți, de ape ș.a.):

Arsura din *arsură*
Babele din *babele*
Bahnă din *bahnă*
Brădet din *brădet*
Cornet din *cornet*
Copăcel din *copăcel*
Corb din *corb*
Corn din *corn*
Fag din *fag*, *Făgeț* din *făget*, *făgețel* din *Făgețel*, *făguleț* din *făguleț* etc. (pentru *c*, vezi şi *supra*, II C).

Prin numărul extrem de mare al numelor proprii omonime cu numele comune din care provin, antonomaza are contribuția cea mai bogată la formarea de serii de omonime. Celălalt aspect al antonomazei, *deonimia*, adică formarea de substantive comune din substantive proprii, are un aport redus; prin deonimie se explică astfel *bacău* (din *ți-ai văzut bacăul*), *cotnar* (din *vin de Cotnari*), *murfatlar* (din *vin de Murfatlar*) ş.a.

Deosebit de multe serii de omonime lexico-gramaticale se explică prin conversiuni, a adjectivelor în substantive, precum subst. *alb* (*albul ochilor*) din adjectivul *alb* etc., a verbelor în substantive şi a substantivelor în verbe, a participiilor în adjective ş.a.m.d. (vezi capitolul despre formarea cuvintelor, *supra*).

Alteori, mai rar, seria omonimică este formată,

- fie din derivate formate cu acelaşi sufix (de agent) de la baze de derivare omonime, precum seriile omonimice:

băiaş „lucrător la baia publică" < *baie* „scăldătoare" + suf. *-aş*
băiaş „miner" < *baie* „mină" + suf. *-aş*
porumbar < *porumb* + suf. *-ar*
porumbar < *porumb* + suf. diminutival *-ar*
strungar „cioban care mînă oile la strungă" < *strung*(*ă*) + suf. *-ar*
strungar „lucrător la strung" < *strung* + suf. *-ar*,

- fie din derivate formate cu sufixe omonime de la aceeaşi bază de derivare, precum seriile omonimice:

grindiş „ridicătură de teren aluvionar alungită" < *grind* „grămadă aluvionară de pietre" + suf. *-iş*

grindiş „schelăria acoperişului la biserici, case etc. < *grindă* „element de construcție, care asigură rezistența" + suf. *-iş* – (ambele, în legenda *Monastirea Argeşului*)

ciocănaş < *ciocan* + suf. dim. *-aş*

ciocănaş < *ciocan* + suf. de agent *-aş*

lămîiță < *lămîie* + suf. dim. *-iță*

luminiță (plantă) < *lumină* + suf. denominativ *-iță*.

Pronominalizarea, procedeu secundar de formare a cuvintelor, poate fi invocată în puține cazuri, precum este acela al seriei omonimice

a se uita „a privi", format de la < vb. reflexiv *a se uita* „a (se) pierde din memorie".

Sursele secundare sînt în număr de două şi sînt mai puțin importante decît cele principale.

d) formarea de abrevieri, devenite omonime cu termeni anteriori neabreviați, între seriile de omonime formate astfel fiind:

TIR „Transport Internațional Rutier" – *tir* (sport) < fr. *tir*

Elba „Electric Banat" – *Elba* (fluviu)

CUI „Casa Universitarilor din Iaşi" – *cui* (piesă de metal) < lat. *cuneus*

CUB „Casa Universitarilor din Bucureşti" – *cub* (corp geometric) < fr. *cube*, lat. *cubus*

CUC „Casa Universitarilor din Cluj" – *cuc* (pasăre) < lat. *cucus*

PAS „medicament" < fr. P.A.S. – *pas* „mişcare a piciorului" < lat. *passus*

CASC „asigurare auto" < Casa de Asigurare Completă – vb. *casc* < lat. *casco*

e) omonimizarea unor cuvinte polisemantice,

- fie prin pierderea unei „verigi semantice" din structura semantică a singurului lexem originar, precum în cazul seriilor omonimice *boltă* „mic magazin alimentar" < *boltă* (în arhitectură), termenul prim provenind din < scr. *bolta* şi magh. *bolt*;

porumb (plantă) și
porumb (pasăre) < *porumb* (culoare) termenul originar provenind din lat. *palumbus*,

- fie prin calc semantic, precum în cazul seriilor de omonime

țap (pahar de bere) calc după germ. *Bock*
țap (masculul caprei) < dacic (cf. alb. *țap*)
struț (buchet de flori) calc după germ. *Strauss*
struț (animal - pasăre de talie mare) < it. *struzzo*
leu (monedă) calc după lexemul corespunzător din turcă
leu (animal) < lat. *leo*,
termenii originari fiind fiecare al doilea termen din serii.

E. Despre rolul „malefic" al omonimiei

Poate constitui omonimia un obstacol (insurmontabil, în situațiile invocate pentru explicarea prin „coliziune omonimică" a pierderii unor cuvinte) în calea receptării mesajului? Mulți lingviști înclină spre răspunsul afirmativ (vezi *supra*, C), însă trebuie adăugat că în foarte puține cazuri efectul negativ, pentru receptarea comunicării locutorului, al omonimiei poate fi luat în considerare, fiindcă acestei afirmații se opun cînd situațiile variate de comunicare, cînd distribuția diferită atît a omonimelor lexicale, cît și, mai ales, a omonimelor lexicalo-gramaticale, cînd amîndouă aceste piedici. Cînd cineva spune *văd acest lac*, receptorul va înțelege conform situației de comunicare, că este vorba fie de „întindere de apă", fie de „vopsea", niciodată invers decît s-a gîndit vorbitorul, iar cînd aude *îmi dă mie* (*ceva*) ascultătorul nu poate înțelege decît că este vorba de pronume, nu de numeral, care apare în *îmi dă o mie* (*de lei*).

Două împrejurări de confuzie de omonime sînt însă mai cunoscute (prima este reluată în romanul lui Marin Preda *Cel mai iubit dintre pămînteni*).

Verbul *moare*, pronunțat singur într-o propoziție eliptică și cu intonație exclamativă, de un doctor, despre un bolnav de cancer, este înțeles de rudele bolnavului ca fiind substantivul (omonim), *moare*, și, crezînd că este vorba de o indicație terapeutică la domiciliu, ei îl salvează pe bolnav, dîndu-i sistematic *moare* (*de varză murată*); după unii analiști politici, mondializarea Celui de al Doilea Război Mondial s-a datorat confuziei omonimice făcute, după lansarea comenzii militare, de aviatorii americani participanți la prima lor bătălie cu japonezii.

Pentru situațiile în care omonimia ar contribui la receptarea greșită a comunicărilor orale citäm „antidoturi", precum:

a) insistența asupra minimei diferențe fonetice: (*am adus*) *miere* „produsul dulce al albinelor/ *mere* „fructe ale mărului", în care – *ie* – din *miere* reprezintă rezultatul normal al evoluției vocalei latine *ĕ* din etimon (*mĕle*), nu este epentetic, aceeași explicație fiind și pentru *miez* (< lat. *medius*) față de *mez*, termen în algebră;

b) apariția de desinențe diferite, de obicei numai la plural, explicabile prin moștenire din latină și, în general, în morfologie diacronică:

corni pentru „numele arborelui", dar *coarne* pentru „excrescențele osoase de pe fruntea unor animale" (*cornuri* „chifle" reprezintă marcarea desinențială a polisemiei, în raport cu *coarne*); *capete* pentru „partea superioară a corpului omului sau animalelor", dar *capuri* pentru „promontorii" (*capi* față de *capete* marchează polisemia, nu omonimia); *bunuri* pentru substantiv, dar *buni* pentru adjectiv.

Se evită astfel omonimia totală.

c) preferința pentru diminutivul identic semantic cu termenul bază, diferențiat afixal de acesta și de omonimul său: *porumbel* < *porumb* + suf. *-el*, pentru numele păsării, dar *porumb* pentru substantivul omonim; *bunic* < *bun* + *-ic*, pentru *bun* „bunic", dar *bun* pentru adjectivul din care se explică substantivul omonim; *ve-rișoară* < *vară* + suf. *-ișoară*, diferențiat astfel de *vară* „anotimpul călduros al anului".

d) utilizarea unui determinant specific la un omonim, precum *de albine* în *miere de albine*, *lamă de bărbierit*, *rasă călugărească* ş.a., în raport cu *mere*, *lamă* (animal), *rasă* (tip fiziologic), fără determinant specific obligatoriu.

S-a renunţat la diferenţierea prin grafie, încercată atît cu slove chirilice, cît şi cu litere, pentru că eventuale confuzii de omonime apar în vorbire, nu în mesajul scris (Constantin Negruzzi îl ironiza pe profesorul său care scria cu slove diferite vocala *i* din cele trei omonime *vie* – de ce nu scria diferit şi celelalte trei sunete din fiecare omonim pronunţat [viie], cu diftong? – în „Maică-ta de-i vie,/ Bine-ar fi să vie/ Pîn' la noi la vie", în *Cum am învăţat româneşte*; puţin timp s-a scris etimologic, *cassa* de bani, *massă* de oameni, *rassă* călugărească, în raport cu *casa* de locuit, *masa* de prînz, *rasa* de oameni; presupunînd că am scris *rasă* şi *rassă*, al treilea omonim ar trebui scris, conform aceluiaşi principiu de diferenţiere grafică, *rasssă*, deci cu trei de *s*, fapt inadmisibil. În ultimul timp, unii scriu, incorect, *rrom* „ţigan" pentru a deosebi acest cuvînt de omonimul *rom* „băutură alcoolică specifică".

Fiindcă aparţin la cîmpuri onomasiologice diferite şi fiindcă se diferenţiază şi flexionar, omonimele pot fi identificate fără dificultăţi, adică fără a provoca, obişnuit, confuzie între comunicările din care fac parte, fapt evident, care nu trebuie demonstrat. Numai cînd există intenţia de confuzie a lor, de confuzie voită, deci, aceasta se realizează.

F. Reacţia vorbitorilor comuni faţă de omonimie

Gîndirea lingvistică a vorbitorilor comuni recunoaşte fenomenul omonimiei şi-l exploatează în direcţie umoristică, fie în „jo-curi de cuvinte" din proverbe şi zicători, fie în alte producţii lite-rare în care omonimele sînt utilizate deliberat, cu intenţie parodică. Citām, în acest sens: (despre oameni sau lucruri) *seamănă, dar nu răsare*; *ochii care nu se văd se uită la alţii/ la altele*; *singurul*

război necesar este războiul de țesut ş.a.; „Trăieşte, murgule, pînă la Paşti,/ Să-ţi dau iarbă verde să paşti"; „Nu te umfla broască-n tău,/ Că nu-i tăul tot al tău" ş.a. Dialogul: „– Cine fură (ieri) prin sat? – Fură primarul, fură secretarul lui etc." (în „grai oltenesc") mizează pe omonimia flexionară între *fură* (perf. simplu 3 pl. verbul *a fi*) şi *fură* (ind. prez. 3 pl. vb. *fura*), iar dialogul „– Ce asemănare este între noi şi finlandezi? – Atît, la noi, cît şi la ei a dispărut *elanul*" are la bază omonimia între *elan*[1] „animal cornut" şi *elan*[2] „avînt, curaj"; în dialogul (umoristic): „– Domnişoară vă ofer *brațul* meu – Nu am nevoie, domnule, am deja două *brațe*", comicul se obține prin confuzia voită între o expresie (*a oferi cuiva brațul* „a propune o apropiere fizică şi sufletească") şi îmbinarea sintactică omonimă parțial liberă. Multe jocuri de cuvinte, de „prujituri", de epigrame ş.a. se bazează pe substituții de omonime, comicul verbal obținîndu-se astfel cu efort intelectual minim. Într-o reclamă televizată, un bărbat goleşte o halbă tocmai atunci cînd se marchează *un gol* la meciul de fotbal, iar în alta se spune „vopsiți cu noi vopsiți cu noi, vopsiți cu *Spor*" (numele vopselii).

Alteori, vorbitorii încearcă să motiveze omonimia prin ceea ce ei cred, inadecvat, a fi polisemie: „acestui peşte i se spune *somn* fiindcă este un peşte somnolent, căruia îi este mereu somn"; „viței de vie i se spune *vie*, fiindcă este tot timpul vie, chiar şi iarna, cînd e ger şi dă mereu lăstari noi", explicații fanteziste, în care semnificația este dedusă din confundarea omonimiei cu polisemia. Şi omonimia, aşadar, deşi în măsură mai mică decît sinonimia şi, mai ales, antonimia (vezi *infra*) poate constitui un principiu de organizare de contexte şi chiar de texte (reduse ca dimensiune).

Omonimele şi omonimia se referă la aspecte interesante, atrăgătoare dar, cel puțin pentru lingvist, mai puțin importante decît sinonimele şi sinonimia, polisemia sau antonimia.

4. *Cuvintele antonime şi antonimia*

A. Definiţii şi specific

Sînt ***antonime*** cuvintele perechi avînd sensuri corespondente opuse şi aparţinînd aceluşi concept, dar forme diferite total sau parţial, şi se numeşte ***antonimie*** relaţia între cuvintele unei perechi antonimice. (Etimologii: fr. *antonyme*, cf. *anti-* „contra“, gr. *onyma* „nume“, fr. *antonymie*). Relaţie de antonimie există, de exemplu, între cuvintele perechi *ură - dragoste*, *aversiune - afecţiune*, *bun - rău*, *da - lua*, *înainte - înapoi*, *sus - jos* ş.a.

Din definiţii şi din exemple rezultă că în antonimie există un *nucleu semantic comun* ambelor antonime din cuplu: „atitudini psihice“ – în cazul primelor două perechi, „caracteristică morală“ – în perechea a treia, „schimb de valori“ – în a patra pereche, „spaţialitate orizontală“, respectiv „spaţialitate verticală“ – în a cincea şi a şasea pereche; în antonimie, există, desigur, şi alte nuclee semantice (vezi *infra*); dacă astfel de nuclee semantice comune antonimelor unui cuplu n-ar exista, în sfera antonimiei ar putea intra orice cuvinte, în orice combinaţii, *carte* şi *covor*, *carte* şi *repede* etc., şi acest fapt n-ar releva nimic din ce este specific antonimiei. În metoda lexematică, antonimele sînt în *relaţii paradigmatice* (vezi I 9 C, *supra*).

B. Baza semantică a antonimiei

Cuplurile de antonime se grupează cîte două (cel puţin) în serii de antonime, formate dintr-un termen constant şi din termeni variabili, aceste serii antonimice bazîndu-se pe specificul polisemantic al termenilor, relaţionat cu sinonimii şi cu structuri lexicale formative.

Dacă examinăm seriile de antonime:

I. a) *înalt - mic* (despre persoane)
b) *înalt - jos* (despre sunete)
c) *înalt - scăzut* (despre valoare, nivel ş.a.);

II. a) *tare - moale* (despre materiale)
b) *tare - slab* (despre fenomene atmosferice)
c) *tare - stins* (despre lumină, culoare etc.);

III. a) *frumos - urît* (despre fizicul, caracterul etc. persoanelor)
b) *frumos - posomorît* (despre vreme)
c) *frumos - oribil* (despre acţiuni, fapte etc.),

putem constata că la constituirea perechilor antonimice (*paradigme antonimice*, în altă denumire) nu este implicată totalitatea sensurilor unui cuvînt, ci contează numai o trăsătură semantică a fiecărui cuvînt din cuplu, aceea opusă trăsăturii semantice contrare şi corespondente celuilalt cuvînt, şi anume (pe rînd): „care se întinde mult în sus“ - „jos, mărunt, scund“, la *înalt - mic*; „ascuţit, subţire“ - „adînc, grav, gros“, la *înalt - jos*; „superior“ - „inferior“, la *înalt - scăzut*; „care opune rezistenţă la apăsare, la atingere“ - „care cedează uşor la apăsare, la atingere“, la *tare - moale*; „puternic, viguros“ - „fără forţă“, la *tare - slab*; „iute, repede“ - „domol“, la *tare - încet*; „arătos, chipeş“ - „hidos, hîd, pocit“, la *frumos - urît*; „însorit, senin“ - „întunecos, mohorît“, la *frumos - posomorît*; „agreabil, drăguţ, estetic, plăcut“ - „dezgustător, disgraţios, respingător“, la *frumos - oribil.* Acest fapt permite alcătuirea de perechi antonimice variate formate dintr-un termen constant (*înalt* la I, *tare* la II, *frumos* la III) şi altul variabil (*mic*, *jos*, *scăzut* la I, *moale*, *slab*, *stins* la II, *urît*, *posomorît*, *oribil* la III), ceea ce înseamnă că polisemia favorizează – ca şi în cazul sinonimiei, constituirea relaţiei de antonimie. Lui *deschis* i se opune *închis* în *culoare deschisă/ închisă*, însă *secret* în *vot deschis/ secret* ş.a.m.d.

Firesc, antonimia se relaţionează şi cu sinonimia, în sensul că un cuvînt polisemantic face pereche antonimică cu sinonime graduale avînd sens specializat în fiecare cuplu, precum în:

bucuros - întristat
bucuros - mîhnit
bucuros - necăjit
bucuros - trist
bucuros - supărat, în care termenul constant *bucuros* intră, succesiv, în relație de antonimie cu sinonimele din dreapta lui, scrise pe verticală, și în:
întristat - bucuros
întristat - vesel
întristat - voios, în care antonimul *întristat* al adjectivului *bucuros* apare în cupluri antonimice cu sinonimele graduale *vesel* și *voios* ale acestuia.

Antonimia este implicată și în formarea cuvintelor, în sensul, de exemplu, al alcătuirii de formații lexicale omonimice paralele, ca în:
a se bucura - a se întrista
bucurie - întristare
bucuros - întristat, sau în:
domol - iute
domoli - iuți
domolire - întristare, în care fac perechi antonimice formații lexicale (prefixate, sau conversionate) de la antonimele cuvinte simple, acestea reprezentînd, în metoda lexematică a lui E. Coseriu, structuri paradigmatice secundare.

Antonimia frazeologică se bazează pe cîte un cuplu de antonime, restul îmbinării stabile fiind constant: *slab de înger - tare de înger* (*slab - tare*); *a încurca ițele - a descurca ițele* (*a încurca - a descurca*); *a da cu împrumut - a lua cu împrumut* (*a da - a lua*).

Antonimia contextuală, bazată pe sensuri ocazionale, este foarte frecventă în literatura beletristică: (vezi exemple *infra*). În astfel de situații trebuie să vorbim de *antonimizare*.

Baza semantică a cuvintelor antonime fiind comună, antonimele din fiecare cuplu se presupun reciproc, *in praesentia* sau *in absentia*, adică fie în același context, fie,

respectiv, în contexte diferite. Contextul: *x este înalt, iar y este mic* exemplifică prima situație, iar un context precum: *știm că x este înalt* exclude contextul *știm că x este mic* ș.a.m.d., ceea ce înseamnă că acest al doilea context exemplifică a doua situație.

C. Clasificări ale antonimelor

Perechile antonimice se clasifică în serii specifice, după un criteriu semantic și după un criteriu formal (al structurii lor fonetico-morfematice).

Cele mai frecvente *categorii de sens* integrabile în cîmpuri semantice, reprezentate prin cupluri de antonime, sînt următoarele:

1. „Caracteristici fizice sau/ și intelectual-morale: *înalt - mic, bun - rău, acru - dulce, drept - nedrept, alb - negru, abil - inabil, atent - neatent, geniu - prost, calitate - defect.*
2. „Fenomene naturale": *căldură - frig, răsare - apune.*
3. „Timp și durată": *zi - noapte, seară - zori, etern - vremelnic, acum - atunci, acum - niciodată.*
4. „Spațialitate": *aici - acolo, afară - înăuntru, nord - sud, apus - răsărit, sus - jos.*
5. „Cantitate": *mult - puțin, nimic - tot.*
6. „Trăsături de caracter și de comportament": *bun - rău, vesel - trist, comunicativ - ursuz, blînd - aspru, altruism - egoism, hărnicie - lenevie, serios - neserios.*
7. „Sentimente și emoții": *ură - dragoste, bucurie - durere, curaj - frică, blestema - binecuvînta.*
8. „Stări fiziologice": *boală - sănătate, adormire - trezire.*
9. „Reversibilitate": *da - lua, cumpăra - vinde, cere - da, căuta - afla.*
10. „Modificarea poziției în spațiu": *a se apropia - a se depărta, a ieși - a intra, urca - coborî.*

11. „Relații sociale": *bogat - sărac*, *amic - duşman*, *pace - război*.

După *structura lor fonetico-morfologică*, perechile de antonime se clasifică în trei grupe:

a) formate din cuvinte avînd rădăcini diferite, deci reprezentînd structuri paradigmatice primare: *înalt - mic*, *ieri - mîine*, *adevăr - minciună* etc. (grupa cea mai frecventă);

b) formate de la aceeaşi bază de derivare, cu afixe antonime sau cu un afix care formează un antonim, deci reprezentînd structuri paradigmatice secundare: *încuraja - descuraja*, *anterevoluționar - postrevoluționar*, *scăunel - scăunoi*, *buzişoară - buzoaie*, *normal - anormal*, *util - inutil*, *pieritor - nepieritor* ş.a.;

c) formate din termeni care aparțin, separat, la a) sau la b), deci la una din cele două structuri: *permanent - trecător*, *etern - vremelnic* ş.a.

Trebuie spus, de asemenea, că, alături de antonimia comună, prezentată pînă acum, există şi o antonimie contextuală (tot aşa cum există şi o polisemie şi o sinonimie contextuală), constînd în perechi de antonime ocazionale, specifice contextual, precum sînt perechile de antonime *frumoase - pătate* „înjosite" şi *cerul* „plăcere" - *dureri* în cunoscute versuri din *Împărat şi proletar*, de M. Eminescu, versurile 39, 44, 45. În contextele de mai jos, apar antonime atît ale limbii comune, cît şi antonime contextuale. În astfel de situații trebuie să vorbim de *antonimizare*.

D. Relații între antonime

În contexte variate, în congruență cu sensurile generale ale contextelor și ceilalți constituenți lexicali ai acestora, antonimele *in praesentia* intră în relații sintactice și lexical-sintactice diferite, marcate fie prin conjuncții coordonatoare din cele patru serii semantice cunoscute, fie prin prepoziții, adverbe și „verbe copulative", cu care apar în grupuri nominale sau în grupuri verbale.

Cel mai frecvent întîlnite situații sînt următoarele:

a) Antonime în relația: (și) *a* și *b:*

„El [Dumnezeu] face să răsară soarele *peste cei răi și peste cei buni* și trimite ploaie *peste cei drepți și peste cei nedrepți*" (*Sfînta Evanghelie cea după Matei,* 5 - 45);

„*Proști* și *genii, mic* și *mare/* toate-s praf/" (M. Eminescu, *Epigonii*);

„Așa l-am cunoscut atuncea, așa a rămas pînă în cele din urmă momente bune: *vesel* și *trist*, *comunicativ* și *ursuz*, *blînd* și *aspru*" (I. L. Caragiale, Î*n Nirvana*).

Sensul general al contextelor este „epuizarea unei mulțimi" (de caracteristici, acțiuni etc.).

b) Antonime în relația: nici *a*, nici *b*:

„Nu zic *ba* și nu vă *laud//* Nu vă *șuier*, nici v-*aplaud*" (M. Eminescu, *De vorbiți*);

„Era potrivit de statură, nici *legat*, nici *scurt*, nici prea *înalt*, nu *gras*, nu *slab*" (I. L. Caragiale);

„Viața nu e nici *bună*, nici *rea* în sine. E cum o simți – și nimic alta" (G. Ibrăileanu, *Privind viața*).

Sensul general al contextelor este „negarea paradigmelor antonimice".

c) Antonime în relația: nu *a*, ci *b/ a*, nu *b*:

„Mai bine cu *înțeleptul* la pagubă decît cu *prostul* la cîștig (proverb);

„Demult a lumii vorbe eu nu le mai ascult,/ *Nimic* e pentru mine ce pentru ea e *mult*" (M. Eminescu);

„Nu cu vorbe *aspre*, ci cu vorbe *dulci*, pe muiere o îndupleci“ (proverb);

„Amorul începe cînd iubeşti *defectele*, nu *calităţile*“ (Mihail Ralea).

Sensul general este „*b* trebuie preferat lui *a*“ (sau invers).

d) <u>Antonime în relaţia</u>: (sau) *a* sau *b*:

„*Acum* ori *niciodată* să dăm dovezi la lume/ Că-n aste mîni mai curge un sînge de roman“; „«*Viaţă*-n libertate ori *moarte*» strigă toţi“ (Andrei Mureşanu, *Un răsunet*);

„Acelaşi individ poate să-ţi apară – în momente şi împrejurări diferite – *stupid* sau *inteligent*, *inhibat* sau *degajat*, *taciturn* sau *volubil*, *bănuitor* sau *încrezător*, *plin de teamă* sau *curajos*“ (Mihai Ghivirigă).

Sensul general este „excludere reciprocă a unuia dintre antonime“.

e) <u>Antonime în relaţia</u>: de la *a* la *b*:

„Şi eu vă zic vouă: *cereţi* şi vi *se va da*; *căutaţi* şi *veţi afla*; *bateţi* şi se *va deschide*“ (*Sfînta Evanghelie cea după Luca*, 11-9; reluare în *Sfînta Evanghelie cea după Matei*, 7-7).

„Drumul cunoaşterii este de la *complicat* la *simplu*, adică de la *impur* către *pur*“ (Al. Paleologu).

Sensul general este „poziţia polară a noţiunilor exprimate de antonime“.

f) <u>Antonime în relaţia</u>: *a* prin *b* şi *b* prin *a*:

„*Binecuvîntaţi* pe cei ce vă *blestemă*, *rugaţi-vă* pentru cei ce vă *fac necazuri*“ (*Sfînta Evanghelie cea după Luca*, 6-28);

„*Minciuna* şi *adevărul* se pot împleti ca într-o singură tulpină, în aceeaşi clipă şi în acelaşi om“ (Ion Vinea).

Sensul general este „apropierea şi întrepătrunderea noţiunilor exprimate prin antonime, caracterul complementar al termenilor antonimici“.

g) <u>Antonime în relaţia</u>: *a* este *b*:

„*Minciună* sfîntă e *adevărul*,
Mîine va rîde lumea de el“ (M. Eminescu, *Amicului F. I.*).

Sensul general este „confuzia noţiunilor desemnate de antonime“.

h) <u>Antonime în relaţia</u>: *a* trebuie deosebit de *b*:

„Cînd te mănîncă palma *stîngă* ai să iei bani, iar cînd te mănîncă cea *dreaptă* ai să dai", „*banul de împrumut se duce rîzînd și se întoarce plîngînd*"; „dacă muierea e rea te alungă, iar dacă-i blîndă te ține prea mult" (proverb).

Sensul general este „necesitatea diferențierii noțiunilor opuse (contextual), dar confundabile".

i) Antonime în relația: *a* este urmat de *b*:

„Femeia, cînd e *să nască*, *se întristează*, fiindcă a sosit ceasul ei; dar, după ce a născut copilul, nu-și mai aduce aminte de durere, pentru *bucuria* că s-a născut om în lume" (*Sfînta Evanghelie cea după Ioan*, 16-21);

„Vai vouă celor ce *sînteți sătui* acum, că *veți flămînzi*. Vai vouă celor ce astăzi *rîdeți*, că *veți plînge* și vă *veți tîngui*" (*Sfînta Evanghelie cea după Luca*, 6-25);

„*Bucuros* am fost cînd am urcat muntele, *mîhnit* mă simt că trebuie *să cobor*" (M. Sadoveanu).

Sensul general este „succesiunea noțiunilor indicate de antonime".

Ceea ce constituie farmecul acestor contexte este asocierea a cel puțin două perechi de antonime, congruente semantic, o singură pereche nefiind suficientă pentru un context antonimic. Talentul lingvistic, virtuozitatea ș.a. se relevă în selecția și asocierea perechilor antonimice.

E. Antonimia în opere literare

Multe proverbe, zicători, aforisme etc. se bazează pe antonime cu sens propriu, dar, mai ales, metaforic, simbolic ș.a.: *a face negru din alb și din alb, negru*; *de la vlădică pînă la opincă*; *a spune verzi și uscate* ș.a. (vezi exemple și mai sus).

În unele opere literare antonimia este un principiu de creație, relațiile semantice între termenii cuplurilor antonimice sau, cumulat, între termenii mai multor cupluri antonimice intrate într-o paradigmă antonimică preluată din limba comună, sau specifică unui context, stînd la baza întregului context sau, separat, a părților opozitive din care

este alcătuit textul bazat, obişnuit, pe *antiteză*. Pentru prima situaţie se poate exemplifica cu aproape întregul text al poemului *Epigonii* şi al poeziei *Cu mîne zilele-ţi adaogi*, ambele de M. Eminescu; din poezie (*Cu mîne zilele-ţi adaogi* de M. Eminescu) cităm numai strofa:

„Cînd *unul trece*, *altul vine*
În astă lume a-l urma,
Precum cînd soarele *apune*,
El şi *răsare* undeva", sau în portretele literare ale celor două fete, una „a moşneagului" şi alta „a babei" dintr-un cunoscut basm al lui Ion Creangă, iar, pentru a doua situaţie, poemul *Epigonii*, cu două părţi antitetice, fapt binecunoscut. Să se vadă şi citatele date pînă acum, precum şi poezia *Menire* de Ion Pillat, mai multe sonete ale lui W. Shakespeare, între care sonetul 66: „Sînt obosit şi-n tihnă voi să mor,/ Decît să-l văd *slăvit* pe *ticălos*,/ Pe *vrednicul de cinste oropsit*/ Şi pe *sărman* de *rîsul* tuturor.../" (traducerea aparţine lui Mihnea Gheorghiu). Exemplificarea poate fi sporită şi clasificările – nuanţate, făcîndu-se apel la *Dicţionarul de antonime* al lui Onufrie Vinţeler, Chişinău, 1997.

În şcoală, trebuie făcute tabele de termeni antonimi contextual, precum la *Epigonii*: *spusa sîntă şi frumoasă* – *simţiri reci*, *harfe zdrobite*; *inimi mari*, *tinere încă* – *totu-i calp*, *totu-i străin*; *convorbeaţi cu idealuri* – *mînjim cerul* etc.

Chiar specificul ideologic al unor autori importanţi se relevă prin preferinţa lor – dovedită statistic – pentru unul dintre termenii clasei lexicale, pentru un clasem (vezi *supra*, la metoda lexematică): astfel, M.Eminescu este poet „nocturn", fiindcă preferă termenii *noapte*, *lună*, *întuneric* ş.a., nu corespondentele lor *zi*, *soare*, *lumină* (demonstraţia a fost făcută de Vladimir Streinu, cunoscut istoric literar, în *Vocabular eminescian*, volumul *Pagini de critică literară*, IV, 1974. p. 419-422).

În astfel de situaţii şi limba (nu numai gîndirea), prin faptul că antonimele se presupun reciproc, conduce expresia spre comunicări specifice. Exemplificarea poate fi sporită, iar

clasificările – nuanțate, dacă se face apel la excelentul *Dicționar de antonime al limbii române* (Editura Enciclopedică, București, 1990; să se vadă și alte ediții), de Marin Bucă și Onufrie Vințeler, din care am preluat unele exemple.

5. Cuvintele paronime și paronimia

Se numesc ***paronime*** cuvintele asemănătoare ca formă (se deosebesc numai prin accent, printr-un fonem sau printr-o inversiune a două foneme) și deosebite (în măsură variabilă) în privința sensului și se numește ***paronimie*** relația între cuvintele paronime. (Etimologii: fr. *paronyme*, cf. gr. *paro-* „alături" și *-onoma* „nume", fr. *paronymie*).

Ca și antonimele, paronimele se constituie în perechi, norma literară impunînd alegerea, într-o situație de comunicare, a unuia dintre cei doi termeni. Între cele mai cunoscute cupluri de paronime românești sînt următoarele:

- ***compánie*** „unitate militară", în *compánia noastră a avut misiuni importante* – ***companíe*** „însoțire, tovărășie", în *am fost în companía unui coleg agreabil*;
- ***familial*** „care aparține familiei, privitor la familie", în *pro-bleme familiale* – ***familiar*** „obișnuit, comun, simplu, nepretențios", în *comportatea lui, familiară pentru toți, era cunoscută*;
- adj. și subst. ***original*** „autentic, personal", în *aspect original, soluție originală* – ***originar*** „provenit din", în *el este originar din Iași*;
- adj. și adv. ***cauzal*** „de cauză, privitor la cauză", în *subordonată cauzală, conjuncție cauzală* – ***cazual*** „întîmplător, accidental, cu funcția de a indica un caz gramatical", în *morfem cazual*;
- ***revela*** „a descoperi", în *îmi revelez trecutul* – ***releva*** „a evidenția, a remarca", în *relevezi importanța cuiva*;
- ***adapta*** „a potrivi, a deprinde", în *adaptez piesa la ansam-blul funcțional* – ***adopta*** „a înfia, a accepta", în *adopt un copil*;

- *adagio* „arie muzicală lentă", în *acest adagio de Mozart* – *adagiu* „maximă, sentință, aforism", în *adaug acest adagiu ca o concluzie*;

- *pronume* „parte de vorbire flexibilă care înlocuieşte un substantiv sau orice unitate sintactică", în *pronumele are o flexiune specifică* – *prenume* „numele mic, de botez", în *prenumele meu este Petru*;

- *investi* „a aloca un fond financiar pentru un scop", în *x a investit multe milioane pentru a crea întreprinderea* – *învesti* „a acorda o demnitate", în *l-a învestit cu puteri depline*;

- *solidar* „unit", în *sîntem solidari cu tine* – *solitar* „izolat, singuratic, retras", în *sînt solitarul pustiilor piețe* (G. Bacovia);

- *virtuos* „cinstit, curat, cast", în *x este un om virtuos, de încredere deplină* – *virtuoz* „abil", în *violonistul x este un virtuoz desăvîrşit*;

- *oral* „verbal", în *examen oral* – *orar* „program pe ore", în *ne preocupă stabilirea orarului secției*;

- *temporal* „privitor la timp", în *propoziție/ conjuncție/ prepoziție temporală* – *temporar* „vremelnic, trecător, provizoriu", în *atitudinea de reproş a fost numai temporară*;

- *fascicul* „mănunchi", în *fascicul de trepte* (geometrie) – *fasciculă* „parte, capitol dintr-o scriere/ revistă, extras şi publicat separat", în *fascicula nr. 2 din revista X*;

- *desena* „a executa un desen", în *desenez o casă* – *desemna* „a indica, a numi într-o funcție", în *l-au desemnat pe x ca moştenitor*;

- *facțiune* „grup de persoane, partidă care se manifestă violent", în *facțiune agresivă* – *fracțiune* „parte distinctă dintr-un ansamblu", în *fracțiunea dizidentă din Partidul x.*

Cele mai multe paronime sînt împrumutate şi au aspect de derivate sufixate (cu sufixele *-al/ -ar* ş.a.) sau de derivate prefixate (cu prefixele *in-/ în-*, *co-/ con-* ş.a.), cum se poate deduce din cele mai multe exemple, însă există şi paronime cu rădăcini specifice, precum paronimele *fiestă*

„festival de cîntece şi dansuri“, în *fiesta braziliană* – *siestă* „odihna de la prînz“, în *siesta este plăcută după un prînz copios.*

Dicționare şi glosare speciale (cel mai bun fiind acela al lui Nicolae Felecan), alcătuite pentru a explica paronimia şi a preciza uzul exact al fiecărui paronim, cuprind serii numeroase şi variate de termeni paronimi şi de contexte specifice, încît consultarea lor, în situații de dubiu, asigură corectitudinea exprimării. Literatura satirică şi umoristică este plină de confuzii voite între paronime, astfel că a le depista este o plăcere intelectuală.

În astfel de situații (confuzii reale sau închipuite între paronime) trebuie să vorbim de *paronimizare.*

*

Nu consacrăm aici un capitol special *lexicografiei*, fiindcă multe dintre aspectele lexicografice esențiale apar, peste tot, în expunerea de pînă acum şi în bibliografia care urmează şi, reamintindu-le, ne-am repeta.

***

Indicații de metodă pentru descrierea structurală lexicală

Ajunşi la capătul expunerii despre cele mai importante aspecte generale sau particulare ale lexicului limbii române moderne, rezumăm cele spuse pînă aici şi prefațăm sumarul volumului precizînd criteriile de descriere lexicală a limbii sau a unui eşantion de limbă – text, context, grai popular, dicționar ş.a. Acestea sînt: încadrarea lexemelor în cîmpuri semantice şi relaționarea specifică a acestora; precizarea ponderii grupelor etimologice; relevarea celor opt vocabulare (literar, popular, regional, neologic etc.) şi a funcționării polisemiei, sinonimiei, antonimiei,

omonimiei şi paronimiei, precum şi relaţionarea semanticii lexicale cu semantica gramaticală şi cu mijloacele extralingviste corespondente şi cumulative de comunicare (*gest, muzică, port, decor, imagine vizuală* ş.a.); referiri istorice şi comparative; ca parte a investigaţiei lingvistice a eşantioanelor de limbă, cercetarea lexicală trebuie completată cu studiul gramatical, fonetic, stilistic (funcţional şi al expresiei emoţionale), sociolingvistic, psiholingvistic şi etnologic, desigur că în măsura în care conceptele acestor discipline lingvistice sînt aplicabile faptelor de limbă particulare, cercetate, dar pot fi propuse şi concepte noi, impuse de realitate; totul trebuie încadrat într-o tematică mai largă, precizată ca atare. Procedîndu-se astfel, mesajele vor fi înţelese şi receptate în varietatea şi complexitatea lor, iar datele prezentate după clasificările precizate vor putea fi comparate cu datele precizate de ceilalţi cercetători ai limbii române şi ai altor limbi, precum şi cu acelea care au stat în atenţia cercetătorilor din celelalte domenii ale vieţii spirituale şi materiale. Expunerea proprie trebuie să fie determinată tematic precis, să fie încadrată într-un ansamblu mai larg, să opereze *cu date controlabile* şi să precizeze constant soluţiile *personale*, prin raportare la celelalte interpretări existente. Numai procedîndu-se astfel efortul depus se va dovedi util celor care îl vor evalua şi folosi în cercetări similare tematic şi metodologic.

BIBLIOGRAFIE

Bibliografia completă a lucrărilor de *lingvistică românească* – denumire generică atît pentru lucrările despre limba română, publicate de autori români și străini, cît și pentru lucrările despre alte limbi decît româna, elaborate de autori români – se publică anual, începînd din 1959, în revista *„Limba română“* a Academiei Române; date bibliografice selective pot fi obținute din: I. Coteanu - I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica și filologia românească. Probleme – Bibliografie*, Editura Academiei Române, București, 1970; *Istoria lingvisticii românești*, sub redacția lui Iorgu Iordan, Editura Academiei Române, București, 1976; „Revue Roumaine de Linguistique“, XXIII/1978, nr. 1-4; volume, studii în reviste, recenzii, note.

Precizăm, în continuare, numai sursele și lucrările utilizate efectiv de noi.

I. Surse

Academia Română, *Dicționarul limbii române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu*, tomurile I-II, Librăriile Socec, București, 1913; alte volume, cuprinzînd cuvintele care încep cu una dintre literele alfabetului, de la A pînă la L (lojniță) - dar și cu omisiuni de „literă” (de după *de* - la litera D, de exemplu) - au apărut pînă în 1949. Dicționarul Academiei (numele generic) a fost reluat în 1965 cu litera M și se apropie de finalizare, cu ultima literă a alfabetului, urmînd, apoi, să fie reelaborată partea publicată pînă la 1949; pentru volumele apărute pînă în 1949, sigla este DA, iar pentru cele de după 1965, DLR.

Academia Română, *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. I-IV (DLRLC), București, 1955-1957;

Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan“, *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX), ediția 1996;

Dicționarul enciclopedic, I (A-C), 1993, II (D-G), 1996, III (H-K), 1999, Editura Enciclopedică, București;

Dicționarul limbii poetice a lui M. Eminescu, sub redacția lui Tudor Vianu, Editura Academiei Române, 1968;

Dicționar invers (necesar pentru identificarea derivatelor cu sufixe), Editura Academiei Române, București, 1957;

Nicolae Andrei, *Dicționar etimologic de termeni științifici* (*Elemente de compunere greco-latine*), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987;

Olimpia Berca, *Dicționar istoric de rime*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;

Biblia sau Sfînta Scriptură, sub îndrumarea patriarhului Iustinian, București, 1968;

Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374-1600, (redactor responsabil) Gheorghe Bolocan, Editura Academiei Române, București, 1981;

Marin Bucă, Onufrie Vințeler, *Dicționar de antonime al limbii române*, Editura Enciclopedică, București, 1990;

Gheorghe Bulgăr, *Dicționar de sinonime*, editura Palmyra, București, 1998;

Gheorghe Bulgăr, *Scriitori români despre limbă și stil*, editura Albatros, București, 1984;

Gheorghe Bulgăr, Gh. Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme*, editura Saeculum I.I., București, 2000;

Gheorghe Bulgăr, Nicolae Felecan, *Dicționar de omonime*, editura Lucman, București, 1998;

Alejandro Ciorănescu, *Diccionário etimológico rumano*, I-VII, La Laguna, 1958-1966;

Doina Dascălu, *Dicționar de pleonasme*, editura Vox, București, 1997;

Nicolae Felecan, *Probleme de lexic și de cultivare a limbii, însoțite de un Dicționar de paronime*, editura Gutinul, Baia Mare, 1993;

G. Guțu, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;

Hachette, *Le dictionnaire de notre temps*, Paris, 1988;

B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, ediția Grigore Brâncuș, trei volume, 1972, 1974, 1976, editura Minerva, București;

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan", *Îndreptar ortografic, ortoepic și de punctuație*, editura Univers Enciclopedic, București, 1996;

Cristian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, Editura Academiei Române, București, 1975;

Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983;

Traian Marcu, *Noul dicționar de neologisme*, Editura Academiei, București, 1997;

Simion Florea Marian, *Nașterea la români, Nunta la români, Înmormântarea la români*, editura Grai și suflet, Cultura Națională, București, 1995;

W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (REW), Heidelberg, 1935;

Gheorghe Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi* (*sfîrșitul sec. X - începutul sec. XVI*), Editura Enciclopedică Română, București, 1974;

Alexandru Popescu-Mihăiești, *Omonimia. Dicționar de omonime*, editura Avram Iancu, București, 1993;

Luiza Seche, Mircea Seche, *Dicționarul de sinonime al limbii române*, Editura Academiei Române, București, 1982;

Mihai Straje, *Dicționar de pseudonime*, Editura Academiei Române, București, 1973;

M. Stăureanu, *Dicționar român-latin*, editura Viitorul Românesc, București, 1994;

Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române. Enciclopedie*, ediție revăzută și adăugită de Alexandru Dobrescu, Carmen Gabriela Pamfil, Ioan Oprea, Rodica Radu și Victoria Zăstroiu, Mydo Center, Iași, 1995 (prima ediție a apărut în 1896);

H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, 3 volume, ediție nouă coordonată de Paul Miron, editura Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1986, 1988, 1989;

Onufrie Vințeler, *Dicționar de antonime al limbii române*, editura Hyperion, Chişinău, 1997;

Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție de Tatiana Celac, editura Hyperion, Chişinău, 1990.

Alte surse sînt precizate în textul volumului.

În dicționarele citate, multe opere, de factură stilistică foarte variată, şi mulți autori sînt selectați cu contexte, fapte care ne-a impus, şi care impune oricui, utilizarea preferențială a acestor dicționare. Referirile de ordin lexicografic din cuprinsul volumului şi precizările de mai sus constituie o introducere la *Lexicografia*, capitol neabordat specific aici de noi (să se vadă, pe larg, *infra*, Mircea Seche ş.a.).

II. Studii

Gheorghe Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, „Analele Academiei Române", 1938;

Odette Arhip, *Despre discursul filozofic*, editura Eurocart, Iaşi, 1999;

Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1993;

Vasile Arvinte, *Din terminologia exploatării forestiere şi a plutăritului* (*grainer*, *german*, *neamț*, *stronț etc.*), „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iaşi", I, 1955, fascicula 1-2, p. 111-126; *Român. Românesc. România*, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983;

Constanța Avădanei, *Construcții idiomatice în română şi engleză*, editura Universității „Al. I. Cuza", Iaşi, 2000;

Andrei Avram, *Contribuții etimologice*, editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1997;

Mioara Avram, *Anglismele în limba română actuală*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1997; *Pleonasmele şi tautologia*, LLR, XXV, 1996, nr. 3 şi 4;

Ştefan Badea, *Pentru un dicționar al limbii poetice româneşti*, SCL, XXXIV, 1983, nr. 1, p. 29-42;

V. Bahnaru, G. Popa, *Practicum la introducere în lingvistică*, Editura Ştiințifică, Chişinău, 1992;

W[erner] Bahner, *Observații asupra metodelor actuale de cercetare a vocabularului*, „Limba română", X, 1961, nr. 3, p. 193-203, și nr. 4, p. 304-311;
Pierre Bec, *Manuel pratique de philologie romane*, editura Picard, vol. II, Paris, 1971;
Dumitru Bejan, *Nume românești de plante*, editura Dacia, Cluj, 1991;
Angela Bidu-Vrănceanu, *Structura vocabularului limbii române contemporane*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986; *Lectura dicționarelor*, București, 1993;
Angela Bidu-Vrănceanu, Narcisa Forăscu, *Modele de structurare semantică. Cu aplicații la limba română*, editura Facla, Timișoara, 1984; *Cuvinte și sensuri*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988; (împreună cu Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan), *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*, Editura Științifică, București, 1997;
Gheorghe Bîrlea, *Contraria latina, contraria romanica. Sistemul antonimelor în limba latină și reflexele sale în limbile romanice*, editura ALL, București, 2000;
Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, „Codrul Cosminului" II-III, 1925-1926, X, 119-274;
Giuliano Bonfante, *Studii romeni*, vol. I și vol. II, Roma, 1973;
Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;
Marin Bucă, Ivan Evseev, *Probleme de semasiologie*, editura Facla, Timișoara, 1976;
Maria Budeanu, *Sinonime*; *Antonime*; *Omonime*; *Paronime și Cuvinte polisemantice. Cu o culegere de exerciții*, editura Spiru Haret, Iași, 1996;
Gheorghe Bulgăr, *Cultură și limbaj*, editura Eminescu, București, 1986;
Valer Butură, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978;
Gheorghe Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, LR, XLIV, 1995, nr. 9-12;

Eugen Cîmpeanu, *Substantivul. Studiu stilistic*, Bucureşti, 1975;

Mihai Coman (coordonator), *Manual de jurnalism*, volumul II, editura Polirom, Iaşi, 1999;

Gheorghe Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de termeni lingvistici*, editura Teora, Bucureşti, 1998;

Nicolae Corlăteanu, Ion Melniciuc, *Lexicologia*, editura Lumina, Chişinău, 1992;

Eugenio Coseriu, *Structurile lexematice*, traducere din limba franceză de Silviu Berejan, „Revistă de lingvistică şi ştiință literară", 1992, nr. 6, p. 41-52; *Solidarități lexicale*, traducere românească, în aceeaşi revistă, 1992, nr. 5, p. 37-45; *Prelegeri şi conferințe* (*1992-1992*), Iaşi, 1993; *Lingvistica din perspectivă spațială şi antropologică*, editura Ştiința, Chişinău, 1994; *Introducere în lingvistică*, editura Echinox, Cluj, 1995;

Adriana Costăchescu, Maria Iliescu, *Vocabularul minimal al limbii române curente*, editura Demiurg, Bucureşti, 1994;

Ion Coteanu, *Stilistica funcțională a limbii române.* [I], *Stil, Stilistică, Limbaj*; [II], *Limbajul poeziei culte*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1973, 1985; (în colaborare cu Narcisa Forăscu şi Angela Bidu-Vrănceanu), *Limba română contemporană. Vocabularul*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1985 (prima ediție, în 1975); (în colaborare cu Marius Sala), *Etimologia şi limba română*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1987;

Frédéric Damé, *Încercare de terminologie poporană română*, Stabilimentul grafic I. V. Socec, Bucureşti, 1898;

Ovid Densusianu, *Opere*, I, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1968;

Paula Diaconescu, *Omonimia şi polisemia*, în volumul colectiv *Probleme de lingvistică generală*, I, 1959;

Florica Dimitrescu, *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1958;

Corneliu Dimitriu, *Romanitatea vocabularului unor texte vechi româneşti*, editura Junimea, Iaşi, 1973; *Tratat de gramatică a limbii române. I. Morfologia*, editura Institutul European, Iaşi, 2000;

Adriana Costăchescu, Maria Iliescu, *Vocabularul minimal al limbii române*, Bucureşti, 1994;
Mihai Dinu, *Personalitatea limbii române. Fizionomia vocabularului*, editura ALL, Bucureşti, 1996;
Alexandru Dîrul, *Semnificaţia general-categorială a cuvintelor autosemantice – element important de îmbinare a acestora*, „Revistă de lingvistică şi ştiinţă literară", 1998, nr. 3 (177), p. 125-133;
Constantin Dominte, *Discordanţe între scrierea şi rostirea românească* (*omografe eterofone şi eterografe omofone*), „Limbă şi literatură", 1988, nr. 3, p. 388-400;
Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *Noul Dicţionar Enciclopedic al ştiinţelor Limbajului*, editura Babel, Bucureşti, 1996;
Stelian Dumistrăcel, *Numele maşinilor agricole în graiurile limbii române, pe baza ALR*, „Limba română", XVI, 1967, nr. 6, p. 499-512; *Lexic românesc. Cuvinte. Metafore. Expresii*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980; *Expresii româneşti. Biografii. Motivaţii*, Institutul European, Iaşi, 1997;
Felicia Dumas, *Gest şi expresie în Liturghia Ortodoxă*, editura Institutul European, Iaşi, 2000;
Ivan Evseev, *Cuvînt. Simbol. Mit*, editura Facla, Timişoara, 1983;
Mariana Flaişer, *Terminologia muzicală în limba română*, Casa Editorială „Demiurg", Iaşi, 1997;
I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985;
I. A. Florea, *Terminologia fierăriei în mediul rural din Moldova şi Bucovina*, Editura Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, 1981;
Cristina Florescu, *În căutarea sensului pierdut. Gîndire specifică şi gîndire românească în semantismul românescului a lăsa*, editura Document, Iaşi, 1999;
Formarea cuvintelor în limba română. I. *Compunerea*. II. *Prefixele*. III. *Sufixele. Derivarea verbală*, de Laura Vasiliu, Editura Academiei Române, 1970, 1978, 1989;

Vasile Frățilă, *Contribuții lingvistice*, Editura de Vest, Timișoara, 1993;

Constantin Frâncu, *Curente și tendințe în lingvistica secolului nostru*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 1997;

Helmuth Frisch, *Relațiile dintre lingvistica românească și cea europeană*, trad. rom., București, 1995;

Simona Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, editura Amphora, Timișoara, 1999;

Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal al limbii române*, București, 1954; *Fondul principal al limbii române*, Editura Științifică, București, 1957; *Studii de lingvistică generală*, Editura Academiei Române, București, 1960; *Etimologii românești*, Editura Academiei Române, București, 1963; *Tendințele actuale ale limbii române*, Editura Științifică, București, 1968; *Scrieri de ieri și de azi*, Editura Științifică, București, 1970; (împreună cu Sorin Stati și Lucia Wald) *Tratat de lingvistică generală*, Editura Academiei Române, București, 1971; *Alte etimologii românești*, Editura Academiei Române, București, 1975; *Puțină gramatică* [I], 1987, II, 1988, Editura Academiei Române, București;

Liviu Groza, *Cîteva paralele frazeologice*, „Limbă și literatură“, 1987, nr. 3, p. 321-326;

Valeria Guțu Romalo, *Corectitudine și greșeală* (*Limba română azi*), Editura Științifică, București, 1972 (ediție nouă, revăzută, în 2000);

Vladimir Horejši, *Conținutul morfologiei și locul ei în gramatică*, SCL, VII, 1956, nr. 3-4, p. 235-243;

Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*, Editura Științifică, București, 1968; (coordonator și autor principal), *Sinteze de limba română. Ediția a treia, revăzută și din nou îmbunătățită*, editura Albatros, București, 1984; *Tipuri de calc în limba română*, „Limbă și literatură“, 1997, nr. III-IV, p. 10-29;

Vasile Ioniță, *Metafore ale graiurilor din Banat*, editura Facla, Timișoara, 1985;

Iorgu Iordan, *Les dénominations du «crâne» diapres liAtlas linguistique roumain* (*I, carte 7*) (*avec 4 cartes hors texte*), „Bulletin linguistique", VIII, 1940, p. 95-141; *Limba română actuală. O gramatică a «greşelilor»*, Iaşi, 1946; *Stilistica limbii române. Ediţie definitivă*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1975; (împreună cu Vladimir Robu), *Limba română contemporană*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1978;

Dumitru Irimia, *Introducere în stilistică*, editura Polirom, Iaşi, 1999;

G. Istrate, *Neologismul latino-romanic în cadrul vocabularului limbii române*, „Anuar de lingvistică şi istorie literară", XXVI, 1977-1978, p. 35-43; *Transilvania în opera lui Sadoveanu*, editura Timpul, Iaşi, 1999;

G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, editura Junimea, Iaşi, 1980;

D. Ivănus, Ion Toma, *Limba română*, vol. 1-5. editura Niculescu, Bucureşti, 1990-1993;

Alphonse Juilland, Alexandra Roceric, *The Decline of The Word*, editura Anma Libri, Palo Alto, 1975;

Luminiţa Hoarţă Lăzărescu, *Sinonimia şi omonimia gramaticală în limba română*, editura Cermi, Iaşi, 1999;

Ioan Lobiuc, *Teoria limbii române pentru practica examenelor*, editura Spiru Haret, Iaşi, 1996; *Lingvistică generală*, Institutul European, Iaşi, 1997;

Elsa Lüder, *Procedee de gradaţie lingvistică*, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 1995;

John Lyons, *Introducere în lingvistica teoretică*, (traducere de Alexandra Cornilescu şi Ioana Ştefănescu), Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995;

Titu Maiorescu, *Critice*, I, II, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1967;

Ion Melniciuc, *Practicum la lexicologie*, editura Lumina, Chişinău, 1991;

Hans Marchand, *The Categories and Types of Present-Day English Word Formation*, editura Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1960;

Paul Magheru, *Noțiuni de compoziție și stil - cu modele de compuneri școlare*, editura Coresi, București, 1991;

Solomon Marcus, *Poetica matematică*, București, 1970;

Lucreția Mareș, *Limba literară și lexicul regional*, „Limbă și literatură“, 1981, nr. 2, p. 199-207;

Paul Miclău, *Dimensiunea semantică a limbajelor specializate*, în volumul colectiv *Semantică și semiotică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 68-82;

Dragoș Moldoveanu, *Dimitrie Cantemir. Între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997;

Eugen Munteanu, *Studii de lexicologie biblică*, Editura Universității „Al. I. Cuza“, Iași, 1995;

Ștefan Munteanu, *Studii de lingvistică și stilistică*, editura Pygmalion, Pitești, 1998;

Doina Negomireanu, *Tipuri de familie lexicală*, „Limba română“, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 507-510;

Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, Editura Științifică, București, 1978;

Ion Nuță, *Dicționar de termeni viticoli*, Editura Universității „Al. I. Cuza“, Iași, 1989;

Ileana Oancea, *Cuvînt și context poetic*, „Limbă și literatură“, 1984, nr. 4, p. 475-482;

Ioan Oprea, *Terminologia filozofică românească modernă*, Editura Științifică, București, 1996;

Gabriela Pană Dindelegan, *Locuțiuni sau grupuri sintactice libere (analizabile)?* LL, 1991, nr.1;

George Pascu, *Sufixele românești*, Editura Academiei Române, București, 1916;

Ioan Pătruț, *Latin et slave dans le lexique du roumain*, RRL, XVI, 1971, nr. 4, p. 299-309;

Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, Editura Academiei Române, București, 1970;

Alexandru Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen Gabriela Pamfil, Editura Academiei Române, București, 1984;

Gheorghe Pop, *Elemente neologice în graiul maramureşean*, editura Dacia, Cluj, 1971;
Iulian Popescu, *Sémantique*, editura Chemarea, Iaşi, 1998;
Sextil Puşcariu, *Limba română. Volumul I. Privire generală*, Editura pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1940; *Cercetări şi studii*, ediţie îngrijită de Ilie Dan, editura Minerva, Bucureşti, 1974;
U[lrike] Ricken, *Observaţii asupra onomasiologiei*, „Limba română", IX, 1960, nr. 4, p. 3-23;
Al. Rosetti, *Filosofia cuvîntului*, editura Minerva, Bucureşti, 1989;
Marius Sala, Ioana Vintilă Rădulescu, *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981; (coordonator) *Enciclopedia limbilor romanice*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1989; Marius Sala, *De la latină la română*, editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1998; (coordonator) Marius Sala, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, Bucureşti, 1988;
Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1966;
Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române*, Volumul I: *De la origini pînă la 1880*; Volumul al doilea: *De la 1880 pînă astăzi*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, 1969;
Semantică şi semiotică (volum colectiv coordonat de I. Coteanu şi Lucia Wald), Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981;
Stanislav Semcinskyi, *Despre unităţile unimembre şi plurimembre ale vocabularului*, „Revistă de lingvistică şi ştiinţă literară", 1997, nr. 3;
Richard Sîrbu, *Antonimia lexicală în limba română*, editura Facla, Timişoara, 1977;
Elena Slave, *Metafora în limba română*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1991;
Studii şi materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română (SMFC), I-VI, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1959-1969;

Melu State, *Lexicul limbii române în comunicare. Repere teoretice şi exerciţii*, Editura pentru Literatură şi Artă, Geneze, Galaţi, 1966;

Sorin Stati, Gheorghe Bulgăr, *Analize sintactice şi stilistice*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1970;

Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, editura Payot, Paris, 1971;

Lazăr Şăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române. Studii istorice despre tranziţiunea sensurilor*, Bucureşti, ediţia 1887;

Romulus Todoran, *Contribuţii de dialectologie română*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1974;

G. I. Tohăneanu, *Stilul artistic al lui Ion Creangă*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1969; (în colaborare) *Sinonimia dincolo de cuvînt*, editura Facla, Timişoara, 1971; *Expresia artistică eminesciană*, editura Facla, Timişoara, 1975; *Arta evocării la Mihail Sadoveanu*, editura Facla, Timişoara, 1979, *Cuvinte româneşti*, editura Facla, Timişoara, 1986; *Dicţionar de imagini pierdute*, editura Amarcord, Timişoara, 1995; *«Viaţa lumii» a cuvintelor vechi şi noi din latină*, editura Augusta, Timişoara, 1998;

Vasile Şerban, Ivan Evseev, *Vocabularul românesc contemporan. Schiţă de sistem*, editura Facla, Timişoara, 1978;

Ion Toma, *Limba română. Compendiu de teorie şi aplicaţii practice. Fonetică-fonologie. Lexicologie*, editura Niculescu, Bucureşti, 1994;

Elena Trifan, *Observaţii asupra cuvintelor cu etimologie italiană în Dicţionarul de neologisme*, „Limba română“, XXXIX, 1990, nr. 3, p. 205-212;

Gabriel Ţepelea, *Pentru o nouă istorie a literaturii şi culturii române*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1994;

N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1962;

Emanuel Vasiliu, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1970; *Introducere în teoria limbii*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1992;

Tudor Vianu, *Studii de stilistică*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1968;

Onufrie Vinţeler, *Probleme de sinonimie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983;

Carmen Vlad, *Limba română contemporană. Lexicologia*, Editura Universităţii „Babeş-Bolyai", Cluj, 1974;

Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1987;

Magdalena Vulpe, *Fapt dialectal şi fapt popular*, „Studii şi cercetări lingvistice", XVIII, 1967, nr. 4, p. 369-378;

Rodica Zafiu, *Clişee fotbalistice*, „România literară", 2000, nr.24, p.11;

Petru Zugun, *Unitate şi varietate în evoluţia limbii române literare*, editura Junimea, Iaşi, 1977; *Cuvîntul. Studiu gramatical*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983; *M. Eminescu, Fascinaţia izvoarelor Cuvîntului*, editura Junimea, Iaşi, 1994; *Privire generală asupra omonimiei latino-romanice*, SCL, XIX, 1968, nr. 6, p. 617-629; *Conversiunea numelor în verbe*, LR, XXI, 1972, nr. 5, p. 433-443; *Caracterul latin al vocabularului limbii române*, „Cronica" XIV, 1979, nr. 3 (677), p. 10; *Cuvinte regionale în dicţionarul academic latinist*, în volumul colectiv *Materiale şi cercetări dialectale*, II, Cluj, 1983, p. 433-444; *Concepţia lui Timotei Cipariu cu privire la evoluţia vocabularului românesc*, în volumul colectiv *Profesorul Gheorghe Ivănescu la 70 de ani. Omagiul elevilor şi colaboratorilor*, Iaşi, 1983, p. 282-291; *Definiţia compunerii*, LR, XXXIV, 1985, nr. 3, p. 256-258; *Note privind derivarea regresivă şi conversiunea lexicală*, LR, XXXIV, 1985, nr. 5, p. 461-464; *Definiţia derivării*, LR, XXXVII, 1988, nr. 5, p. 469-473; *Eugenio Coseriu despre caracteristicile numelor proprii*, AUI, *Lingvistică*, XXXVII-XXXVIII, 1991-1992, p. 83-86; *Ovidiu despre*

limba geților din Tomis, „Thraco-Dacica", XIV, 1993, nr. 1-2, p. 25-32; *Toponimele românești de origine românească*, „Limba română" (Chișinău), 1992, nr. 2-5, p. 180-182; *Modele latine pentru conversiunea românească*, în volumul colectiv *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*, Iași, 1993, p. 59-71; *Baza de derivare*, „Limba română" (Chișinău), 1995, nr. 4; *Ponderea grupelor etimologice în balada populară «Miorița»*, în volumul colectiv *Limbaje și comunicare*, I, Institutul European, Iași, 1995; *Polisemie latino-română*, SCL, XXXXVI, 1995, nr. 1; *Condițiile de existență a derivării și derivatelor*, „Revistă de lingvistică și știință literară", 1997, nr. 4 (172), p. 50-53; *Între atitudine antineologică și realitate lingvistică*, LL, 1998, nr. 1, p. 36-39; *Cuvintele formate – factor de uniune comunicativă*, LLR, 1999, nr. 1, p. 14-15; *Lexicalizarea unor variante ale unor cuvinte polisemantice, procedeu secundar de îmbogățire a vocabularului*, în volumul colectiv *Limbaje și comunicare*, II, Institutul European, Iași, 1999; *Vocala și fenomenul românesc literar ö*, SCL, L, 1999, nr.6; *Semantism creștin la M. Eminescu*, „Convorbiri literare", 2000, nr. 5; *Articularea obligatorie – procedeu secundar de îmbogățire a vocabularului* (sub tipar).

CUPRINS

Tiparul executat la
S.C. TEHNOPRES S.A.
Str. Zimbrului nr. 17
Tel./Fax : 032 239436
Iaşi

Tiparul executat la
S.C. TEHNOPRES S.A.
Str. Zimbrului nr. 17
Tel./Fax.: 032 239436
Iaşi

50.000

200

LEXICON 2

Prezentarea preponderent sincronică a aspectelor esențiale ale lexicului limbii române literare, propusă în volum, se adresează studenților filologi, profesorilor de limba română și oricărui cititor interesat de nivelul lexical și de evoluția lui în perioada actuală.

Capitolele și paragrafele cărții urmează programa pentru definitivare și titularizare în învățămînt.

Autorul cărții este, de aproape patru decenii, profesor la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza“ și autor al mai multor volume și al aproximativ o sută de studii și articole, publicate în reviste de specialitate sau de cultură.

ISBN 973-8048-41-9